A VERSES KATALIN-LEGENDA, A SZABADGONDOLKODÁS ÉS A NEOPLATONIZMUS.

Valaki a maga és «többek» nevében ismételten feleletre vont és szememre vetette, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények 1932-i évfolyamában a verses Katalin-legendából skolasztikus okoskodásokat idézek, holott a verses műről a Minerva egyik kötetében bebizonyították, hogy nem skolasztikus munka, hanem a XV. század neoplatonikus szellemének terméke. Bizonyos körülmények miatt nehezemre esik a válaszolás; de ha már reám erőszakolják, nem akarok adós maradni a felelettel.

Mindenekelőtt föl kell világosítanom az illetőt, és másokat is, akik esetleg hasonlóképen gondolkodnak, hogy a Minerva szóbanforgó cikkét már dolgozatom megírása előtt ismertem, a vele való foglalkozást azonban, mint nem okvetlen szükségeset, szántszándékkal mellőztem. Elvégre nem lehetetlen, hogy skolasztikus helyek neoplatonikus munkákban is találkoznak, viszont egy rövid értekezésnek nem lehet a feladata, hogy a tárgyával összefüggő minden kérdést tisztázzon.

Mindennek dacára nem akarok a számadás elől kitérni és elmondom azokat a nehézségeket, amelyek miatt a Minerva jeles cikkének egyes állításait dolgozatomban lehetetlen volt irányadóknak tekintenem.

A Minerva 1922-iki évfolyama «szabadgondolkodással párosult neoplatonizmust» (231. l.) lát a verses Katalin-legendában. A «szabadgondolkodást» arra alapítja, hogy az elbeszélésben a pogány bölcsek olyan érveket sorakoztatnak föl a ker. vallás centrális dogmái ellen, amilyeneket «a XV. századi gondolkodás a keresztény vallás alaptételei ellen fölhozni tudott,» (225. l.) jelesül: *a)* Isten nem lehetett emberré, mivel az Isten «úr», az ember pedig az ő szolgája. Az uraság és szolgaság ugyanis kizárja egymást. *b)* Krisztus nem lehetett Isten is, ember is, mivel az Isten mindennek teremtője, az ember pedig teremtmény. Azért vagy maga teremtette magát, ami lehetetlen, vagy nem lehet Isten. *c)* Isten az igazat el nem hagyja. Már pedig Krisztust elhagyta. *d)* Ha Krisztus Isten lett volna, egyetlen szavával megválthatta volna a világot. *e)* Ha Isten lett volna, meg nem halhatott volna. *f)* Ha jó hitet hozott volna, nem bízta volna terjesztését tanulatlan halászokra.

g) Nem születhetett szűztől, mivel «szűznél szülés nem vagyon.» *h)* Isten nem teremthette a világot, mivel ez Aristoteles szerint öröktől való.

Mellékes, hogy az érvek közül a *g)* alattit a Minerva (226. l.) az «immaculata conceptio»-val kapcsolja össze, holott a szűzen szülésnek és az immaculata conceptiónak tudvalevőleg semmi köze egymáshoz; a *h)* alattihoz viszont azt a megjegyzést fűzi, hogy maga Sz. Tamás is «lemondott arról, hogy a világ isteni teremtését észokokból levezesse», ami megint tévedés, mivel Sz. Tamás a világnak nem «isteni teremtését», hanem *időbeli* teremtését nem tartotta észokokkal bebizonyíthatónak. A főkérdés az, hogy mennyiben lehet ezt a nyolc argumentumot a szabadgondolkodás termékének minősíteni. Pusztán tartalmukat tekintve, kétségtelenül olyan gondolatokat hirdetnek, amelyeket a «szabadgondolkodók» különféle fajtái szoktak hangoztatni. Ebben a Minervának föltétlenül igaza van, de nékem, a magam szempontjából, egyébre is kellett figyelnem. Én először is azt látom, hogy ezek az argumentumok egy elbeszélésbe vannak szőve, amelyben pogány doktorok a ker. vallás ellen hadakoznak. A legenda, természetesen, antichristianus ellenvetéseket ad a pogányok szájára. De, önként érthetőleg, nem történelmi kutatások és ősi tudósítások alapján, hanem középkori szokás szerint, rávitellel, saját korabeli dolgoknak a multba való telepítésével. A pogány vitatkozók diffikultásaiban azok a közkézen forgó érvek szólalnak meg. amelyekkel az író idejebeli népies teologia szerint, a hitetlenek az Egyház dogmái ellen alaptalanul elő szoktak hozakodni. A pogány bölcs okoskodásaiból tehát világosan megállapíthatom, hogy a legendázó és kora milyennek tartja a pogány «szabadgondolkodók» eszejárását; de nem következtethetek arra, hogy a legendaíró osztozott a «szabadgondolkodók» nézeteiben, vagy épen terjeszteni óhajtotta őket.

Szó sincs róla, aki a vitatkozásokat a verses Katalin-legendába iktatta, nem volt szabadgondolkozó. Époly kevéssé volt az, mint Temesvári Pelbárt, aki a *Pomerium* Katalin-napi prédikációit hasonlókép fölékesítette «szabadgondolkodó» ellenvetésekkel. Ez a tény világosan kitetszik a legenda egész folyásából. Számba kell venni, hogy az elbeszélő a történet előadása közben folyton a vértanu pártján van és ennek igazát hangoztatja. Szent Katalin a legenda szerint sorra megcáfolja a vallása ellen intézett agyaskodásokat. A bölcseket nemcsak elhallgattatja, hanem rákényszeríti annak a megvallására, hogy tévelyegtek és elfogadják a kereszténységet. A legenda és általa a legendázó tehát a «szabadgondolkodás»-nak nem ajánlatosságát, hanem épenséggel a csődjét prédikálja. A diffikultásokból ki lehet hámozni annyit, hogy a XV. század szabadgondolkodói a legenda szerint körülbelül mikép okoskodhatnak az

Egyház centrális dogmáiról, de nem azt, hogy a Katalin-legenda a szabadgondolkodás terméke.

Valamelyest másképp fest a legenda neoplatonizmusának dolga. A magyar legenda a Minerva szerint «Plátót és Aristotelest egymás ellen játssza ki. A pogány bölcsek érvei többször Aristoteles hiteléből merítik bizonyító erejöket: a világ teremtése ellen szóló érv kifejezetten Aristoteles tekintélyére hivatkozik . . . Szent Katalin a vita során Vergiliust említi, de ellenfeleit Plátó szavaival győzi le. . . A vita hátterében tehát Aristoteles mint a keresztény hit ellensége, Plátó mint annak védője jelenik meg.» (228. l.) «Plátó fölmagasztosul és az Aristotelesszel érvelő pogány bölcsek megszégyenülnek: ez arra mutat, hogy legendánk szövege a XV. századi új platonizmus sugaraiban érlelődött; benne az averroësi dogmakritika szálai a XV. századi Plátó-kultusz szálaival fonódnak össze.» (231. l.)

Sajnos, nem írhatom alá a szellemes magyarázatot. A Minerva helyesen állapítja meg, hogy Katalin a legendában Plátóra — egyszer — névszerint hivatkozik, holott Aristoteles tekintélyét következetesen mellőzi; viszont a pogány doktor kétszer aristotelesi tételre alapítja okoskodását s egy alkalommal — a creatio kérdésében — a mestert név szerint is megemlíti. Ez kétségtelenül így van, csakhogy az oka teljességgel más, mintha a legenda a két filozófust szembe akarná állítani: Plátót a kereszténység védőjének, Aristotelest a kereszténység ellenségének óhajtaná feltüntetni s egyáltalán a platonizmus vizein evezne.

Azt hiszem, mindenekelőtt számba kell venni, hogy Sz. Katalin, a legendaíró érzelmeinek és nézeteinek tolmácsa, épen nem lelkesedik semmiféle pogány filozófiáért. Ezt a vértanu a disputa megkezdése előtt félre nem érthető módon hangsúlyozza:

> Miért hogy az pogányságot,
> ezvilági nagy hévságot
> én régenten mind elhagytam
> és magam Krisztusnak adtam,
> azért az ily bölcsességben,
> kiben bíztok kevélység[ben],
> semmitudó vagyok ebben...

De még határozottabb formába önti a dolgot a legendának XII. századbeli deák szerkezete, a Vulgata, amelynek szövege, a vitatkozásoktól megválva, valahogy a magyar verses elbeszélésnek is forrása. «Én bizony», adja a szót a Vulgata a vértanu szájára, «mióta elhagytam a pogányság tévelygését, mindenestül megvetem azokat a nagyképű és cifra mondásokat, amelyekkel fölfegyverkezve ti, ahogy látom, ehhez a harchoz készültök. Semmi kedvem a Homeros bölcselkedéseihez, az Aristoteles szillogizmusaihoz, az Eskulápius és Galienus találmányaihoz. Sőt még Philisthiónak, Plátónak és a többinek könyvei se kel-

lenek. És ámbár valamennyiben annyira járatos voltam, hogy e részt senki se léphetett nyomomba, mivel mind hiábavalóság és semmi köze a valódi boldogsághoz, kivetettem őket az elmémből és semmi egyebet nem akarok tudni veletek szemben, mint azt az egyet, aki maga az igaz tudomány és a hívőknek örök üdvössége: az én uramat, Jézus Krisztust, aki megmondotta a próféta által, hogy: ‚Elvesztem a bölcsek bölcsességét'» stb.[1]

Aztán számba kell venni, hogy a Vulgatában nemcsak Platóról és a neki tulajdonított Krisztus-vaticiniumokról van szó, hanem arról is, hogy a vértanú milyen érvekkel óhajtja ellenfeleit legyőzni. Katalin nyíltan vallja, hogy az evangéliumokkal kívánna hatni reájuk. De ha nem akarnak hinni, úgymond, a fül- és szemtanúk által bizonyított csodáknak, ám adjanak hitelt legalább a saját íróiknak és ne akadjanak fönn azon, hogy ő ezeknek a tanúságtételeit használja a keresztény hit bizonyítására. «Mutathattam volna néked a Szentírásból ezer világos bizonyítékot; de az az igazándi győzelem, a speciosa victoria, ha ellenfelünket a saját fegyverével győzzük le, a saját hálójában fogjuk és saját bizonyítékaival cáfoljuk meg. Mivelhogy akinek szívesen hiszünk, annak a bizonyságától se idegenkedünk.»[2]

A magyar legenda megfelelő helye szintén elmondja Krisztus születésével kapcsolatban, hogy a megváltó

> Isten és ember lészen,
> mint próféták prédikálák
> és írásokban vallák...
> kiknek, tőlem [ha] kívánnád,
> írásokat meghallhatnád.
> *De ím nagyobb igazságra*
> *Pörösimet vetem vallására,*
> mert ezek pogányok lőnek,
> hitöm mellé vallást tőnek.

Ezekből a sorokból világosan megtetszik, hogy a vértanú, de a legendázó is, kiket tart a maga, kiket az ellenfél embereinek. A legendában mind a két rész a *másik* tekintélyeivel érvel: a bölcs Aristotelesből és a bibliából keresgél okoskodásaihoz támasztékot, Szent Katalin Vergiliust, a sibyllákat. Albumazárt szólaltatja meg és a «Platótól maradt» vaticiniumot:

> Én, ki vagyok Plató mester,
> ez világban nagy bölcs mester,
> hiszek Jézusban Krisztusban
> és a Szüztől születettben,
> ki emberért meghalandó,
> harmadnap feltámadandó,
> Atyaistennek igéjét,
> mindeneknek teremtőjét.

[1] V. ö. Knust, *Gesch. der h. Katharina von Alex.* Halle a. S. 1890. 256—257. l.

[2] Knust, i. m. 262—263. l.

A vértanu tehát és vele a legenda épen nem lát keresztényhit-védőt Plátóban, és a pogány doktor se tartja Aristotelest a Krisztus vallása ellenségének. Katalin egyszerűen «pörös»-ének, ellenfelének, a pogányok fő-fő mesterének tartja Plátót, akinek vallomását csak ama «speciosa victoria», vagy mint a magyar szöveg mondja, «nagyobb igazság» okáért idézi. A Stagirita viszont a bölcs ellenvetéseiben egysorban szerepel a Szentírással és felhasználásuk módja is teljességgel azonos. Ha a bibliát nem, őt se lehet a kereszténység ellenségei közé sorozni.

Esetleg arra utalnak, hogy Katalin ismételten kiemeli a biblia tekintélyét, ellenben Aristotelesről csupán csak azt jegyzi meg, hogy mint pogány a teremtés tanát nem ismerte. Az észrevétel helyes, de semmi sem következik belőle és legkevésbbé az, hogy a vértanu Aristotelest mint antichristianust Plátó mögé állította. Erről nincs szó és nem is lehet a legendában. Katalin nem ismer a bölcselők között fokozatot, neki — a Krisztus bölcseségén kívül — egyformán fölösleges hiábavalóság minden filozófia, mind az Aristotelesé, mind a Plátóé. A mártirnak ebben kétségtelenül igaza van: a keresztény vallás igazságának megismeréséhez nincs szükség a filozófiára. A szentek a kinyilatkoztatásnak, a bibliának, az apostoloknak, az Egyház tekintélyének hittek, nem Aristotelesnek, vagy más filozófusnak. De viszont a legendaírónak is igaza van, mikor a pogány doktorral Aristotelesből meríttet argumentumokat. A legenda ebben a részben is a saját korát látja belé a multba. A korabeli egyházi tudományról pedig lehetetlen nem tudni, hogy szoros és benső kapcsolatban van Aristotelesszel. A skolasztikusok filozófiája alapjában véve christianizált aristotelizmus; a Stagirita nemcsak a pogányok, hanem a kereszténység szemében is nagy tekintély: a kereszténység szövetségese. Ha a vértanu nem akar is tudni róla, annak tartják mások: a tanultak ezrei, akik között még a neve is «a filozófus.»

Nem tehetek róla, így látom a dolgokat. Sehogy sem fér a fejembe, hogy a Katalin-legenda Plátó felmagasztalása és platonikus szellemű alkotás. Való, hogy az Aristotelesszel érvelő pogány bölcsek megszégyenülnek. De ezt a mondást így kellett volna megfogalmazni: «az Aristotelesszel *és a bibliával* érvelő pogány bölcsek megszégyenülnek.» Mert ez a *teljes* igazság. És ebből a Plátó felmagasztalásának elmélete szerint nemcsak az következik, hogy Aristoteles ellensége a keresztény hitnek, hanem az is, hogy a legenda a bibliát szintén antichristianusnak minősíti.

Egészen más kérdés: vannak-e a versezetnek platonikus vagy neoplatonikus elemei. A Minerva szerint ilyen a Hermes Trismegistus Krisztus-vaticiniuma, melyre a remete hivatkozik

a Conversióban, és Albumazáré, amelyet ismét Katalin idéz a Passio disputájában. Lehetséges, de nem bizonyos. Közismert dolog, hogy a pogány vaticiniumok különféle fajtáit nemcsak platonikus és neoplatonikus szerzők, hanem a skolasztikusok is emlegetik. Egyebek között Temesvári Pelbárt egész sereg jóslatot szellőztet *Stellariumá*ban, nem kevésbbé skolasztikus forrásra, mint Aqu. Sz. Tamás munkáira hivatkozva. (*Stell.* lib. V., p. 1. art. 3., cap. 10; l. VIII. p. 1. a. 3. c. 9; l. XI. p. 1. c. 12. Vö. S. 2, 2. q. 2. a. 7.) Viszont az a körülmény, hogy a magyar legenda Trismegistust egyszerűen «nemes pogány»-nak nevezi, esetleg akkép magyarázható, hogy a «nemes» a τρὶς μέγιστος-nak (rendkívül nagy, kíváló) akar lenni a fordítása. Ezt már az is valószínűvé teszi, hogy a «Trismegistus» név teljességgel hiányzik a magyar szövegből. Ellenben a Nativitas a maga Alphorabius-epizódjával, asztrológiai «mestörködés»-eivel és csillagjósló babonás hitével csakugyan a skolasztikusokéval ellenkező szellem hajtása. Ezt már Temesvári Pelbárt észrevette, amikor kivonatában az «Alphorabius által leírt apokrif históriából» az asztrológiai vonatkozásokat törölte. Ezeket a dolgokat igen is át lehet engedni az asztrológia hűséges pártfogójának, a neoplatonikus áramlatnak. A döntés, legalább egyelőre, nem ütközik akadályba: a Katalin-trilógia nem olyan egységes munka, hogy mind a három tagját okvetetlen egyazon léleknek kellene átjárnia.

Egyébiránt vélekedjék kiki tetszése szerint. Az az egy bizonyos és tagadhatatlan, hogy a verses Katalin-históriának vannak skolasztikus elemei. A Conversio remetéje Aristotelesből merített érvekkel szól Isten egységéről, jóságáról és az ember céljáról. Viszont a pogány doktor, mint már volt róla szó, két ízben szintén Aristoteles tanításából farag ellenvetést. Ezekre teljes joggal lehetett hivatkozni a magyar kódexek skolasztikus elemeiről írt dolgozatban.

HORVÁTH CYRILL.

GR. SZÉCHENYI ISTVÁN ELMEÁLLAPOTA ÉS HALÁLA.

(Második, bef. közlemény.)

III. Mit állapítanak meg Széchenyi iratai.[1]

Széchenyi 1848. szept. 7-én került a döblingi intézetbe — ép elmével-e vagy lelkében megháborodva, erről már a kortársak körében ellentétesek voltak a nézetek.

Kossuth Lajos az 1848. szept. 4-iki minisztertanácson látván Széchenyi izgatott, beteges állapotát, maga ajánlotta Széchenyinek, menjen egy időre vidékre és pihenje ki magát, sőt készséggel ajánlotta, hogy hivatalában helyettesíti; mégis később azt írja, hogy Széchenyi nem volt őrült s a döblingi tébolydába azért vonult vissza, hogy a felelősség alól magát kivonja.

Kacskovics Lajos is úgy emlékszik meg irataiban,[2] hogy Széchenyi «sem forradalmár nem akar lenni, sem a reakcióval szövetkezni, azért mindkettő elöl oly helyre *akar elrejtőzni*, ahol sem az egyik, sem a másik fél nem bánthatja.»

Ezzel szemben dr. Almási Balogh Pál, Széchenyi orvosa, 1848-ban a magyar lapokban megjelent nyilatkozatában, és még inkább a döblingi intézet számára adott jelentésében, határozottan állítja, hogy Széchenyit többszörös öngyilkossági kísérlet és dühös rohamok után az elmeháborodottság (Geisteszerrüttung) jelei közt adta át Döblingben orvosi felügyeletre.

Br. Kemény Zsigmond hallomás alapján írja, de a pesti utolsó napok szemléletes jellemzésével igazolja, hogy «Széchenyi megőrült.»

Kovács Lajos szerint Széchenyi kétségbeesésének áldozata lett. A magány, néhány álmatlanul eltöltött éj, étvágyának teljes megszünése, a folytonos lázas tünödés pár nap alatt megérlelték benne a kórállapotot, mely szerencsére Pesten kitörésre még nem jutott. Szerinte a katasztrófát az 1848. március végétől szeptember 4-éig lefolyt események érlelték meg, s fátumának indoka az, hogy mi, akik a törököknek és tatároknak dicsőségesen ellentállottunk, most Jellasich horvátai által leigáztatunk, és míg harci hírünket tönkre tesszük, erkölcsi csorbát is ejtünk a nemzet hírnevén, és

[1] Széchenyinek a kérdésre vonatkozó naplófeljegyzései, levelei, művei ismeretesek Majláth Béla: *Gr. Széchenyi levelei* III. kötetéből, Károlyi Árpád: *Széchenyi döblingi irodalmi hagyatéka* I. és II. kötetéből; egyéb levelei és az újabb adatok *Széchenyi elmebaja* című tanulmányomból, (Budapesti Szemle 1930. dec., teljesebben *Gróf Széchenyi István írói és hirlapi harca Kossuth Lajossal* c. mü bevezetésében CDXIII—CDLIV. l.), úgyhogy itt az adatokat csak főbb vonásaiban kell csoportosítanom.

[2] Nemz. Múzeum. Fol. Hung. 1329.

míg mindent vesztünk, a becsületet sem bírjuk megmenteni. Ezt a gondolatot nem tudta elviselni, ez megtörte lelkét.

A későbbi kutatók abban ugyan megegyeznek, hogy Széchenyi elborult lélekkel érkezett Döblingbe, de eltér a fölfogásuk arra nézve, visszanyerte-e ott egyidőre vagy teljesen egészségét.

Grünwald Béla azt állítja, hogy Széchenyi pályájának magyarázata nem a lélektan és politika, hanem a psychiatria körébe tartozik; hogy Széchenyi atyjától örökölt és egész életét megmérgező, gyógyíthatatlan idegbajban szenvedett, amelyet az orvosok búskomorságnak neveznek, ez az idegbaj 1848-ban az izgalom következtében megtámadta elméjét, és mivel kimerült szervezete nem tudott ellentállni, lelkileg összeomlott, és sötét hangulatainak árja akadálytalanul elborította szellemét.

Grünwald e véleményét lélektani és politikai szempontból, X álnéven Péterfy Jenő, orvosiból pedig Salgó Jakab[1] vette felülvizsgálat alá, s mindketten igen helyesen rámutattak Grünwald munkájának eredendő hibájára, hogy Széchenyi naplójegyzeteit erőszakoltan, irányzatosan válogatta ki, azok egész lényének csak kis töredékei s így nem alkalmasak arra, hogy teljes és helyes képet adjanak Széchenyiről.

Életrajzírói (Zichy Antal, Gál Jenő, Friedreich István és újabban Bártfai Szabó László) burkoltan vagy nyíltan vallják, hogy Széchenyi Döblingbe jutásakor tébolyodott volt, de ott elméjének épsége visszaállott, az 1860. III. 3-iki házkutatás óta azonban visszasüllyedt régibb állapotába és önkezével véget vetett életének.

A Károlyi Árpád által 1921-ben közzétett *Döblingi irodalmi hagyaték*, különösen az 1848-iki napló és a házkutatásra vonatkozó iratok, ismét a kérdésre irányították a figyelmet. Károlyi meggyőző okokkal bizonyította, hogy Széchenyi elborult elmével került Döblingbe és a házkutatás hatása alatt önkezével ölte meg magát, ezenfelül azt is igyekezett bizonyítani, hogy Széchenyi elméje 1856 után meggyógyult.

Angyal Dávid[2] a Károlyi által közzétett adatok alapján finom elmeéllel bizonyította, hogy Széchenyi «tébolyodottan érkezett Döblingbe», azonban «rövid idő mulva jobban lett, eszében nem volt megháborodva, de lelkét önkínzó monománia gyötörte»; hogy állapota 1856-tól határozottan javult, de — szembeszállva azokkal, akik Széchenyi elméjének teljes gyógyulását állították — bizonyítja, hogy «Széchenyi lelki betegsége» akkor is fennállott, amint azt félelemérzete és az a fogadalma bizonyítja, hogy Döblinget nem hagyja el.

Schaffer Károly[3] Károlyi felhívására orvosi szempontból szólt a kérdéshez. Szerinte Széchenyi «mint déséquilibré hajlamosítva volt átmenetileg

[1] Dr. Salgó Jakab: *Politikai psychiátria.* Bp. Szemle. 1890 áprilisi, és X (Péterfy Jenő): *Egy új könyv Széchenyi Istvánról* a Bp. Szemle 1890 májusi számában.

[2] *Gr. Széchenyi István döblingi évei.* Századok. 1922.

[3] Schaffer Károly: *Gr. Széchenyi István idegrendszere szakorvosi megvilágításban.* Bp. 1923. — Angyal Dávid: *Gr. Széchenyi István ifjúkori naplói.* I. rész. Századok. 1925. — Schaffer Károly: *Gr. Sz. I. idegrendszere.* Orvosi Hetilap. 1926.

jelentkező elmezavarra, amint ez vele a 48-as események hatása alatt meg is történt. De ez hosszabb fennállás után teljesen lezajlott, úgyhogy legkésőbb 1856-tól fogva már biztosan gyógyultnak tekinthető.» Ez és egyéb megállapításai Angyal Dávid támadását vonták maguk után.

Ezzel szemben a saját korában is elterjedt véleménynek (t. i. hogy Széchenyi elméje 1848-ban nem volt beteg, hanem csak biztos helyre menekült a zavarok elől) legújabban nagy támasztékot adott Östör Józsefnek az a nyilatkozata,[1] hogy Széchenyi Istvánnak Béla fia a következőket mondta: «Atyám sohasem volt őrült, öngyilkos azért lett, hogy megmentse családját.» Ez a nyilatkozat igazolni látszik Kossuth Lajosnak és Kacskovics Lajosnak kijelentéseit, továbbá a Wiener Medicinal Wochenschriftban említett azon vádat, hogy Széchenyi viselkedése színlelés, azaz «komédiázás (Komödienspiel)» volt. Egészen kétségtelen, hogy ez az állítás alaptalan, amint téves az is, hogy Széchenyit Döblingben meggyilkolták.

Ezeket a kérdéseket kell eldöntenünk. Úgy véljük, lehetséges, mert Széchenyi elmeállapotáról naplói, levelei és dr. Balogh Pál orvosnak két nyilatkozata határozott felvilágosítást adnak. Széchenyi lelkiállapotát 1848 szeptemberében a politikai viszonyok érlelik meg. A politikában a helyzet az első felelős minisztérium megalakulása óta egyre zavarosabb lett. A telivérek (amint Széchenyi a demokratákat hítta) mindig erősebben támadták a minisztériumot (Kossuth kivételével). E szereplésben előljárt Petőfi Sándor. Innen van, hogy személye és viselkedése mindjobban visszatetszett Széchenyinek, elannyira, hogy később dühöngőnek (Wütterich) nevezi. A délvidéki és a horvát ügy az általános zavart csak növelte. Ebben a helyzetben Széchenyit a zavar nagysága szerint kisebb vagy nagyobb izgalom fogta el; egyrészt aggódott a harc jövője miatt, másrészt attól félt, hogy belső szociális zavargás fog kitörni — ekkor aztán könnyen kötélre vagy lámpavasra kerülhet a minisztérium, elsősorban ő maga. Ettől való félelmében beszélte rá feleségét, hogy gyermekeivel távozzék Pestről. Így azonban magára maradt, izgatottsága, álmatlansága, tépelődése viszont fokozódott, és ez teljesen kimerítette. Az aug. 29-iki éjjelen nem talált már vigaszt, ide-oda futkosott szobájában és őrültként a fejét verte. A reggeli hírek, hogy a minisztériumot felelősségre vonják, csak táplálták izgalmát. Kétségbeesetten a krisztinavárosi plébánosnál keresett vigaszt, folyton önmagát okolva a bajokért. Nem tudta elhatározni magát: elmeneküljön-e vagy engedje, hogy a csőcselék felakassza; úgy látta ugyanis, tönkre kell mennie, *meg kell kínoztatnia, hogy egy kissé bünhödjék.* Lelki szenvedéseit ekkor már külseje is elárulta. A szept. 3-iki éjjeli minisztertanács adja meg neki a kegyelemdöfést.

[1] Közli Hegedüs Lóránt *Széchenyi-legenda* c. cikkében. (Pesti Hirlap 1933. III. 12.) Széchenyi Béla tudomásom szerint más előtt is így nyilatkozott: «Atyámnak így kellett cselekednie.»

Ekkor foglalkozhattak az osztrák minisztérium memorandumával, amelyben nyilvánvaló lett a reakció szándéka. Ezért írja Széchenyi naplójában, hogy 48 óra alatt minden lángba borul, de senki sem akarja ezt neki elhinni. Kétségbeesésében a pisztolyra gondol. Aludni székében még öt percig sem tud, borzalmas lelkiismereti furdalás vesz erőt rajta; eszébe jut előző élete, Isten irgalmát kéri, nem tud az egész universumban egyetlen fénypontot sem felfedezni. Szept. 4-iki, utolsó napi feljegyzésében négy órai alvás után ismét lelkiismereti kínjai üldözik, agyon akarja magát lőni, de ezt Tasner meghiúsítja. Ezután elmegy a minisztertanácsba, ott azonban szenvedő állapotát látva, maga Kossuth ajánlja neki, menjen egy időre vidékre pihenni. Nem tud határozni, végre dr. Balogh Pál rábeszélésére mégis elhatározza, hogy másnap jószágára, Cenkre utazik. Tasner másnap, (szept. 5-én) az elutazás napján, értesíti erről Lunkányi jószágigazgatót, kérve őt, ügyeljen, hogy Széchenyi otthon sem személyére, sem a hazára vonatkozó rossz hírt ne halljon vagy olvasson, különben betegsége a magányban még veszélyesebbé válhatik.

Széchenyi naplófeljegyzései és levelei bizonyítják tehát, hogy testi és lelki erejét egyrészt a hazáért és jövőjeért való aggodalom, meg az ebből eredő kétségbeesett önvád, másrészt a tömeg önítélkezésének lehetőségétől való félelem felőrölte, és mivel aggodalmát és félelmét senki sem tudta csillapítani, a végsőkig felizgatva, beszámítóképessége megrendült, úgyhogy önmagára veszélyessé vált. Ez nyilvánvaló lett szept. 5-én, útközben. Alig hagyta el ugyanis Pestet, Vörösvárnál leszállott kocsijáról és a szántóföldeken át visszaszaladt Pest felé, úgyhogy szolgái alig tudták elérni. Amint az orvos lecsillapította, és az utat folytatták, tőrt vett elő. Az orvos hiába kérte tőle, nem adta oda, de megígérte, hogy nem használja; később önként odaadta. Esztergomi viselkedése (orvosától való távozása, pisztolyának magához vétele, izgatottsága, a Dunába ugrása) még inkább arra mutat, hogy már nem volt ura tetteinek, s így Balogh belátta, hogy nem viheti Cenkre, hanem oly helyre kell kísérnie, ahol állandó orvosi felügyelet alatt lesz, különben magára és környezetére veszélyes lehet. Két ilyen hely volt a közelben: a bécsi köztébolyda és a döblingi magánintézet. Csak az utóbbiról lehetett szó, csak erre lehetett Széchenyit rábeszélni, annál inkább, mert a döblingi intézetet hallomásból ismerte. Ehhez azonban szükséges volt gr. Széchenyiné beleegyezése, azért Balogh Esztergomból előreküldte Auer udvarmestert Cenkre, hogy a történteket jelentse és gr. Széchenyinét Győrre kérje, ahol másnap megszállnak. Győrre érkezve Széchenyi annyira izgatott volt, hogy folyton lármázott, tombolt. Kautz Gyula is feljegyzi ezt és azt is, hogy atyja gyógyszertárából vittek csillapítót.

Gr. Széchenyiné szept. 6-án este valóban találkozott férjével Győrött. Tovább akarta kísérni férjét, de Széchenyi nem engedte meg. Szept. 7-én Mosonig az úton izgatott volt ugyan, de nem tombolt; Mosonban azonban ismételten kiugrott kocsijából és a főúton lármázva végigfutott. Amint elérték, azt kiáltotta, hogy ég, és oly őrjöngés fogta el, hogy kendővel meg kellett kötözni kezén-lábán. Ágyba fektették és hidegborogatásokkal paroxizmusát annyira csillapították, hogy tovább utazhattak. Délben tűrhető állapotban Döblingbe érkeztek. Alig értek a számára kijelölt szobába, annyira dühöngeni kezdett, hogy ágyhoz kellett kötözni. Ezt a felvevő alorvos is igazolja, amikor megjelentve Görgennek a felvételt és az elhelyezést, kétkedését fejezi ki, hogy ideiglenes szobájában meghagyható legyen, mert «*gyakori dühöngő rohamai vannak*».

Széchenyi aggasztó állapotát mutatja feleségének további eljárása. Férjét nem kísérhette Döblingbe, nehogy még jobban felizgassa. Mit tett tehát? Hazament Cenkre és azonnal Döblingbe küldte Lunkányi jószágigazgatót. Podhorszky Lajos, Széchenyi fiainak akkori nevelője, szept. 11-én azt írja Cenkről Tasnernek, hogy Lunkányi észrevétlen megfigyelhette Széchenyit: csak kétszer volt 2—3 percig tartó dühöngő rohama. Szeptember 13-án viszont közli, hogy a grófné Bécsből írt neki és általa kéreti, küldje el a napilapokat, mert tudni akarja, mit írnak férjéről, továbbá hogy csak szept. 14-én tér vissza Cenkre, ha meggyőződött, hogy férjével az intézetben jól bánnak és állapota javul. A grófné egyébként Tasnernek részvétét kifejező levelére szept. 17-én így válaszol: «Elképzelheti, mit érzett szegény szivem, amikor Auer Cenkre érkezve, a borzasztó hírt közölte; alig tudtam magamon uralkodni, egészen elbódultam, bizony ez nagyon fájdalmas megpróbáltatás. Teljes odaadással bízom mégis a legjobb Istenben, hogy drága betegünket csakhamar ismét helyreállva látom.»[1]

A fenti adatok határozottan igazolják, hogy *Széchenyi elméje a döblingi intézetbe való felvétel idején nagy mértékben zavart, viselkedése pedig annyira veszélyes volt, hogy csakugyan állandó őrizetre szorult. Az is kétségtelen, hogy az öngyilkossági kísérletek, a folytonos dühöngőrohamok az elmezavar előjelei voltak.*

Gr. Széchenyi Béla nyilatkozata tehát, hogy atyja sohasem volt őrült, merőben téves. Amikor Széchenyi Döblingbe került, fia, Béla 11 éves volt, tehát gyermek, atyja állapotát meg sem érthette. Tévedése azzal magyarázható, hogy 1854/5-ben 17, 1857—60 közt 20—23 éves korában atyját gyógyuló korában látta, ebből az állapotából következtetett a kritikus korszakra.

Széchenyi 1848. szept. 7-iki elmeállapotát két hiteles irat tárja elénk: az egyik a felvevő alorvos (Benesch) levele, a másik

[1] Ezt Görgen bíztató véleménye alapján merte írni.

az alsó ausztriai kormány hivatalos értesítése, amely Görgen bejelentését tudomásul veszi.

Dr. Benesch szeptember 7-én déli ½1 órakor jelentette Görgennek Széchenyi felvételét és elhelyezését azzal, hogy gyakori dühöngő rohamai (tobsüchtige Anfälle) vannak. Ezen levél alapján Görgen utóda, id. dr. Obersteiner, az intézetről írt történetében[1] megállapítja, hogy Széchenyi «*őrültsége (Irrsinn)*», *legalábbb is a felvétel alkalmával, nem volt kétséges.*

Az alsóausztriai kormány (Palm herceg kormányzó) 1849 jan. 14-én 215. sz. alatt értesíti Görgent (1848. szept. 12-iki bejelentését tudomásul véve), hogy a gondnokság felállítása ügyében megkereste a magyar belügyminisztériumot és ettől 1848. nov. 3-án 10.635. sz. alatt azt a választ kapta, hogy Magyarország törvényei szerint «az őrült gr. Széchenyi István neje férje elmebetegségének ideje alatt úgy az ő, mint az általa nemzett gyermekei ügyében, mint ezek természetes és törvényes gyámja, teljes mértékben gondoskodhatik, és hogy ezért a jelen esetben nem szükséges nevezett őrült részére gondnokot kirendelni». Úgy hiszem, ez iratok eloszlatnak minden kétséget s egyúttal megmagyarázzák, hogy miért maradt Széchenyi az osztrák rendelkezések ellenére kivételes helyzetben.

*

Széchenyi 1848. szept. 7-étől 1860. ápr. 8-áig tartózkodott Görgen döblingi intézetében, tehát 5 hónap híján 12 évig. Ez az idő a betegen észlelt tünetek alapján 4 szakaszra oszlik.

1. 1848—1851 (az elmezavarodottság szaka).

Dr. Görgen későbbi nyilatkozata szerint Széchenyi az intézetbe megérkeztekor[2] kezén-lábán meg volt kötözve, kiabált és úgy dühöngött, hogy az ágyhoz kellett kötözni.

Erre tanut is említ: intézetének akkori ápolóját, Reschenauer Györgyöt, aki azt is kész volt igazolni, hogy az első éjjel Széchenyi tombolásában veszedelmesen megrúgta. Görgen szerint Széchenyi beszélgetései vallásos alapon nyugvó «mania desparatoria»-ra mutattak: állandóan azzal vádolta magát, hogy a magyar hazát és az uralkodóházat elárulta; hogy a borzalmas forradalmat a demokrata párttal való kokettirozásával felidézte; hogy ezért bűneinek mértéke megtelt, az Istennel való kibékülése lehetetlen, lelkére örök kárhozat vár. Senkit, még feleségét sem bocsátotta maga elé, semmivel sem foglalkozott, nappal fel-alájárt szobájában, (Széchenyi egyik levelében maga is írja, hogy az első két évben naponta 14—15 órát

[1] *Die Privatheilanstalt . . zu Oberdöbling seit ihrer Gründung.* Wien, 1876.

[2] Balogh azt írja, hogy Széchenyi a szobában kezdett tombolni, úgy hogy kényszerzubbonyt adtak reá; Benesch azt állítja, hogy «gyakori dühöngő» rohamai vannak. Ezt az eltérést Kecskeméthy felhasználja Görgen ellen, szavahihetőségének megdöntésére, pedig nem az a döntő, hogy a szobába léptekor volt-e megkötözve, vagy ott kellett őt megkötözni; a lényeges az, hogy dühöngött és meg kellett kötözni.

járt így), rongyokká tépte zsebkendőjét, időnkint sokat beszélgetett az alorvossal vagy ápolóival, de családjáról semmit sem akart hallani; elég jól aludt és evett, csak néha emésztési zavarai és epebántalmai voltak. Ezután szellemi fásultság vett erőt rajta. Ha beszélgetett, senkit sem engedve szóhoz jutni, állandóan azt hajtogatta, hogy sok büne, de különösen a magyar nemzet elpusztítása miatt örök kárhozat vár reá; hogy a magyar minisztériumba nem lett volna szabad belépnie. E jelenségekhez járult, hogy teljesen közömbös lett minden külső illem, sőt a jónevelés elemi követelményei iránt is, úgyhogy erővel kellett kényszeríteni fehérneműváltásra, mosakodásra, haj- és körömvágásra, sőt annyira megfeledkezett magáról az asztalnál, hogy ha nem figyelmeztették, puszta kézzel evett. Lassanként azonban (ápolóit malmozni látva) felébredt benne a szórakozás utáni vágy, és ápolóival egész nap a legegyszerűbb ostábla-játékokat játszotta, gyakran annyira belemerülve a játékba, hogy az alvásra is figyelmeztetni kellett.

A két ápoló nyilatkozata szerint is Széchenyi az első időben nagyon dühöngött (tobsüchtig), alig lehetett kitartani mellette, s ilyenkor megkötözték; éjjelenként ágya előtt őrködni kellett, mert az volt szokása, hogy fejjel a falnak rohant; később azonban nyugodtabb lett.

Gussmann Rezső, a döblingi intézetnek 1857—58-közt segédorvosa, 1860-ban írt művében Görgen közléseire hivatkozva, azt írja[1], hogy Széchenyi ez időszakban «elmeháborodottságának szembetünő jeleit mutatta, s kínosan gyötrelmes aggályok kíséretében agyrémek és hallási csalódások lepték meg; gyakran valami valódi vagy képzelt robajtól felriadt és bottal fegyverkezve, a szoba zugába állott, hogy hátát megvetve[2], a képzelt betörő hóhéroknak ellenszegüljön és nem ritkán nekitámadt az orvosnak is, azon tévhitben, hogy az őt ellenségeinek elárulta. Az ily módon nyilvánult őrjöngés (Wahnsinn) lassanként alábbhagyva és teljesen enyhülve, mély melancholiába ment át. A beteg sírva vallotta meg számtalanszor orvosainak és ápolóinak, hogy ő idézte elő hazája véres és iszonyú napjait, és hogy ő okozta elvesztését. Majd cinikus közönyösségbe esett a kényelem, rend, tisztaság iránt, szerfelett keveset olvasott és beszélt, gyakran az ételt és italt is elutasította és komor gunnyasztás közt élt egyik kegyetlenül lassan tünő naptól a másikig.»

Podhorszky Lajos 1848. szept. 11-én Lunkányitól nyert értesülés alapján azt írja, hogy Görgen a bajt agygyulladásnak tartja, amelyből Széchenyi talán 5—6 hét mulva meggyógyul.

Hozzátette még, hogy Széchenyi előre megérzi rohamait és ilyenkor maga fekszik ágyára és megkötteti magát. Gr. Széchenyiné szept. 17-iki levele szerint az agygyulladást a vérnek fejbe tódulása okozta, ezt pedig izgatottsága és szellemének megerőltetése idézte elő, de Görgen szerint a rohamok kevesbednek és gyengülnek, úgyhogy a baj jóindulatúnak látszik. Podhorszky szept. 29-iki levele azonban már rosszabbodásról szól; említi, hogy komor eszméi kezdenek megrögződni, azt hajtogatván, hogy ő

[1] *Graf Stephan Széchenyi im Privat-Irrenhause zu Döbling.*
[2] Amint azt Lunkányival is megtette.

a bajok kútfeje, s most Isten bünteti; azért felhívta ápolóit, őrizzék, nehogy bőszültében rosszat kövessen el; egyébként megemlíti azt is, hogy naponta két órát sétál orvosával a kertben.

A Görgen által hangoztatott javulás azonban nem igazolódott, de nem is állhatott be, mert a bécsi forradalom és Bécs ostroma 1848 végéig folyton táplálta Széchenyi izgatottságát. Görgen úgy vélte, hogy némileg foglalkoztatni kell Széchenyit, ezért ujságot adott neki olvasásra, Tasnernak viszont a pesti és magyar hírekről kellett összefoglaló leveleket küldenie, amelyekből Görgen Széchenyinek egyes részleteket felolvasott. Ez valóban felkeltette Széchenyi érdeklődését, úgyhogy egyesek iránt kérdezősködni kezdett. Ilyen volt a helyzet 1849 elején. Ekkor Széchenyi állapota javulófélben volt; 8—9 órát aludt, jó időben a kertbe ment sétélni, sőt mint gr. Zichy Mária 1849. jan. 31-én írja, ki is kocsizott. Fogadni azonban senkit sem akart. 1849 márciusában maga kérte a híres bécsi redemptorista pater Veithot, de a találkozás felizgatta. Ugyanez időben először történik meg, hogy önszántából üdvözölte feleségét. Görgen ugyan ezentúl is kedvezően nyilatkozott Széchenyi betegségéről,[1] de arra sehogy sem tudta Széchenyit rávenni, hogy valakit családjából fogadjon. Nem változtatta meg Széchenyi elzárkózottságát az sem, hogy 1850 újévnapjára, családja minden tagja üdvözölte. 1850 márciusában némi fordulat állott be. Végre három barátja (gr. Festetics Dénes, gr. Andrássy György és gr. Waldstein János) látogatását elfogadta. Ez a látogatás azonban nemcsak Széchenyit izgatta fel, de gr. Andrássy Györgyöt is, úgyhogy beteg lett a meghatottságtól és kijelentette, hogy nem volna képes látogatását megismételni.

Fontos e hónap azért is, mert Günthner Ferenc bécsi szakorvos[2] consiliumot tartott Görgennel; ezen azt kapta Görgen irányításul, hogy Széchenyit naponta órákon át a szabad levegőn tartsa, másodnaponként Dunafürdőt használ-

[1] Ezzel a családot akarta megnyugtatni, de Lunkányihoz 1849. XII. 9. írt levelében feltárja a valót. Széchenyi állapota javult ugyan, csendesebb lett, de bátyjai nem tudták azt megérteni, miért iszonyodik látogatásuktól. Görgen szerint *kétségtelen, hogy nem lesz már az, ami volt.* Ezt az események megmagyarázzák, mert az Isten megtagadta tőle, egy nagy embertől, hogy fáradozásai utolsó fokát élvezhesse! Hiúságának és gyengeségének csinyjeit most rossz lelkiismeretnek magyarázza; átkozza magát és életét, amelyben sohasem volt vidám órája, mert sohasem volt megelégedett. Kétségtelenül azon szellemek közé tartozik, akik szüntelenül el akarnak valamit érni, amit azonban az ember soha magán kívül, csak magában találhat meg. Nemes érzületével, becsületes akaratával, végtelen kitartásával, helyes felfogásával bizonyára rendkívülit tehetett volna, ha kezdettől fogva jó irányt követ. Ez ma azok előtt is világos, akik elejétől fogva pálcát törtek felette. Ez valóban találó jellemzés Görgen részéről.

[2] Guenthner Ferenc (1790—1882) Obermedicinalrat, a bécsi Allgemeines Krankenhaus és a vele egyesített Irrenhaus igazgatója.

tasson vele, újságokon kívül könyveket (különösen útleírásokat) adjon neki olvasásra, ügyeljen, hogy Széchenyi ruházatára nagyobb gondot fordítson. Ennek a megbeszélésnek volt is hatása Széchenyire, mert már e hó végén elküldte feleségének a bécsi Humoristnak egyik számát, amely Saphir *Magyar vagyok* c. érzelmes novelláját közli. Ennek hatása alatt Görgen rávette Széchenyit arra is, hogy meglátogassa feleségét. Ez 1850. ápr. 19-én és 20-án történt. Az eredmény kétségbeejtő volt. Gr. Zichy Mária, Széchenyi mostohaleánya így írja le a látogatást ápr. 26-iki levelében Tasnernak:

»A drága atya elhatározta, hogy meglátogatja a mamát. Elképzelheti, mily boldogok voltunk, amikor Görgen reggel ezt az elhatározást közölte velünk, nem tudtunk elég hálát adni az Égnek; azt hittük, hogy az oly vágyvavárt célhoz közel vagyunk, (t. i. hogy Széchenyi elhagyja az intézetet) de, Istenem, mennyire csalatkoztunk megpillantásakor, szívszaggató, borzalmas panaszainak hallatára! Ellenkezőleg, ha az ember zilált tekintetét, megváltozott külsejét, nyugtalanságát látja, amely folytonosan fel alá üzi, borzalmas beszélgetését hallja, hogy az embernek hajai égnek merednek, bánatos szívvel meg kell vallani, hogy egy lépéssel sem jutottunk előre, sőt hogy legalább is e pillanatban meg vagyunk fosztva a szép illúziótól, amely e szomorú, fájdalmas viszontlátás előtt vigasztalt! Pénteken és szombaton jött 1-től 8 óráig este és itt maradt ebéd közben is. Többször kívánta, hogy a mamával egyedül legyen és mama rábeszélésére, hogy maradjon nálunk, azt válaszolta: ‚Nem, nem, nem tudok, nem szabad itt maradnom; mily boldog volnék, ha köztetek szabadna maradnom, de ez nem lehetséges, csak azon egy feltétel alatt, ha szerzel egy pisztolyt és agyonlőlek téged, a gyermekeket és magamat, mert számodra nincs boldogság többé a földön és csak így jutsz egyenesen a mennyországba.' Ez a borzasztó gondolat kedves betegünknél fixa ideának látszik, ezt bizonyitja az a körülmény, hogy, amikor nővérem, Hoyosné itt meglátogatta őt, rögtön karon fogta, a másik szobába húzta, hogy egy fontos titkot közöljön vele. És azt közölte vele, hogy egy magasabb ellenállhatatlan hatalom kiválasztotta őt és sarkallja, hogy a mamát megölje, de hogy még nem érkezett meg erre az igazi idő, — meg akarja őt a világ minden kínjától szabadítani. — Angyali anyánk valóban hősnő, mert azt mondja, ennek ellenére sem fél vele élni; az Istennek e borzasztó próbáját égi türelemmel és megadással viseli. . . Szegény atyánk sírt, ordított, összeszorított öklével teljes erővel folyton a mellét verte, a szobában folyton fel alá szaladt és biztosított bennünket, hogy a derült napot, a madarak énekét, a zenét nem tudja elviselni. Minthogy őt is, szegény anyánkat is a két találkozás nagyon megviselte, azt írta Görgen, hogy jobb volna néhány napig szünetelni és így holnapra várjuk.«

Különös, hogy az első látogatás után Görgen másnap is elvitte Széchenyit családjához és érthető, hogy ez Széchenyit újra izgatottá tette. Görgen ugyan továbbra is sürgette a látogatást, de ez nem történt meg többé, hiába reménykedett a hűséges feleség. 1850 közepe táján Széchenyi lakását saját butoraival látták el, hogy otthonosabbá tegyék. Közöltek

vele minden oly könyvet, (így Kemény Zsigmondnak róla írt tanulmányát is) minden folyóiratot, amelyben róla érdemlegesebb cikk jelent meg, de nem tudták megváltoztatni idegenkedését a látogatások iránt. Ekkor újra igénybe vette gr. Széchenyiné Günthner tanácsát, s abban állapodtak meg, hogy 1850 májusáig várnak, ha addig nem akarja meglátogatni feleségét, ez erővel kísérli meg a férjéhez való jutást, hogy rábeszélje az intézet elhagyására, ha pedig akkor sem akarna, rábízza, tegyen kívánsága szerint. Erre azonban nem került a sor. Fogadni továbbra sem akart senkit. Lunkányit — Görgen rábeszélésére — mégis maga elé engedte ápr. 16-án, de székekkel eltorlaszolta magát, szóhoz sem engedte jutni, és valósággal dühöngve adta tudtára szemrehányásait. 1851 októberében Görgen híradása szerint ismét nyugodt volt, de ekkor jelentkezett nála először az idegenkedés a kertbe kimenetel ellen.

A Görgen által hangoztatott beteges beszélgetést, az önvádakat és a betegség körülírását teljesen igazolják Széchenyinek ezen időszakaszból fennmaradt levelei.[1]

Ezek a levelek (az 1848-iki és az újabban megtalált 1850-iki kivételével) úgy keletkeztek, hogy gr. Széchenyiné Görgennek a betegség gyors lefolyását igérő és megnyugtató nyilatkozatai alapján arra akarta férjét 1849-ben Görgen közvetítésével és leveleivel rábírni, hogy fogadja látogatását, vagy hogy látogassa meg családját. Széchenyi első levele 1849. febr. 11-én azt is mutatja, hogy Görgen megemlítette előtte, mi történt a pesti távozás után a készpénzösszeggel, mert e levelében Széchenyi erre ad útmutatást, de határozottan kifejezésre juttatja önvádját, rögeszméjét és hogy ő «semmire sem használható.» A további két megnyilatkozása (1849. márc. 21. önvallomás és 1849. ápr. 8-iki «utolsó szava») válasz azokra a rábeszélésekre, amelyekkel Görgen és pater Veith kísérelték megnyugtatni. Mind a két nyilatkozat a legkétségbeesettebb önvádak halmaza. Görgen tovább folytatta rábeszélését. Széchenyi újabb levelében fejezi ki, hogy irtózik a viszontlátástól. Ekkor kísérletet tett gr. Széchenyiné, hogy a gazdasági ügyekbe való bevonással hasson férjére. Eléje terjeszteti Lunkányinak a Wesselényi adósságára vonatkozó sommás összefoglalását, de Széchenyi kijelenti, hogy kétségbeesett helyzetében minden a világon undorító előtte; rábízza feleségére, hogy a gazdasági ügyekben intézkedjék és tanácsolja, adják el a hídrészvényeket, mert értékük le fog szállni, a pénzt fektessék ingatlanba, mert a pénz is elveszti értékét.

[1] Ilyen levél van 1848-ból: 1, 1849-ből: 7, 1850-ből 19 és 1851-ből 3. Ujabban sikerült megtalálnom még két iratát: egy keletnélküli, de bizonnyal 1848-ból való feljegyzését, amely rikítóan nyers önleleplezés gyermekkorából és a lipcsei csatában való szerepléséről, továbbá egy aránylag nyugodt levélkét Tasnerhez 1850-ből.

A családjánál tett 1850. április 19. és 20-iki látogatás újabb kétségbeesett levélírásra késztette Széchenyit. Amikor Görgen továbbra is rá akarja beszélni, hogy fogadja családját, 16 levélben védekezik ez ellen a legkétségbeesettebb hangon. Ekkor, 1850 végén, egy kis szünet áll be, minden bizonnyal azért, mert nem erőszakolták a találkozást. Az 1851-iki levelek keletkezését a helyzet (Magyarország teljes elnyomása) magyarázza, amelyről Széchenyi a neki olvasásra adott újságokból és Tasnernek e célra írt leveleiből értesült. Amikor 1851 második felében békén hagyták, megnyugodott, nem is írt több kétségbeejtő levelet.

Meg kell jegyezni, hogy a Széchenyi leveleiben foglalt állításoknak van valami alapjuk (kivéve azt, hogy ő Petőfi atyja, és hogy Petőfi anyját éhen engedte veszni), de oly rikítóan nyers őszinteséggel és oly borzasztóan túlozva, sokszor torzítva tárja fel panaszait, önvádjait és lelkiismereti furdalásait, hogy sajnálkozó, de kellemetlen érzést keltenek bennünk.

Nagy izgatottsága egyrészt oly téves eszméket vált ki belőle, aminőket már 1848-iki naplójában is feljegyzett, (pl. ő az oka, hogy az ország oly zavarba jutott, azért neki sokat kell szenvednie, bűnhődnie bűnei kiengesztelésééért) másrészt oly eszméket is hangoztat, amelyeket végsőkig felizgatott agya eltorzított. (Ilyenek pl., hogy ő ölte meg Magyarországot; az ő eszméi öltek meg, juttattak börtönre, számkivetésre sok jó magyart; sok özvegy és árva bosszúért kiált az égbe; Isten nem bocsáthat meg neki azért sem, mert egész élete csak vétkekből állt, ő a legnagyobb szörnyeteg: a segelthus, az Antikrisztus, aki nemcsak hazáját, hanem az egész világot tönkretette; nyitva látja az eget, a poklot és ebbe elevenen belé kell esnie; megölte sógornőjét és másokat; neki meg kell ölnie feleségét, gyermekeit; nem szabad övéit látnia, ettől a bosszuló nemezis vaskeze tartja vissza; a zene, a nap, a természet, családja neki szemrehányások és arra emlékeztetik, hogy elvesztette a mennyországot.) Ezenfelül tartós emberiszonya is volt és időnként üldözési mániája.

Széchenyinek e levelei kétségtelenül igazolják, hogy *Széchenyi ítélő és következtető képessége, beszámíthatósága ez időszakaszban a legnagyobb fokban rendellenes és zavart volt.*

Igaz ezzel szemben, hogy előző időszakaiban is előfordulnak lelki életében feltűnő esetek. Kora ifjúságától kezdve ruházatában, gondolkozásában és tetteiben gyakrabban voltak olyan tünetek, amelyek miatt eredetinek, különcnek tartották. Különcségét egyébként képzeletének hihetetlen élénksége és csapongása is gyakran táplálta.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a melancholikus érzés Széchenyi előző egész életében is megfigyelhető, úgyszintén a túl-

zott, sokszor ijesztő őszinteségis. E két jelenséggel állanak kapcsolatban előző öngyilkossági gondolatai és folytonos betegségi képzelődései; de ha naplóit pontosan megvizsgáljuk, kiderül, hogy e melancholiája épugy, mint a fenti jelenségek, sohasem alapnélküliek, azt mindig valamely esemény idézi elő: szerelme, előző életén érzett bánata, politikai vagy társadalmi vállalkozásának általa vélt sikertelensége, de mindenekelőtt érzéki hajlamainak ostorozása. Ilyen esetekben túlságos érzékenységében mindig a legszélsőbb következtetéseket állapítja meg. Ezt azonban nem lehet és nem szabad szószerint venni, mert igen gyakran másnap már rózsásabb színben látja az illető tényt. Idegrendszere oly túlzottan érzékeny volt, hogy a legkisebb külső vagy belső inger a legnagyobb hatást váltotta ki lelkében, de ez viszonylag elég gyorsan helyet adott más hatásoknak.

Ezeket az 1848 előtti melancholikus megnyilatkozásokat nem szabad kiragadni a többi életnyilvánulás közül, amint azt némelyek (Grünwald Béla) megtették, mert akkor nagyon helytelen képet nyerünk Széchenyiről. Az 1814—1848 közti nagy tömegű egyéb feljegyzések közt a melancholikusok háttérbe szorulnak, csak múló jelenségek, pusztán főerényének, a lelki önismeretre való törekvésnek folyományai. Amikor Széchenyi lelkét vizsgálja és hibáit naplójába feljegyzi, ki akarja küszöbölni magából gyengeségeit, de önmaga iránti túlzott szigoránál fogva igazságtalan maga iránt; a javulással gyakran nincs megelégedve, a sokszori visszaesés kétségbeejti, és e sikertelenség miatt lassankint az a vélemény alakul ki benne, hogy a multért bűnhődnie kell, a büntetést megérdemli: ebben áll melancholiája. Amint erényei, akként e hibái is a lángészre vallanak, aki eltér az élet rendes emberétől; lelki érzései gyakran beretvaélen forognak, de nem billennek az őrültség felé, hanem a lángész vibratiói: ezért tartották általában különcnek. Albach pater, a híres ferencrendi szónok pl. már 1829. márc. 22-i beszédében Széchenyire célozva találóan elmélkedett arról, hogy némely emberben mily közel van egymás mellett a tökéletesség és a meghibbanás (Überschnapptheit).

Ezzel szemben a döblingi első időszakból fennmaradt leveleiben (kettő kivételével) csak a melancholia az uralkodó, nincs ebben még csak nyugvópont sem, egyfolytában és állandóan tombol itt a túlzott önvád, fixa ideákkal, hallucinációkkal elegyítve. Teljesen nyilvánvaló az is, hogy mi idézte elő ezt Széchenyinél. Először is politikai küzdelmének meddősége, amely mindinkább kimerítette és elerőtlenítette lelki ellenállóképességét. Amikor látta, hogy Kossuth a minisztériumban teljesen magához ragadta a hatalmat, fokról fokra elvesztette akcióképességét, és ugyanily arányban nőtt kétségbeesése a haza sorsa miatt; a rác és horvát bonyodalmakból pedig a teljes anarchia kifejlését következ-

tette, amelyben a csőcselék rombolni, gyilkolni fog (legelőször őt). E kettős félelem felzaklatott lelkének egyensúlyát felbillentette; izgatott képzeletében a rémképek közt az a gondolat lett úrrá — és nőismerőseinek (különösen Schwarzenberg Laura hercegnő és gr. Esterházy Vincéné) szemrehányásai véglegesen kifejlesztették benne, hogy ő a felelős az állapotokért, mert a minisztériumba való belépésével uralomra juttatta Kossuthot és előmozdította a zavar kifejlődését. *Ez a lelki megrázkódtatás heveny elmebajt idézett elő benne, kedélye teljesen a melancholiába süllyedt, az önkínzó vád háttérbe szorított minden más gondolatot, és így ítélő és következtető képessége teljesen megzavarodott.*

Ha 1849—1851 között írt leveleit olvassuk, be kell látnunk, hogy dr. Görgen megállapítása pontos, mert leveleiben csakugyan a vallásos alappal kevert kétségbeesés mániája (mania desparatoria) tombol.

Rá kell mutatni arra a tényre is, hogy Széchenyi önvádjai nem egészen légből kapottak. Igaz az, hogy Széchenyi nagyban hozzájárult fellépésével ahhoz, hogy a magyarság 1825-ben a reformok terére lépett; igaz az is, hogy ifjúkorában, mint sok más társa, igyekezett kiélvezni az életet; az is igaz, hogy az 1848. márciusi eseményekben való részvételével elősegítette az ellenzék törekvéseit (ezt nevezi kokettálásnak); még az is igaz, hogy e mozgalmakban Petőfivel is ellentétbe került: így elmezavarának van konkrét alapja is, de ezért betegsége nem volt oly veszélyes jellegű, mintha mindez csak agyrém lett volna. Csak abban volt veszélyes a baja, hogy nem tudott szabadulni lelkének megrögzött túlzásaitól, és azzal súlyosodott épen ebben az időszakban betegsége, hogy a folytonos kívánsággal: térjen családjához vissza, mindjobban táplálták lelkének kóros irányát. Megesett azonban ebben az időszakban is egyszer-kétszer, hogy némileg háttérbe kerültek a beteges gondolatok, és akkor gondolatait eléggé helyesen volt képes kifejezésre juttatni. Ez is azt mutatja, hogy betegsége nem volt reménytelen. Mindjárt Döblingbe jutása után, 1848. szept. 10-én, levelet írt Lunkányinak, jöjjön Döblingbe — nyilván azért akart vele beszélni, mert közölni akarta, hová tette el elutazása előtt az értékpapírokat és a készpénzt. Ugyanezt mutatja 1849. febr. 11-én feleségéhez intézett levele is.[1] De talán legjobban igazolja azt egy vele az intézetben megtörtént esemény, amelyet Falk említ Széchenyiről írt életrajzában. Széchenyi

[1] A Wesselényi féle adósságban való intézkedését Zichy Antal tévesen tulajdonítja Széchenyinek. Az az irat, amelyre hivatkozik, Lunkányi irata. Ő intézkedett e dolgokban, ő foglalta egybe az egészet a grófné számára. Ennek következtében Friedreichnek a levélhez fűzött következtetései teljesen tévesek. Széchenyi ez időszakban semmiféle gazdasági ügyben nem vett részt.

kétszobás lakása az I. emeleten volt. Hálószobájából ajtó nyílott az intézet közepét átszelő folyosóra. Egy éjtszaka — bár éjjelnappal ápolónak kellett őrködnie szobájában — megtörtént, hogy néhány percre egyedül maradt. Egyszerre csak a nyitva maradt ajtón egy beteg belopódzott szobájába és az ágyában fekvő Széchenyit torkon ragadva, fojtogatni kezdte. Széchenyi azonban felugrott és birokra kelve, csakhamar kituszkolta a beteget a szobából. A szolgát, aki őrizetlen hagyta, másnap elbocsátották. Minden bizonnyal erre az esetre vonatkozik Tasnerhez 1851. január 17-én írt e levélkéje:

«Ezen levélkémnek átadója, Brunner Adalbert, aki mesterségére poszlókészítő, de hely nélkül régibb idő óta majd mint háziszolga vagy inas és végül itt mint ápolóm szolgált. Az itteni őrültekházát azonnal el kellett hagynia azon okból, mert 5 percig engem egyedül hagyott. Igen tisztességes és rendes ember, amilyet csak ön elgondolhat és mindenre használható. A szerencsétlen Magyarországon szeretné szerencséjét megkísérelni, ha neki segítségére lehet, teljesítse nekem ezt az utoló szíves szolgálatot.»

Azt, hogy betegsége szerzett baj volt és remény volt a javulásra, igazolja Falk Miksának egy adata is.[1] Amikor Széchenyi Döblingbe került, Falk már Bécsben tartózkodott s itt természetesen érdeklődött Széchenyi iránt. Úgy hallotta, hogy Görgen reménytelennek tartja állapotát. Ismervén a bécsi köztébolyda egyik segédorvosát, aki többször megfordult Döblingben, véleményét kérte. A fiatal szakorvos azt a választ adta, hogy minden jelből a fizikai erőnek lassú felüdülésére és azután a szellem helyreállítására következtet, mert csak azok a betegek gyógyíthatatlanok, kiknél a hallucinációk és valóság közt nincs semmi összefüggés; Széchenyinél ez nincs így, mert őrültsége hasonlít egy magas toronyhoz, melynek a csúcsa a felhőbe ér ugyan, de talapzata a földben gyökerezik; nincs megszakítva a valódi élettel való összefüggés, s ha javulnak a magyar viszonyok, javul Széchenyi testi állapota, szelleme, maga újra felüdül. Az ilyen elmeháborodottak a himlős beteghez hasonlítanak; a betegség tetőpontján, valamint előtte és utána is, felismerhetetlen módon el vannak rútítva, és senki sem ismerné meg a feldagadt fejet, hanem azután lassanként kisimulnak a vonások és nemsokára újra megpillantjuk a jól ismert arcot, de persze itt-ott egy-egy himlőhelyet is, mely azelőtt nem volt rajta, s mely habár csak gyöngén, de mégis emlékeztet a kiállt betegségre.

2. 1852—1856. (A lassú javulás ideje.)

Görgen szerint ez időszakaszban lassanként javulás állott be Széchenyi állapotában. Széchenyi mindinkább nyugodtabb lett, majd leküzdötte a látogatások iránti ellenszenvét, fogadta családja tagjait, gazdatisztjeit; eleinte ugyan nem akart tudni semmit vagyoni viszonyairól, azzal a megokolással, hogy

[1] Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*, 303—4. l.

nemsokára minden tönkremegy és a magyar arisztokrácia koldusbotra jut; de ez az idegenkedése is alábbhagyott, ezzel együtt kínzó önvádjai és melancholikus beszélgetései is ritkábbak lettek; törődni kezdett ruházatával, bár ez feltűnő maradt továbbra is, különösen azzal, hogy piros papírból font «bolond sapkát» viselt; foglalkozása egész nap különböző ostábla játékokból, majd a sakkozásból állott.

Görgennek ezt az általános jellemzését igazolják gr. Széchenyiné levelei és Hajnik János feljegyzései is.

Gr. Széchenyiné — leginkább Tasner rábeszélésére — 1851-ben belátta, hogy férjét a Görgen közvetítésével állandóan szuggerált hazatérési óhaj izgatja, fel is hagyott vele. Ennek megvolt az az eredménye, hogy Széchenyi 1851 után már nem írt önvádoló leveleket, és izgatottsága lassanként csökkent. Görgen hírei kedvezők lévén, Széchenyiné most már arra törekedett, hogy csak olyanok jussanak férje elé, akik megnyugtatják. Így fogadta Széchenyi (1852. IV. 1.) a kedvelt Clark Ádámot (a Lánchíd építőjét), aki megerősítette Görgen állításait. Még több órai kerti sétára is rá lehetett őt bírni.[1] Fogadta Lajos bátyját, aki szintén igazolta a javulást. Feleségét mégis csak 1853 júniusában fogadta. Ez alkalommal azonban fájdalmas visszaemlékezései előtérbe léptek. Ugyanezen évben fogadta pater Albachot is és 1854 óta gyakrabban családját, sőt 1854 januárja óta Lonovich József, akkor Bécsben internált püspököt is. Ezen idő óta az a remény csillan ki gr. Széchenyiné leveleiből, hogy férje teljesen helyre fog állani. Most már nem kívánta, hogy hagyja el a tébolydát, hanem arra törekedett, hogy férje visszanyerje érdeklődését a család és gazdasági ügyek iránt, mert azt remélte, ha ezt eléri, akkor maga is elhagyja majd Döblinget. A grófné azért 1854 óta szorgalmasan látogatta és minden gazdasági ügybe bevonta; gyakran vitte el magával Béla fiát is, aki 1855 óta hetenként kétszer 4—5 óráig sakkozott atyjával. 1856-ban a grófné szerint a javulás minden tekintetben kielégítő volt, Széchenyi már nem idegenkedett családjától, a látogatásoktól és gazdasági ügyeivel is foglalkozni kezdett.

Hajnik János feljegyzései szerint Széchenyi lelkiállapota 1853-ban, amikor megkezdete jelentéseit előadni, még zilált volt; fogadta ugyan, de amikor a gazdasági ügyekre tért, fájdalmasan felkiáltott és visszavonult belső szobájába; 1854-től kezdve azonban már pénz- és gazdasági ügyekről is szívesen beszélt vele.

E feljegyzésekből kitűnik, hogy Széchenyi elméje ebben az időszakban is beteg volt, úgyhogy állandóan az ápolók felügyelete alatt állott, de állapota fokozatosan javult. Időnként mégis egyedül akart maradni. Ezt a két ápoló vallomása igazolja. Amint javult állapota, kétszobás lakásához még egy szobát és egy előszobát kapott, amelyből egy melléklépcsőn külön kijárata volt. Az ápolók előbb az előszobában aludtak, de a közbenlévő ajtók nyitva maradtak, majd a szobák mellett végighaladó folyosón aludtak.

[1] Erre Széchenyiné 1852. okt. 9-iki levele az utolsó adat.

3. 1857—1860. III. 3. (A látszólagos helyreállás szaka)

Széchenyi 1856 végén annyira visszanyerte életkedvét, hogy érdeklődött a külső, különösen a politikai élet iránt is, és e célból tájékozódás végett, erre alkalmas férfiakat magához hivatott; elkülönített, különbejáratú lakásában rendszeres életmódot folytatott. Keveset (átlag 3-4 órát) aludt, korán kelt, azonnal íróasztalához ült és írt vagy olvasott, majd nyitott ablak mellett sétált, szüksége volt reá, — mert e korszakban csak kivételesen hagyta el szobáit; a reggeli után hideg lemosásokat végeztetett magán, fogadta orvosát, majd látogatóit, ismét írt és olvasott; 4 óra után ebédhez ült; este ismét látogatókat fogadott, majd 10 órától éjfélig sakkozott e célra fizetésért felfogadott egyénekkel. Ilyen volt 1857-ben ez év augusztusáig Kürenberg Ferdinánd osztrák költő és író, majd ezután és 1858-ban Asbóth Vilmos volt honvéd és egyetemi hallgató; 1859 óta Kiss Márton, 1848 előtti írnoka; de gyakran játszott még Béla fiával, 1859-től mostohafiával, gr. Zichy Gézával, és Hirst angol nyelvmesterrel. Többé-kevésbbé ily pontossággal töltötte napjait, és csak rosszullét vagy látogatói miatt változott meg néha ez az életrendje. Külsőleg is meglátszott rajta a javulás. Ruházata ugyan különleges, de egyszerű és csinos volt; szakállt növesztett; testtartása elég ruganyos volt, bár kissé előrehajlottan járt. Ez időszakban írói munkásséghoz is fogott, s ez hihetetlenül bőséges volt, 1857 és 1858-ban, úgyszólván, minden napra kiterjedt. Így pl. 1857. febr. 16 án kezdi meg *Önismeret* c. művét és egy nap (márc. 5.) kivételével naponként többet-kevesebbet írva, 1857. nov. 6-áig 800 folio ívnyi kézirata volt. Ekkor abbahagyta, mert Béla fiának 1857. okt. 12-iki levele aggályokat keltett benne — erre írta, nov. 6—25. közt, terjedelmes és szép atyai tanácsait. De ezután sem folytatta az *Önismeretét*, mert az osztrák kormány által kiadatott *Rückblick* arra bírta, hogy nov. 26-ától 1858. június 2-áig megírja erre válaszát, a híres *Blicket*.

Ismerőseinek véleménye megegyezett abban, hogy visszanyerte régi szellemi képességeit, mindenki elismerte, hogy régi szellemességének teljes birtokában volt.

Deák Ferenc $3^1/_2$ órai látogatása után (1857. VII. 21.) azt írja sógorának, hogy Széchenyi megöregedett ugyan, de nem jobban, mintha bárhol tartózkodott volna; lelkiállapotára nézve úgy látta, hogy semmi nyoma a betegségnek; eszejárása épen olyan, mint előbb volt, előadása is épen oly érdekes; Pulszkynak pedig azt írja 1859. márc. 16-án, hogy Széchenyi egészsége helyreállott, de az intézetet még nem hagyta el.

Szögyény László 1857 júniusában első látogatása után azt írja, hogy Széchenyi tökéletes aggastyán lett, egykori érdekes, deli alakjának csak romjai maradtak; kopasz feje, hosszú és ősz szakálla, halvány arcszíne, fogatlan szája, pongyola öltözéke alig engedik gyanítani a hajdan csinos,

mindig divatosan öltözött Széchenyit. Lelki és elmebeli állapotáról azonban azt írja, hogy a megháborodásnak legkisebb jelét sem mutatta; ugyanaz az éles ész, gondolatmenet, beszédmód jellemzi most is, úgyhogy véleménye szerint «soha megtébolyodva nem volt»; mindent tudott, ami történt, de a mostani bajokért vagy az előzőkért egy szóval sem okolta már magát; ottléte alatt teljes bizalmát nyilvánította a magyar ügyek jobbrafordulta iránt, majd azonban elkerülhetetlennek tartotta vesztünket. (E gyors véleményváltozásnak Szőgyény nem tulajdonított fontosságot!) Ismételt látogatásai is arról győzték meg Szőgyényi, hogy Széchenyi sohasem volt elméjében megháborodva és hogy «egyedül valódi vagy képzelt hibáiért, botlásaiért rótta magára a döblingi számkivetést, és megemlíti, hogy e véleményében gr. Széchenyiné is osztozott.

A kortársak tehát általában Széchenyit elméjében épnek tartották: ha volt némi kételyük, ezt különcségének tudták be, vagy oly kétértelműen juttatták kifejezésre, hogy abból Széchenyi elméjének inkább épségére, mint betegségére lehetett következtetni. Kétségtelen, hogy ehhez sokban hozzájárult az a körülmény, hogy Széchenyi döblingi tartózkodásáról csak Kecskeméthy óta került részletesebb adat köztudomásra; továbbá, hogy Széchenyi döblingi tartózkodásának utolsó éveiben oly nagyjelentőségű művet (*Blick*) tett közzé, amely politikai irodalmunk dísze és a magyar igazságért való harcunk egyik pillére lett. Közelfekvő a következtetés, hogy aki ily élesen látja, ily jól ismeri, még a legelrejtettebb vonatkozásban is, a dolgokat, az nem lehetett nemcsak 1858—59-ben elmebajos, hanem előbb sem. Ez a téves következtetés zavarta meg ítéletében gr. Széchenyi Bélát, ez válthatta ki azt a nyilatkozatot, hogy atyja nem volt őrült, neki így kellett cselekednie. És ez az állítást 1857—1860-ra Széchenyinek Béla fiához intézett 1857. nov. 6-iki híres levelében tett nyilatkozata látszólag támogatja. Széchenyi ugyanis ezt írja e levelében a Döblingbe való visszavonulásról:

«Már több mint 10 éve, hogy oly kimondhatatlan szerencsétlenségemre egyszerre *édes álmodozásomból* kiragadtatva minden éltető reményemet szertefoszolva láttam, és e keserves helyre, ahol most vegetálok, kellett *elrejtőznöm*, hogy mindazon borzalmaktól távol legyek, amely szegény hazánkat érte és amit a nélkül, hogy segíthettem volna, oly közelről végigszemlélni — nem volt erőm, mert ez megölt volna.» Ezt a nyilatkozatot azonban nagyon is ellensúlyozza ugyanezen levélben a következő kijelentés: «Egy embert, aki tébolydában, úgyszólván fogolyként él, teljes joggal senki sem tart teljesen okosnak és meg van győződve, hogyha még oly sok *világos pillanatai* vannak, *egészben véve mégis confusus*».

Hasonlóképen ellensúlyozzák azt Görgennéhez 1858. nov. 5-én írt következő sorai:

«Az ön házában menhelyre és barátságos fogadtatásra találtam oly pillanatban, amikor *az életet, a nap fényét nem voltam képes elviselni.* Ha nem volna oly nagyszámú a családom stb., stb., gyülölt, vígasztalan

életemnek már régen végét vetettem volna, ... s hogy ezt eddig nem tettem meg, annak a kiméletnek, emberszeretetnek és szeretetreméltóságnak köszönhetem, amellyel önöknél kezeltek, és ezt utolsó lehelletemig nem fogom elfelejteni».

Ugyancsak ellensúlyozza Görgennéhez 1858. dec. 25-én, karácsony napján intézett levele, amelyben ily szavakkal köszöni az előző napon köldött karácsonyfát:

«Nem tudom leírni, hogy mily fájdalmasan-édes érzés van bennem e pillanatban. Ha lehetséges volna engem, szerencsétlent az élettel megbékíteni, ehhez Ön bizonyára a legtöbbel járulna . . Igaz élvezet napról napra pontosabban látnom, hogy ön érzésteli és emberbaráti férjével egyesülten teljesen alkalmasak, hogy ily magasztos emberbaráti intézmény élén álljanak, amelyben oly sok szerencsétlen, és én is, menhelyre talált, hogy *magukat önmaguktól megmenthessék*. Higyje el, nagyságos asszonyom, ha szabad volna mondanom, szánalmat érző barátnőm, hogy ön, amióta önt közelebbről ismerni szerencsés vagyok, és ön oly kedves velem foglalkozni, *sokkal többel járult lelki sebeim behegesztéséhez*, mint legtöbb látogatóm. Az a gondolat, hogy legközelebbi rokonaimon, öreg barátaimon kívül, akik engem boldog- és szerencsés koromban ismertek, még más érzésteli emberek is velem éreznek, balzsam számomra, és ennek jótékony hatását csak az ismeri, aki *oly halálosan és menthetetlenül meg van sebezve mint én!*».

De még felötlőbben nyilatkozik izgatott állapotában. 1859. május 15-én azt írja Görgennek:

«Ön barátságosan felvett (intézetébe) oly pillanatban, amikor *víziók által magasabb és más emberek előtt elzárt szférákban a szegény hazámat érő sok nyomoruságot tisztán átláttam és én teljesen felizgatott kedéllyel az ön karjába vetettem magam és majdnem kétségbe akartam esni*».

Egy betegtől több beismerést nem lehet várni! Ha most végigtekintünk azokon a jelenségeken, amelyek az 1848—1851 és 1852—1856, továbbá 1857—1860 közti időszakokban fel vannak sorolva, nem lehet kétség aziránt, hogy gr. Széchenyi Béla kijelentése annak köszönheti létét, hogy gyermekkorában nem tudta megítélni atyja állapotát, később viszont nem tartózkodott nála tartósan, és így nem volt módjában minden tevékenységét figyelemmel kisérni, s így ezen időről is téves következtetést vont le.

A Széchenyit kezelő orvosok véleménye egyöntetűen az, hogy Széchenyi elméje 1848-tól haláláig nem volt egészséges; szellemi állapota ugyan megjavult, sőt 1857—1860 közt kedves, szellemes társalgó volt, de elmebajából nem gyógyult meg. Dr. Görgenen kívül két segédorvos (dr. Gussmann Rezső és dr. Goldberg Fülöp) véleménye áll rendelkezésünkre.[1]

Dr. Görgennek 1857—60-ra vonatkozó véleménye csak másodsorban jöhet tekintetbe, mert ő érdekelt fél, aki a bíróság előtt saját érdekeit

[1] Dr. Benesch segédorvos 1848-tól 1857-ig kezelte, de ennek fentemlített levelén kívül nem maradt más feljegyzése.

védte és intézetének megtartásáért küzd. Segédorvosai, Gussmann és Goldberg, nem kedvezően nyilatkoznak róla. Ezért csak azt szabad hitelesnek elfogadnunk Görgennél, amit más is megerősít.

Dr. Gussmann Rezső 1860-ban Széchenyi halála után tette közzé egy évre (1857. szept. — 1858. szept.-ig) vonatkozó megfigyeléseit. Maga írja, hogy neki naponta meg kellett látogatnia Széchenyit, hogy óhajait átvegye és lehetőleg teljesítse, meg hogy baját kezelje, ha hirtelen támadt ; tőle tudjuk hogy az alapbajnál a család kívánságára külső szaktekintélyek intézkedtek, és hogy maga Görgen is háttérbe szorult. Gussmann szerint Széchenyi «rejtélyes beteg» volt, mert sem a hatósági orvosok nem érdeklődtek iránta hivatalos vizsgálataik alkalmával, sem az intézet nem vette fel a hatóság elé terjesztendő jegyzékbe. Szerinte Széchenyi 1857-ben melancholiájából annyira felgyógyult, hogy lassanként családjának tagjait, barátait honfitársait is fogadta; és addig elhanyagolt testi és szellemi élvezeteit újra gyakorolni kezdte; a politikai és a mindennapi életben való tevékeny részvétele, *felületesen ítélve*, arra engedett következtetni, hogy az intézetet bármely pillanatban elhagyhatja — ezt családja remélte is; Gussmann a családnak ebben a reményében egyáltalán nem osztozott, mert Széchenyi a szórakozást a tárgyak állandó változtatásával kora reggeltől késő estig kereste, és ha szellemét önműködéssel vagy a legkülönbözőbb munkák olvasásával vagy sakkjátékkal, levelezéssel vagy a kevéssé érdekes dolgokban is láthatólag élénk részvéttel tartotta mozgásban, mindig a szórakozás utáni kínosan szükséges vágy jutott nála kifejezésre; nem gondolhatott sem a multra, sem a jövőre, és tudta, hogy minden pillanatot foglalatosságban kell eltöltenie, hogy a *kétségbeesés démonai* erőt ne vegyenek rajta.

Sokkal jelentősebb Goldberg véleménye. Goldberg 1858 végétől Széchenyi haláláig, tehát másfél évig, teljesítette a háziorvosi teendőket. Goldberg azonban, amint azt Falk Miksa is feljegyzi, szintén izgatott, beteges egyén volt, aki nem tűrte el oly türelmesen Széchenyi beteges szeszélyeit, mint Görgen és a többi segédorvos. Széchenyi naplófeljegyzései is igazolják, hogy többször összeütközésre került a sor köztük. Ezeket figyelembe kell venni Goldberg véleményének taglalásánál. Kétségtelen azonban, hogy Goldberg képzett szakorvos volt. Ő az egyedüli, aki Döblingben időzése alatt pontos orvosi feljegyzéseket készített Széchenyiről.

Goldberg a vizsgálatra kiküldött bizottság előtt Széchenyit «legjobb tudása és lelkiismerete szerint állandóan elmebetegnek tartotta», bár az ő működése alatt nem tartozott a veszélyes betegek (Irrsinnige) közé. Sokirányú szellemi kiválósága általában azt a téves véleményt keltette, mintha psychikai ténykedései érintetlenek volnának. Széchenyi szerinte azon elmebetegek közé tartozott, akiknél a bölcseség és őrület közti határvonalat nehéz megvonni; *ha elhagyta magát, vagy ha hosszabban figyelték, az elmebetegeket jellemző jelek voltak rajta észlelhetők*, mint: általános izgalmi állapot, (Exaltation) bőbeszédűség, felolvasó és íródüh, kicsapongó vidámság és komorság, szellemének és érzékeinek állandó ideges ingerlékenysége, kedélyének gyors változása, képzeletének túlságos izgatottsága,

számtalan excentricitása és bizarrsága, értelmének és kedélyvilágának igen ellentétes vonásai, az öntudatában jelentkező feltűnő zavarosságok, üldözési mániája, beteges kedély- és akaratiránya.

Goldberg — nem ismerve az 1848 előtti Széchenyit — egyik vagy másik jelenségből talán a kelleténél súlyosabb következtetéseket von le, de kétségtelen, hogy orvosi megállapításai egészben véve helytállók. Széchenyit ugyanis 1848 előtt is jellemezte az általános lelkesültség, de ez nem volt rangjával, korával és állásával ellentétes, mint 1848 után, ahogy azt Goldberg kiemeli. Bőbeszédűség is jellemezte, de az azelőtt sohasem történt meg, hogy órákon át csak ő beszélt és másokat ne engedett volna szóhoz jutni. Goldberg megállapítására, hogy beszéd közben egyik fogalomról a másikra ugrott és hiányzott a vezető fonal, Kecskeméthy azzal válaszol, hogy Goldberg nem értette meg Széchenyit, azért nem tudta követni a vezető fonalat. Véleményem szerint Goldberg megfigyelését e tekintetben is el kell fogadni, mert igaz, hogy Széchenyi 1848 előtti műveiben, leveleiben is bőbeszédű, a tárgytól folyton elkalandozik, egyik fogalomról a másikra tér, ennek megfelelően mondatszerkezetei is szerfelett bonyolultak, de még sokkal nagyobb mértékben nyilvánultak meg e jelenségek e korbeli műveiben, különösen társalgásában. Ezt bizonyítja többek közt sógornője, Lajos bátyjának felesége[1]: 1858. június 25-iki látogatásáról (Crescentiával) azt jegyzi fel, hogy Széchenyi oly élénken társalgott, hogy szóhoz egyikük sem juthatott; egy családi természetű levelet olvasott fel Széchenyi és beszélgetése mindig ugyanazon históriák körül forgott.

Igaz, hogy Széchenyi 1848 előtt is excentrikus, bizarr volt, de e viselkedése nem érintette egyéb vonatkozásokban. Nem így volt Döblingben, mert amit a borkereskedelmi vállalkozásáról (Gyürky Antal), egy kutya (Rustan) gyógyításáról, fekete kenyérrel való élelméről ír, azt mind igazolják Széchenyi naplófeljegyzései is.

Amit pedig Goldberg pl. felolvasó dühéről, a kicsapongó vidámság és csüggeteg komorság gyors változásáról, szellemének és kedélyének ellentéteiről, öntudatának zavarosságáról, üldözési mániájáról, beteges kedély- és akaratirányáról ír, azt részben mások (sógornője, Falk, Gussmann) is igazolják, és ezek, mint valóban feltűnő jelenségek, elméjének beteg voltát mutatják.

Azt, hogy még ez időszakaszban is voltak elméjében sötét pontok (idegenkedése a szabad levegőre járástól. öngyikossági gondolatai), annak idején még azok is elismerik, akik elméjének betegségét tagadták. Ezt bizonyította régebben Gyulai Pál,

[1] *Gr. Széchenyi Lajos és neje levelezése.* Összeállította gr. Széchenyi Viktor. 265. l.

újabban Angyal Dávid. Az azóta a feledékenység homályából előkerült Görgen-féle periratok és ezek közt Goldberg orvosi jellemzése kétségtelenné teszik, hogy Széchenyi elméje nemcsak 1848. szeptember 7-én, hanem hogy azontúl is beteg volt.

Ugyanezt bizonyítja Széchenyinek 1857-ben írt és a *Döblingi iratok* közt megjelent *Önismerete* is. E művét a maga szórakozására, tisztulni kezdő elméjének foglalkoztatására kezdte írni. Visszaszállt a multba, saját ifjúságára, nevelésére, korabeli viszonyaira és ezt bőven, részletesen, ismétlésekbe bocsátkozva papírra vetette. Munkájának írása közben a magyarságra nézve politikai fordulat állott be. A konzervativ államférfiak igyekeztek a helyzetet kihasználni és a magyar haza érdekében mozgolódni kezdtek. Széchenyi fiai és látogatói által a helyzetről teljesen tájékoztatva, nagy figyelemmel kísérte az eseményeket, és ezeket — saját önismereti taglalását abbahagyva — részletesen tárgyalta művében. Kétségtelen, hogy 1848-ban elméjének elbomlását elsősorban a magyar haza keserves sorsa okozta. Most a magyar haza sorsa ismét izgalomba hozza képzeletét, kedélyét, és mivel az események nem kedvezők, neki nem tetszenek, a legszenvedélyesebb kitöréseket váltják ki belőle azok ellen, akiknek részük van a magyarság sorsának intézésében, de első sorban Ferenc József császár ellen. Amily borzalmas szenvedéllyel ostorozta 1848 után magát, olyan keserű gúnnyal és heves szenvedéllyel ostorozza most Ausztriát és Ferenc József császárt! A rengeteg kitörésből csak egynéhányat idézek, amelyek a magyarság szempontjából sok tekintetben igazak, de emberi szempontból nem helyeselhetők és jellemzik Széchenyinek elmeállapotát.

Ferenc József császárt időnként «apostoli bitornak» nevezi (40), akinek «kemény szíve és rövid esze» van (82), aki «ritka komédiás talentum» (136), másutt «császári komédiásnak» (360), »császári bakónak» (159), vagy «Trottel Tartuffenek» (368) hívja, vagy azt írja, hogy ha van emberalak a közálladalomban, kit nem szeretnek, kit nem szenvedhetnek, az senki más, mint az elbízott, kevély, szívtelen, rövideszü, vért szomjúhozó Ferenc József, Dei gratia parancsár, (157) aki «nem egyéb mint usurpator, és ha az ilyen még hóhérkodik is, akkor, bármit mondjon ő szentsége VII. Pius pápa saját maga, bizony nem egyéb mint gyilkos, és ha e fölött az áldozatok utódait még vagyonukból is kivetkezteti, egyenesen rablógyilkos.» (349).[1]

«Valóban Osztrákia... már most úgy, mint Britannia egészen szigetté vált, csakhogy Albion a tengernek diaphan tiszta habjaiból magasodik fel mint az emberi szabadságnak gyönyörü asyluma, midőn Osztrákia antipathiától körülmosva, tökéletesen elszigetelve minden szövetséges nélkül mint szétszakított, kidörzsölhetetlen vérfoltokkal elundokított és taknyos gyermekbez sem illő piszkosságok által egészen elpiszkolt sár solitaire

[1] Az idézetek Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka.* II. kötetéből valók.

tündöklik Európa közepén, hol a hypocrisis és hazugság üté fel nyomorult lakhelyét.» (143.)

«A cár, miután ismét lábra állította az előtte kérelemmel letérdelt Ferenc Józsefet, most azt gondolja, bátran folytathatja Nagy Péter . . . plánumát és közeli akadály nélkül gyorsan délfelé gravitálhat . . . mert méltán remélheti, hogy az, kit ma rántott ki szurokból, már holnap nem fogna ellene szájaskodni. . . . Ferenc József azonban . . . legyőz magában minden sympathiát, megmentőjéhez vonzó háladatot . . és ennyiféle comedia közt, melyben, mint lovag, mint apostol, mint magyar király, mint hódító és főkép mint profos és hóhér stb. stb. már eljárt, sőt ma is naponta eljár, még Brutusnak szerepét is perfectissime eljátssza, miáltal újra bebizonyítja, míly szörnyű színészi talentuma van, mert az embereknek megfurfangolására még Brutusnak republicanus szerepében is kiáll a világi színháznak deszkázatára, nem ugyan ezen jeles rómainak elveire, de csak gyilkára nézve, melyet megmentőjének hátulról testébe döf.» (179—180.)»

«Ferenc József a fiatal lovagi császár azon hős, ki elfojt magában minden emberi gyengédebb érzelmet, melyet becsületnek és erénynek nevezenek.» (183.)

«Az ekkép bolonddá tétettek szemei nem fognak-e ily alkalommal felébredni s ha tisztán látják, mily hazugságra használtattak fel, miszerint egész Európa lássa, hogy a ledorongolt magyar moraliter is annyira sülyedt, mikép kínzója, gyilkosa és öt végkép megsemmisíteni akaró császári vámpirja előtt letérdel, leborul, kezet csókol, söt nejével és családjával együtt saruinak porát, piszkát is nyelni kész, ugyan fognak-e ilyen szavakra fakadni: ‚moriamur pro rege nostro' t. i. azon megmaradtak, kiket őfelsége a kötél által nem szíveskedett örök némaságba dönteni.» (159.)

«Ha oly parancsár cselekedik így, ki mindennemű mézesmadzagok mellett népeinek liberális constitutiót, Gleichberechtigungot, stb. igért, — de legkisebbet sem teljesített, — csakhogy sárból kirántsák öt, kinek egész eddigi kormányzásának fenekin nincs egyéb sarkalat, mint esetlen komédia, hazugság és hypocrisis; ki mint Marat, betű szerint vérben fürdött, sőt fürdik, csakhogy ez magáéban, ő ellenben máséban, mely az övénél százszorta tisztább; ha ily parancsár . . . még olyféle ártatlan kis komédiákat is eljátszik,. . . arról csak azt fogják mondani: legalább következetes; midőn az, ki ily kicsiségek miatt egyszere scrupulosus lesz vagy ilyent affectal, az egész világ által leköpetik, mert nincs a teremtésben nagyobb csúf, mint a szenteskedő, képmutató gonosz.» (326.)

«E tekintetben, hallja csak felség, mit mesélnek Neuöstreichnek népei, tán nem lesz Felségednek unalmára. S ugyanis . . . azt is rebesgetik, miszerint Felséged nem is volna anyjának valóságos fia, de csak valami alácsusztatott készítmény.» (372. és 378.)

Széchenyi e művéből készülés közben többeknek részleteket olvasott fel. Ismeretes Szögyény László *Emlékirataiból*, hogy Széchenyi művét külföldön ki akarta nyomatni, s hogy Szögyény figyelmeztette az esetleges közzététel végzetes következményeire, amire azt válaszolta, hogy ő már öreg ember. Széchenyi művét mégsem adta ki, nem azért, mintha megfogadta

volna Szögyény figyelmeztetését, hanem mert az osztrák kormány által kiadott *Rückblick* arra birta, hogy *Önismeretét* abbahagyja és hozzáfogjon *Blick*jéhez, amelybe szelídebb alakban a munkának több részét átvette.

Az *Önismeret* szenvedélyes részletei mindenesetre beszédes bizonyítékok dr. Goldberg állításainak igazolására, mert az elképzelhetetlen a gentleman Széchenyiről, hogy ily súlyos becsületbeli vádakat leírt volna arról, aki mégis uralkodója volt, akinez és az uralkodóházhoz hűséggel ragaszkodott és ezt hangoztatta is.

Ha Széchenyi műve írása közben Magyarországon lakott volna, magyarázatot találhatnánk Széchenyi vakmerő bátorságára, de ott írta az oroszlán torkában, Bécshez közel, ahol keserű és szenvedélyes kitöréseit a legkiáltóbb felségsértésekn ek kellett venni, ha köztudomásra jutnak. És amikor az 1860. márc.3-iki házkutatás alkalmával irnokánál, Kiss Mártonnál, a kézirat lefoglaltatott, Széchenyi maga nem is gondolt arra, mily súlyos következmények zúdulhatnak reá. Bizonyos, hogy az *Önismeret*ben levő becsületbe vágó kijelentései teljesen kieshettek emlékezetéből, mert akkor nem írta volna márc. 4-én a házkutatás után b. Thierry Adolf rendőrminiszternek, hogy rapszodikus irataival tétlen idejét akarta rövidíteni, de a «goromba tréfákat, némely aljasságot (Gemeinheit) és illetlen arcátlanságot (Impertinenz) nem tekintve» világosan láthatja programmját, a dinasztia és a császár személyéhez való hűségét és ragaszkodását.

Egy másik körülmény is mutatja, hogy ezen időszakban sem volt elméje teljesen egészséges. Széchenyi sok levelében hangoztatta, mennyire hálás Görgennek emberies bánásmódjáért, és hogy semmi körülmények közt sem akarja intézetét elhagyni. Széchenyi helyzete valóban olyan volt Görgen intézetében, hogy azt tehette, amit akart. Igaz, hogy ez volt Görgen legnagyobb hibája a beteg Széchenyivel szemben. Teljes joggal vethette a bíróság Görgen szemére, hogy elmulasztotta Széchenyivel szemben a köteles elővigyázatot és gondosságot. Görgennek ez az eljárása arra mutat, hogy Széchenyit nem tartotta veszélyes betegnek, azért juttatta elmegyógyintézetében példátlan kivételes helyzetbe. Valószínűleg része lehetett ebben annak is, hogy Széchenyi ottléte az intézetnek akkor gyenge jövedelmét jelentékenyen növelte. Nem szabad azonban azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy az előszobával ellátott 4 szobás elkülönitett helyiség, ellátás, orvosi felügyelet, ápolók stb. fejében évi 4000 frtot fizetett, és ez nem volt mértéken felüli díjazás.

Széchenyi ismételten mondta, hogy meg van elégedve az intézettel, sőt többször kijelentette, hogy élve nem fogja elhagyni. Ha elméje teljesen beszámítható lett volna, akkor belátta volna,

hogy a Ferenc József császár elleni feltűnő sértésekkel, (ezekre Szögyény László hívta fel figyelmét) nemcsak önmagát, hanem Görgent is veszedelembe sodorja, és intézetéből el kell távoznia, ha művéről a kormány tudomást szerez. Figyelembe kell venni azt is, hogy Széchenyi a *Blick* szerzőségét eltitkolta Görgen előtt. Naplója szerint még 1859. XII. 14-én is tagadta, hogy ő a mű szerzője. Figyelembe kell venni azt is, hogy gr. Széchenyiné Görgen kérésére figyelmeztette férjét «egy magas állású személy» intése alapján, hogy vigyázzon, de Széchenyi azonnal rájött, hogy a magasállású személy Görgen, és nem vette komolyan a figyelmeztetést, holott néhány nappal előbb (1859. XII. 7.) gr. Zichy Gézától értesült, hogy a két fiának elutazása előtti éjjel kémek figyelték lakásukat. Ezek mind oly tünetek, amelyek a mindig büszke és gentleman Széchenyi egyéniségével ellentétben állanak és arra mutatnak, hogy elmebeli működése ezen időszakban sem volt kifogástalan.

4. 1860. III. 3-tól haláláig. (A visszaesés és a katasztrófa érlelődésének ideje.)

1860. márc. 3-án a rendőrség házkutatást tartott a döblingi intézetben Széchenyi, továbbá Görgen és felesége lakásán, ugyanakkor Bécsben Széchenyi Ödön, gr. Zichy Géza és Kiss Márton irnok, végül Kecskeméthy Aurél, Falk Miksa, dr. Gutherz Ferenc lakásán és Hollán Ernő szállodai szobájában.

Ismeretes, hogy Széchenyire a figyelmet, az 1858-iki akadémiai levél miatt, Albrecht főherceg, Magyarország akkori kormányzója hívta fel. Az ő közbelépése következtében hívta fel Kempen János rendőrminiszter hg. Lobkovitz Károly alsóausztriai helytartót intézkedésre. Lobkovitz jelentéséből tudjuk, hogy négy hónappal előbb a család kívánságára dr. Riedel[1] bécsi elmeorvos Görgennel való tárgyalás után bizonyítványt állított ki, amelyben kijelentette, hogy Széchenyi pénz- és jogi ügyeit önállóan képes elintézni. Ezt a nyilatkozatot azonban nem erősítették meg a hatóságok azzal a kifogással élve, hogy Széchenyi önként ment és tartózkodott az intézetben.

A helytartó egyébként Görgent tette felelőssé mindenért, Görgen megígérte, hogy a család útján is hatni fog Széchenyire, de őt magát is kérni fogja, hogy a jövőben tartózkodjék politikai iratok kiadásától, mert neki (Görgennek) felelnie kell a hatóság előtt; ha Széchenyi ezt nem fogadná meg, arra kellene hatnia, hogy intézetéből eltávozzék. A kiállított jegyzőkönyv szerint Görgen intézkedett is, hogy minden irat az ő kezén

[1] Dr. Riedel József (1803—1870) a bécsi elmegyógyászat reformátora, először a prágai, 1858-tól a bécsi újjászervezett tébolyda igazgatója.

menjen át. Egy újabb, szigorúbb rendelkezésben Görgen Széchenyi védelmére mindent megtett, még a látogató személyek korlátozására is vállalkozott.

Görgen megtartotta szavát. Széchenyinek hozzá 1859. máj. 15-én intézett levele szerint ismételten figyelmeztette, hogy a hatóság elégedetlen, megbízhatatlan vagy épen gyanús egyének fogadása miatt. Széchenyi erre pontosan bejelentette Görgennek látogatói névsorát; kissé izgatottan közölte vele, hogy a kormány által esetleg kifogásoltakat nem fogadja, sőt ha az általa megnevezetteken kívül más jönne, azt csak Görgennek vagy megbízottjának jelenlétében fogja fogadni. Igaz, hogy Széchenyi ekkor már a *Blick*et is megírta, valószínűleg ezért tagadta is Görgen előtt a szerzőségét. Kétségtelen, hogy hallgatnia kellett volna Görgen figyelmeztetésére, de ezt nem tette meg, továbbra is fogadta azokat, akik a hatóság előtt gyanúsak voltak.

A *Blick* ügyében is Albrecht főherceg figyelmeztetése indította meg a hatóságok újabb eljárását. Az új rendőrminiszter (Thierry) Széchenyi szigorúbb ellenőrzését követelte. 1859. nov. 20-án a rendőrség, jelentése szerint, a felügyelő személyzet egyik tagját megnyerve, biztosítva látta az ellenőrzést. Így megtudta, hogy Széchenyi a *Blick* szerzője. Már ekkor felmerült a rendőrminiszter elméjében a házkutatás gondolata: egy állítólagos titkos levelezést akart megszerezni, hogy az elegendő alapot nyujtson a megindítandó eljárásra. Egyelőre azonban még fázott a házkutatástól, tekintettel az elmegyógyintézetre. Érdekes körülmény, hogy a rendőrség által megnyert ápoló, Bichler Sebestyén, maga megvallotta Széchenyinek, hogy a rendőrség 20 frt. fizetés ellenében meg akarja fogadni. Kecskeméthy szerint Széchenyi maga buzdította, hogy vállalja a látogatók bejelentését,[1] mert jobb, ha ő megírja az igazat, mintha más valótlanságot jelent. A rendőrség egyelőre megfigyelő álláspontón maradt. Görgen viszont igyekezett a veszélyt elhárítani. Széchenyi naplója bizonyítja (1860. I. 1.), hogy Görgen gr. Széchenyinét rávette arra, hogy Széchenyi látogatói reverzálist állítsanak ki, amiért Széchenyi megneheztelt. A hatóság valóban kíméletesen, lehet mondani lanyhán járt el Széchenyi ellen és az erélyesebb eljárást halogatta. Széchenyi Görgen útján már 1859-ben tudta, hogy a hatóság figyeli; s így lett volna elegendő ideje arra, hogy a nem kifogástalan iratokat megsemmisítse vagy elrejtse. Ez nem történt meg, vagy már későn és (Kiss Márton útján) ügyetlenül történt meg. 1859. nov. 20-ától három hónapig folyton halasztotta a hatóság

[1] Kecskeméthy (49. l.) tévesen Brach Jakabot nevezi meg, holott Széchenyi naplójának (1859. XI. 1) feljegyzése szerint Bichler Sebestyént szólította fel a rendőrség besúgásra.

a házkutatást, végre egy női kémnek, br. Inkei Eduárdnénak besúgására foganatosította egy időben mindazoknál, akiknél remélte, hogy kompromittáló iratokat fog találni. A rendőrhatóság nem találta meg azt, amit szeretett volna — Széchenyi levelét Palmerston lordhoz és III. Napoleon császárhoz — de azért bőségesen talált oly iratokat, amelyek birtokában a legerélyesebb rendszabályokat megtehette volna. Ezek közt a legterhelőbb adatokat tartalmazta a fentemlített *Önismeret* 1857-ből. Valósággal csodálatos, hogy ennek a felségsértésekben bővelkedő iratnak birtokában az osztrák kormány nyugton hagyta Széchenyit. Ezt kímélettel nem lehet magyarázni, csakis azzal, hogy vagy közbenjártak Széchenyi érdekében, vagy nem jelentették azonnal az igazat, esetleg nem mert a kormány azonnal eljárni — valószínűleg félt az 1859-iki olasz háború után az erélyesebb rendszabályok miatt esetleg keletkezhető izgalomtól.

A házkutatás Széchenyinél kíméletes volt, ezt maga is elismeri a felvett jegyzőkönyvben. Azt is hálásan elismerte, hogy feleségével úrimódon jártak el, mert nála mellőzték a házkutatást. (Ez páratlan kímélet volt.) A jegyzőkönyv bizonyítja, hogy Széchenyi maga nyugodt volt a négy órai kutatás közben. Ha oly éles megjegyzéseket tett volna, aminőket Falk és Kecskeméthy műveikben említenek, ezt a hatóság bizonyára feljegyezte volna. A házkutatásról Széchenyi azt hiszi, hogy az eredménytelen volt, mert nincs semmije, ami kompromittálná. S bár másnap mostohafia, gr. Zichy Rezső huszárkapitány viszi el levelét a rendőrminiszterhez, s így Széchenyi már értesülhetett tőle, hogy a városban Ödön fiánál, Zichy Géza mostohafiánál és Kiss Márton irnokánál is házkutatást tartottak, mindamellett a rendőrminiszterhez írt levele a házkutatáson való méltatlankodását mutatja, azonkívül előadja mentségeit, hangoztatja beteg voltát, a császár és a dinasztia iránti hűségét — de az örökös tartományokkal kapcsolatos Magyarország iránti hűségét, alkotmányszeretetét is — és kérte *látogassa meg, mert életében nem léphet ki az intézetből.* Naplója mutatja, hogy várta a minisztert, de az nem jött el.

A kortársak mind (Kecskeméthy, Szögyény, Falk, az ápolók, dr. Goldberg, dr. Görgen) megegyeznek abban, hogy a házkutatás után Széchenyi egészségi állapotában visszaesés állott be. Az ápolók és Falk két időpontot jelölnek meg a visszaesésben (március 3. és március 17. után), dr. Goldberg hármat (március 3., március 17. és április 1. után.) Ez utóbbit teljesen igazolják Széchenyi naplófeljegyzései. Ezek szerint március 16-áig még eléggé nyugodt, mert mint feljegyzései mutatják, azt hiszi, hogy nem találtak nála semmit; másrészt mert a család és ismerősei sűrűn látogatták, szórakoztatták és vigasztalták. Egyetlen változás az előző időhöz az, hogy ágy-

ban nem tud aludni, csak felöltözve karszékében. Március 9-én ugyan azt írja, hogy «vége közeledik», mert a hatóság ostobaságának takarására a végtelenségig zaklatni fogja, egyébként érdeklődik minden iránt, sőt Ödön fiát helytelen viselkedéséért megbünteti azzal, hogy nem szabad vele ennie. Ha már akkor komolyan foglalkozik az öngyilkossággal, ezt bizonyára nem tette volna.

Március 17-e valóban fordulópontot jelez Széchenyi helyzetében. Ezen a napon kapta kézhez a rendőrminiszter válaszát március 4-iki levelére. Thierry hivatalos elfoglaltságával indokolja, hogy levélben és későn válaszol, a házkutatást pedig a körülményekkel okolja meg. Hangsúlyozza, hogy az évekkel előbb választott menhely már régen nem az számára, mert élénk összeköttetése a külvilággal, a napieseményekben, sőt a kormányokat és népeket érdeklő legfontosabb kérdésekben való részvétele azt bizonyítja, hogy csendes visszavonultságáról régen lemondott. Ez lehetetlenné tette, hogy *különös tekintetek* továbbra visszatartsák őt kötelessége teljesítésétől. Széchenyi ebből az udvarias, de határozott válaszból, továbbá az Allgemeine Zeitung március 7-iki és Times március 14-iki fent ismertetett cikkeiből belátta végre, hogy tönkretétele el van határozva, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy itt az ideje, hogy az üldözések elől egy kétségbeesett elhatározással magát kivonja. Még inkább megerősítette ebben Felsenthal rendőrtanácsos aznapi látogatása, mert beszélgetése oda irányult, hogy Széchenyi cselekedeteiből Ausztriára nagy szerencsétlenség származik. Nem sokkal előbb olvasta Felsenthal egy művét, s ebben az a rész tett rá nagy benyomást, amelyben leírja, miképen sikerült neki óvatosan, szinte észrevétlenül egy bankhamisítót lelepleznie. A látogatás után folyton erről beszélt és környezetéhez láthatólag bizalmatlan lett. Felizgatta ugyanekkor egy a Timesban megjelent párizsi levél, amely nevével kapcsolatban nagy összeesküvést emlegetett, s hogy ennek iratait a házkutatásnál megtalálták. Ezen nap óta gondolatköre, beszélgetései úgyszólván csak a házkutatás és következményeire vonatkoznak. Március 19-én elküldi Görgent a rendőrminiszterhez, de ez nem fogadja. Erre Széchenyi, felesége útján, gr. Festetics Győzőt kéreti fel gondnoknak, Béla fiát pedig elküldi lord Loftus bécsi angol követhez. A család és jó barátai látogatásukkal igyekeznek őt szórakoztatni, de a március 9-én leírt gondolat meggyökeresedik lelkében, hogy *vége óriás léptekkel közeledik, a végtelenségig zaklatni fogják, s neki ki kell vonnia magát ez alól.* Ezóta, ha rokonai vagy ismerősei jöttek, komor beszélgetésben újra meg újra a rendőrminiszter levelét taglalta velük, vagy Magyarország szomorú állapotát magyarázta nekik — az országban akkor a protestáns patens, továbbá a március 15-iki diáktüntetés és az ekkor a

hatóság által lelőtt Forinyák Géza miatt nagy volt az izgalom. Március 25-én újból leírja, hogy elháríthatatlanul el van veszve, vége minden pillanatban beállhat. Ezen gondolatok hatása alatt unokaöccsét, gr. Zichy Henriket meghatalmazottjának vallotta.

Görgennéhez írt levelei (márc. 7—27 közt) ugyanezt mutatják. Márc. 7-én azt írja, Crescentia aggódni látszik, hogy őt még sokat fogják zaklatni, mert kezdik belátni borzasztó ostobaságukat és ezt némileg magyarázni akarják. Márc. 17-én így ír: «Nem élek többé, csak visszatartom magam a meghalástól; bárcsak tudnék aludni, feledni, nem gondolkodni.» Márc. 27-én, utolsó levelében jelenti neki, hogy még él, de gyengén és *nagyon rossz kedvben*. Valóban, innen kezdve Széchenyi naplójában már csak egy-egy szaggatott mondatban fejezi ki lelkének nagy háborgását.

Március 27-én sóhajtozik (stőhnt) a megsemmisülés után, majd azt írja naplójába, hogy az orvos megijesztette. Erre dr. Goldbergnek a bíróság előtti vallomása ad felvilágosítást. Azt vallotta ugyanis, hogy 8—10 nappal halála előtt Széchenyi felvetette neki a kérdést, hogy az öngyilkosság erkölcsileg igazolható-e, majd a lélek fennmaradásáról beszélt. Az orvos nem mondja itt meg, hogy mit válaszolt, de bizonyára elítélte az öngyilkosságot. Március 28-ikán Jósika Samu barátjának halála újabb anyagot nyujtott sötét gondolatainak. Ily állapotban márc. 29-én «teljes kétségbeesésben» van. Ez éjtszaka véget akart vetni életének, de még sem tudta rászánni magát, amiért márc. 30-án kétségbe van esve, hogy «sem élni, sem meghalni nem tud.» Jellemzi állapotát, hogy március 31-én látni kívánta egyik unokaöccsét, Széchenyi Imrét (Lajos fiát), és ez csakugyan meg is látogatta e napon. Imre anyjának[1] leveleiből tudjuk, hogy Széchenyinek Jósika Samu halála keserű bánatot okozott; forró könnyeket hullatott utána, mert őt tartotta «a mi hídunknak». E levélből megtudjuk azt is, hogy Széchenyi Imre nagybátyját testileg-lelkileg megtörve találta, a máskor oly élénk társalgás folyton el-elakadt, és bár nagyon vágyódott öccse látására, mégis csak 20 percig tartotta magánál.

Másnap, április 1-én írt Széchenyi utoljára naplójába. Csak annyit jegyzett fel: «Nem tudom magam megmenteni».

És még nyolc napig vonszolta életét. E napokra fontos adatokat tartalmaznak Szögyény László emlékiratai. E szerint a Széchenyi halála előtti napon (április 7.) senki sem gyaníthatta végzetes szándékát; bizonyos szerinte, hogy a házkutatás óta kedélyállapota megváltozott: nem írt, nem olvasott, családját is alig akarta látni. A rendőrség eljárása leverte és mindig várta oly rendelkezését, amely eddigi életmódját megszorítja, bár — mint Szögyény hiszi — semmiféle kompromittáló adatot

[1] Gr. Széchenyi Lajosné, sz. Wurmbrand Franciska levelezése, kiadta gr. Széchenyi Viktor.

nála nem találtak. A halála előtti napon (április 7.) gr. Zichy Henriknek keservesen panaszkodott a haza állapota miatt és minden reményét vesztve látta. A külpolitika újabb fordulatától sem várt már javulást a hazai ügyre, az országban mindinkább terjedő mozgalom iránya pedig nagyon aggasztotta. Erre vonatkozólag így nyilatkozott: «Most megint az ifjúság rakoncátlankodása következik. Inkább állok a császár, mint a tanulók és karzatok kényurasága alá.»[1]

Gyulai Pál Kecskeméthy adatai alapján a házkutatást Széchenyi halála csak egyik okának tartotta. «Az elfogatás és törvényszék elébe állítás félelme hathatott ugyan feldúlt idegeire, de ő ennél nagyobb kínokat is kiállott: a forradalmat, Magyarország bukását». Hazafiúi kétségbeesésében, önvádja miatt temette magát a döblingi tébolydába. Itt ismét belesodródott a politikába, «egy reményszikra, mely hazája jövőjén feltűnt», felébresztette tevékenységét hazája megmentésére. Reménye azonban elfoszlott, mert a reakció győzött, mind erőszakosabb rendszabályokhoz fordultak: ha őt nem kímélik, mit várhat Magyarország.

Ezen kétségbeesett és ez felidézhette rögeszméit, önvádjait és az öngyilkosság gondolatát. Egy második krizis állott elő, egy csöndesebb tébolyodás lepte meg, amely öngyilkosságra ragadta. Gyulai fejtegetése és föltevése közeljár az igazsághoz. Széchenyit a házkutatás izgalomba hozta, mert attól tartott, hogy el fogják távolítani a döblingi intézetből. Március 17-én Thierry levele teljesen visszalökte a búskomorságba. Innen kezdve egyre azt hajtogatja, hogy ki kell vennia magát a reá váró zaklatások elől, s csak a házkutatásról, annak várható eredményéről tudott beszélni. Március 25-én már azt írja, hogy vége minden pillanatban beállhat. Ez azt bizonyítja, hogy akkor már birtokában volt annak a két pisztolynak, amelyek egyikével agyonlőtte magát. (A másodikat a rendőrség lakásán egy cipőbe rejtve találta meg halála után.)[2]

Márc. 27-én dr. Goldberg nyilatkozata az öngyilkosságról megijesztette és végrehajtását egyelőre elhalasztotta. Ezután borzalmas küzdelmet folytat magával. Április 1-éig még valahogy vonszolja életét. Ezen túl dr. Goldberg feljegyzései adnak állapotáról felvilágosítást.[3] Ezek szerint körülbelül ápr. 1-e óta

[1] Ez teljesen megfelel Széchenyi gondolkodásának: 1848-ban is az ifjúság és a karzatok szerepe volt ellenszenves előtte, és ennek nagy része volt abban, hogy izgatott állapota akkor végzetessé vált számára. Most is ez támogatja sötét gondolataiban.

[2] A bírósági kihallgatás arra enged következtetni, hogy a pisztolyokat mostohafiától, gr. Zichy Rudolf huszárkapitánytól kapta.

[3] Goldberg feljegyzései magyarázatot adnak arról, miért nem írt Széchenyi ápr. 1-e után. Így egészíti ki e két forrás egymást és hitelesíti is egyik a másikat.

Széchenyinek egész lénye teljesen megváltozott. Elhanyagolta sok kis foglalatosságát és saját személyét. Most már reggel nem az íróasztal mellett foglalatoskodva találta, hanem vagy érzéketlenül, fásultan, szófukaran vagy pedig nyugtalanul fel- és alájárva; időnként különösen görcsösen, majdnem üvöltve előadott önvádakba és életgyűlölő kitörésekre fakad — e kifakadások közt ily kifejezések is voltak: «Nem tudok tovább élni! Ennek véget kell vetni.» Az a körülmény, hogy még ily állapotban is két könyvet olvasott, némileg megnyugtatta az orvost. Az segíteni akart rajta, de Széchenyi minden erre vonatkozó ajánlatát mereven visszautasította. Ellenben arra kérte, beszélje el neki szülészeti műtéteit. Goldberg megállapítja, hogy a mindinkább fokozódó álmatlansággal arányosan étvágya csökkent, és külseje legnagyobb mértékben elárulta szenvedését. Az utolsó napon, ápr. 7-én reggel felháborodva visszautasította az orvosnak azt a javaslatát, hogy kocsizzék ki. E mellett délelőtt sakkozott, délután malomjátékkal szórakozott, este szintén sakkozott. Görgennek az a feltevése, hogy Széchenyi e napon hallhatta irnokától a Bécsben keringő hírt több magas állású magyar összeesküvő letartóztatásáról, s ez szintén befolyhatott elhatározására: nem valószínű mert aznap senkit sem tartóztattak le — Görgen bizonyára csak saját védelmére és az öngyilkosság magyarázatára hozta fel. Kétségtelen azonban, hogy Zsedényi elítélésének a híre hatással volt reá. A márc. 25-ike óta tartó kifejezhetetlen lelki tusa és kínok — nem tudván rászánni magát a halálra, de élni sem akart — visszalökték a régi kétségbeesett állapotba, amikor már semmiképen sem volt ura önmagának, amikor már senkivel sem tudott beszélni, amikor élete valósággal borzalmas küzködés volt. Ilyen állapotban végre ápr. 8-án, valószínűleg éjfél után, maga ellen irányította a söréttel, puskaporral és lőgyapottal töltött pisztolyt, szorosan jobb szemgödrébe szorítva, úgy hogy a lövés ereje kivetette az egész koponyát és velőt, megpörkölve a hajszálakat. Az igazságnak megfelelően írta tehát a halál okául a halotti anyakönyvbe a döblingi plébános ezeket: «Zerstörung des Gehirns. Erschossen im Zustande der Unzurechnungsfähigkeit,» s még jobban a a cenki plébános ezeket: «Per scopulum in nimia melancholia cum amentia conjuncta vitam sibi ademit.» Széchenyi tehát nem azért «lett öngyilkos, hogy családját megmentse,» hanem mert nem volt beszámítható állapotban. Családját nem kellett megmentenie, mert nem fenyegette veszély; ha el akarta volna a kormány a birtokot kobozni, megtehette volna azt Széchenyi halála után is. Ha ez igaz lett volna, akkor ennek volna mégis valami nyoma.

Széchenyi semmiféle búcsúiratot nem hagyott maga után. Ennek a fenti beszámíthatatlanságon kívül más magyarázata

is van. Széchenyi Béla az atyja halála után kiadott gyászjelentésben — anyjára való tekintettel — a halál okát úgy állapítja meg, hogy «szélhüdés folytán váratlanul» mult ki, de csakhamar fel kellett fednie anyja előtt a valóságot. Gr. Széchenyi Lajosné 1860. ápr. 22-e körül azt írja egyik levelében, hogy Crescentia sohasem beszél a dologról, minap mégis annyit jegyzett meg: «Azt hiszem, hogy Béla jobban tette volna, ha ezt nekem soha el nem árulja.» Amint látható, a vallásos asszony fájdalmát még fokozta az a tudat, hogy férje önkezével vetett véget életének.

*

A feltárt adatokból kitűnik, hogy Almási Balogh Pál orvos Széchenyit elborult kedéllyel kísérte a beszámíthatatlanság kimerítő tünetei közt Cenk helyett a döblingi magántébolydába, a betegnek és nejének tudtával. Itt Széchenyit gondnokság alá helyezték. 1848-tól 1851-ig állapota a legnagyobb mértékben aggasztó volt a folytonos viziók, hallucinációk, üldözési mánia, fixa ideák, búskomorsági tünetek miatt. Majd hosszabb stagnálás után némi nyugvópont, sőt 1857-től a házkutatásig határozott javulás állott be, úgyhogy a felületes szemlélő előtt egészségesnek tűnt fel. Ám ezen állapotban is voltak jelenségek, amelyek szellemének betegségére mutatnak. A házkutatás ismét izgatottá tette, a rendőrségi emberek kijelentései visszalökték régi búskomorságába és ez annyira erőt vett lelkén, hogy beszámíthatatlanná tette, s ily állapotban hosszú kínlódás után önkezével vetett véget életének.

Viszota Gyula.

DRÁMAIRODALMUNK NÉMET KAPCSOLATAI 1792-TŐL 1837-IG.

(Második, bef. közlemény.)

5.

A bécsi színpadi ízlés utolsó hulláma a harmincas években érkezett el hozzánk az ú. n. tündérbohózatok formájában. Szemben a lovag-, rabló- és végzetdrámával ez a műfaj egészen bécsi eredetű. Irodalmi gyökerei a barokk látványosságokig nyúlnak vissza — ihletője a sajátos, még a hétköznapi aprócseprő eseményeket is misztikus háttérrel feldíszítő bécsi kedély, mely a földi életbe minduntalan beavatkozó szellemvilágot népmesei humorral fűszerezett mitológia szerint képzeli el. Két ellentétes világ érintkezik a tündérbohózatban: a mindennapi valóság és egy fantasztikus szellemország. Így kerül stilárisan egymás mellé szimbolikus költőiség és parodisztikus realitás. Szerkezetileg: tündéri keretben érzelmes és víg történet, erkölcsi célzatú, szerencsés megoldással. Zene és tánc fokozzák a meseszerű hangulatot, helyi vonatkozású élcek, időszerű célzások ismét földre kényszerítik az elszabadult képzeletet.

Csak egyetlen egy pontban érintkeznek a tündérbohózatok a lovag- és rablódrámával: szintén a legtágabb körű színházi közönség igényeit elégítették ki. Bécs külvárosi színházaiban virágzott fel ez a műfaj, ahol az egyszerűbb néposztályok szórakoztak esténkint az ő szájaízük szerint készült darabokon. Népies volt a földi és földöntúli elemek fantasztikus összekeverése, és népi volt a dramatizált történet is: kisemberek hol érzelmes, hol mulatságos kalandjai, erkölcsi javulásuk és csodálatos szerencséjük. A darabok szerzői is a nép sorából kerültek ki. Jól ismerték annak a világnak örömét, bánatát, szokását, ahonnan ők maguk származtak, de ugyanúgy értették a színi hatás titkát. A tündérbohózatok legismertebb és legtehetségesebb szerzője, Raimund Ferdinánd, cukrászinasból lett színész, és színészből költő. Drámái csúcspontjai a bécsi tündérbohózatnak. Nestroy, akit együtt szoktak vele emlegetni, már erősen hangsúlyozza darabjaiban a szatirikus elemet, s ezzel szétrombolja az eredeti formát.

A magyar tündérbohózat története még nincs megírva.[1] Nem ismerjük az egyes darabok keletkezésének körülményeit, egymáshoz való viszonyát, a fejlődés menetét, sőt még a tündérbohózatok jegyzéke sem teljes. Megnehezíti a kutatást, hogy a daraboknak aránylag csak csekély része jelent meg nyomtatásban; a többi vagy nehezen hozzáférhető kéziratban van meg, vagy nyomtalanul elveszett, s legfeljebb egykori színikritikák nyomán rekonstruálható. A hiányos adatok ellenére is megállapíthatjuk, hogy a bécsi darabok elterjedése és a műfaj magyar ágának kialakulása nagyjában ugyanaz, mint az eddig tárgyalt műfajoké. A talajt már kellően előkészítették az ugyancsak bécsi eredetű víg énekes játékok — *Pikko herceg és Jutka Perzsi* Hafnertől, a *Csörgő sapka*, *Lantosok* Schikanedertől a századeleji magyar műsorok sokat játszott darabjai közé tartoztak. Ezekben és a hozzájuk hasonló darabokban a tündérbohózatnak már számos elemét megtaláljuk, s így Bäuerle, Gleich, Meisl és Raimund darabjai a szokásos fokozatokon — fordítás, átdolgozás, utánzás — keresztül életre hívták a magyar tündérbohózatokat.

Ezek a harmincas évek közepe táján jelentek meg. A magyar társulatok, elsősorban a budai, majd az állandó pesti Nemzeti Színház már olyan felszereléssel rendelkeztek, mely lehetővé tette ezeknek a látványos és nagy színpadi gépezetet követelő daraboknak előadását. Az eredeti magyar tündérbohózatok száma meglehetősen csekély; ez a műfaj nem tudott irodalmunkban mélyebb gyökeret ereszteni. A közönség rokonszenvében nem volt hiány — az írók egy része azonban határozott állást foglalt ellene. A tündérbohózatok esetében ugyanis más volt a helyzet, mint a ritterdrámánál. Ezeknek gyors meghonosodását az tette lehetővé, hogy eredeti művészi ösztönök kerestek alkalmas kifejezési formát és találták meg azt a középkori lovagvilág dramatizált rajzában. A magyar vitézi játék két ellentétes irány: a magyar irodalom és a német színivilág szerencsés összetalálkozása volt. A tündérbohózatnál egészen más erők érvényesültek. Itt nem művészi szükségről, hanem színházi vállalkozásról volt szó; egy teljesen idegen forma nyomult be irodalmunkba, a nélkül, hogy magyar részről erre külön óhaj nyilvánult volna meg. Jellemző, hogy a magyar tündérbohózat szerzői két, egymással rokon körből toborzódnak: színészekből és újságírókból — tehát a színház életével közvetlenül vagy közvetve szorosan összeforrott társadalmi

[1] Adatok Bayer József dráma- és színészettörténeti munkáin kívül Nicolini Eugenia *Az érzelmes tündérjáték* (Budapest, 1912.) c. bölcsészdoktori értekezésében találhatók. Hasznos és sok tekintetben alapvető útmutatást nyujt Pukánszkyné Kádár Jolán cikke: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*, IK. 1930. 143. s.k.l. Ugyanott találunk utalást a bécsi tündérbohózat történetének irodalmára is.

rétegből. Balog István, a *Ludas Matyi* (1838) szerzője, színészetünk érdemes nesztora; Telepy György, a *Borsszem Jankó* (1835) írója, a budai színtársulatnak a színpadi szerzőtől a világítóig mindenre kapható lelkes és ügyes ezermestere. Az ekkor még csak színész Szigligeti is megpróbálkozik 1834-ben egy *Lidércek* c. tüneményes játékkal, de darabja nem kerül előadásra. A másik csoport lapszerkesztő, színikritikus vagy — Bayer szavai szerint — journalista-drámaíró. Munkácsy János, a Rajzolatok szerkesztője, két tündérbohózatot is írt, a *Garabonciás diákot* (1834) és *Tündér Ilonát* (1838). Nagy Ignáctól, az első vérbeli magyar riportertől való az *Argyrus királyfi* (1840); előzőleg egy *Soroksári János* és *Rontó Pál* c. tündérbohózattal már kudarcot vallott. Gaal József, *A peleskei nótárius* (1838) szerzője, érdemileg szintén a kor újságíró nemzedékéhez tartozik. Hazucha Ferenc állította össze a *Halley üstökös*t (1839), Pekháta Károly az *Új Theseusok*at (1834) — mindketten, akárcsak Gaal, ha főfoglalkozásuk szerint nem is, de lelki valójuk szerint a gyorsan fejlődő magyar journalismus munkásai. Szinte kivétel Döme Gergely, *A köcsmei sárkány* (1842) szerzője — ő ceglédi földbirtokos volt. S jellemző, hogy amikor Jósika Miklós is kísérletet tesz hasonló nemben, Gaal Józseffel szövetkezik.[1]

E névsort tanulmányozva egy másik érdekes megfigyelést tehetünk: egy igazi költőt sem találunk a tündérbohózatok szerzői közt. Ez abból a körülményből is kiviláglik, hogy a magyar tündérbohózatok anyaga nem eredeti leleményük, hanem máshonnan kölcsönzött kész történetnek dramatizálása. Gaal és Balog szerencsés kézzel a régibb magyar elbeszélő költészet két sikerült alakját viszik a színpadra, a többiek megelégszenek a népkönyvek hőseivel vagy a mesevilág közismert figuráival. Akinek ötletessége idáig sem terjed, mint pl. Munkácsyé, az egyszerűen lemásolja Nestroy csavargóinak kalandjait. Az eredeti mese hiánya azonban nem okozott gondot a magyar szerzőknek — ők nem önálló drámai elképzelésüket akarták kiformálni, hanem egy adott minta szerint tündérbohózatot szerkeszteni. Zajtay István kalandjai Gvadányi módján is elképzelhetők a színpadon: Gaal azonban hozzákomponálja a boszorkányt, s őt bízza meg a mese szálainak központi igazgatásával. Ugyanúgy járt el Balog István is Ludas Matyi történetével: nála a pórfiú és zsarnok földesúr esete a durvaság és szelídség tündérei viszálykodásának következménye. Nagy Ignác *Argyrus*a dramatizált riport a fővárosi társadalom különböző rétegeinek életéből, de a kiindulás itt is a felhőkben trónoló tündérkirály akaratából történik.

[1] Szinnyei Ferenc: *Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig.* Budapest, 1925. I. köt. 179. l.

Ebből a pusztán műfaji célkitűzésből önként következik, hogy a tündérbohózatok tüneményes eleme sem volt eredeti lelemény. Sőt épen ez volt az a pont, ahol a bécsi darabok motívumkincse bevonult a magyar drámairodalomba. Míg a drámai mesénél stílbeli megkötöttség irányította a szerzők munkáját — a történetnek «népiesnek» kellett lennie — addig a színpadi beállítást és a misztikus elem alkalmazását műfaji és technikai korlátok terelték a sablonos típus egynemű formáiba. Szerzőinknek a külföldi minták szellemében kellett a tüneményes keretet megszerkeszteniök — minden túlságos önnáló kezdeményezés műfaji botlást, az adott szabályok megsértését jelentette volna. Ha tehát a tárgyban nem választottak eredetit, mert nem tudtak: itt nem lehettek önállóak, mert nem volt szabad. Ahol és amennyire alkalom kínálkozott, úgyis megkísérelték a tündéri keretnek legalább a megmagyarosítását.

A bécsi darabok varázslatos elemének a maga egészében való átvétele amúgy is nehézségbe ütközött volna. Raimundnak és társainak tündérei legnagyobbrészt a görög-latin hitrege népszerűsített allegorikus alakjainak maszkjában jelennek meg. Ez Bécsben mindennapi jelenség volt; az ókori istenségek a császárváros barokk képzőművészete révén már szervesen beilleszkedtek a bécsi nép lelki világába. Másrészt a túlvilági apparátusnak irodalmi előzményei is voltak: az iskoladráma, még inkább az opera és balett. A tündérbohózatok szellemei tehát nagyrészt más műfajokból jöttek át, s a közönség mint régi ismerősöket üdvözölhette őket az új keretben. Nálunk ez a mitologia gyökértelen, ennélfogva hasznavehetetlen volt.

Magyar színpadon csak a hazai közönség tudatában élő szellemet lehetett szerepeltetni. Sok választás nem volt — a legkedvezőbb lehetőséget már Láng Ádám János, a régi magyar színészet kimagasló alakja, Kántorné felfedezője is felismerte, mikor a népmese aranyhajú Tündér Ilonájával helyettesítette a bécsi barokk allegorikus figuráit egy, még a tizes évek tájáról származó magyarításban. S nem véletlen, hogy a legtöbb magyar tündérbohózat Árgyrus alakját viszi színpadra; ez volt a népkönyvek nyomán a legnépszerűbb és egyúttal a legáltalánosabb elképzelés. A továbbiakban azután boszorkányok, lidércek, táltosok, sárkányok népesítették be a magyar színpad Tündérországát. Ezek az alakok éltek a magyar közönség képzeletében, ők varázsolták elő a meseszerű hangulatot, a nélkül, hogy éles ellentétben álltak volna a magyarosan népi történettel.

A népmesék hősei akkoriban még meglehetősen homályosan elképzelt alakok voltak — konkretizálásra szorultak, s ez bécsi módra történt Idegen hatást tükröz már az egyes személyek elnevezése is. Ahol nem állott közkeletű név a rendelkezésre, mint Árgyrusnál vagy Tündér Ilonánál, ott a magyar szer-

zők is az ú. n. szóló-nevekhez folyamodtak. Régi vígjátéki hagyomány volt a szereplőket oly humoros népetimologiájú nevekkel ellátni, melyek már önmagukban előre jelezték az illető személy jellemét. Nálunk ez Kisfaludy Károly óta meggyökeresedett vígjátéki hagyomány volt, s most a bécsi darabok hatása alatt újra feleleventették ezt a fogást. Balog István latinosra torzítja a durvaság és szelídség nemtőjének nevét, akárcsak Nestroy a *Lumpacivagabundus* nevet — így születik meg Gorombatesz és Szelidatesz. Nagy Ignác Dörgősi és Villámosi Föllegváry Bendegúzra kereszteli a magyar tündérkirályt, és í. t.

Tündérország berendezése is a bécsi színpad rekvizitumaiból került ki. A pesti szerzők semmivel sem akartak elmaradni a bécsi kiállítás mögött. Az ő szellemországuk is a felhők közt lebegő pazar fényű, de lényegében a földi emberek módjára berendezett világ, hová a halandók léghajóval juthatnak el. A Montgolfier testvérek veszedelmes találmánya a bécsi darabokban sűrűn szerepelt, és ezt a fantasztikus aktualitást átvették a mi szerzőink is.

Nem volt azonban elég egy népszerűen elképzelt tündérvilágot valamilyen parodisztikus történettel szembeállítani — a két elemet össze is kellett kapcsolni. Erre vonatkozóan is jó útmutatással szolgáltak a bécsi darabok. A két réteg összekeveredése vagy a földről, vagy a túlvilágról indul ki. A tündérek földreszállásának oka rendesen valami meseszerű kiindulás: egy átokhoz, jóslathoz kötött feltétel sikeres teljesítése nyomán valamilyen kívánság beteljesül. Az égi hatalmak védőleg vagy gátlóan szólnak be a dologba. Balog István Ludas Matyi csínyjeit mint két tündér vetélkedését állítja elénk. Nagy Ignác az *Argyrus*ban azért utaztatja meg a szellemkirályfit, hogy az elnyerhesse Tündér Ilona kezét; ez akkor következik be, ha valamelyik néposztály körében jól érzi magát. Gaal József a peleskei nótárius kalandjait mint Tóty Dorka bosszúját értelmezi, s így tündériesíti Gvadányi elbeszélését. Arra is van példa, hogy a földiek eljutnak szellemországba: *Argyrus*ban Rontó Pál, Pekháta darabjában Kati járja meg Tündérhont, Munkácsy *Tündér Ilonájá*ban Csicsó és Dani.

Földi eseményekbe beavatkozó jó vagy rosszindulatú tündérek, szólónevek, kiállítási fogások — ezek azok a műfaji sajátságok, melyek révén a magyar tündérbohózatok a bécsi darabokhoz kapcsolódnak. Érdekes és sajátságos jelenség, hogy az osztrák drámák erkölcsi alapeszméjét a magyar darabok nem vették át. A bécsi tündérbohózatok ugyanis sohasem mulasztották el a tanulságot leszűrni. A tündérvilág egyúttal az embereket jutalmazó vagy büntető felsőbb fórum volt. A történet rendesen olyan, hogy a mulattatás mellett oktat is — van bennük valami az egyházi moralitásból. A történet mindig

szimbolikus: a megelégedés, hűség, becsületesség dícsérete, erkölcsi hibák ostorozása. Épen ez a mélyebb értelem adta meg a darabok költői színezetét, s hogy a magyar tündérbohózatok szerzői mennyire nem voltak költők, legjobban az bizonyítja, hogy ezt a hálás és maradandó értéket biztosító fogást elejtették. Egyedüli kivétel Balog István: *Ludas Matyi*ja szépen példázza a szelídség győzelmét a durvaságon.

Balog István ugyan derék munkása volt irodalmunknak — az erkölcsi alapeszme kidomboritása nála mégsem okvetetlenül mélyebb költői kedély megnyilatkozása. Ő csak szorosabban ragaszkodott az eredeti mintához, s annak minden elemét, így a tanító célzatot is híven lemásolta. Csak egyetlen magyar drámaíró akadt, aki, mert maga is igazi költő volt, felfogta a bécsi tündérbohózatok eszményi szimbolizmusának szépségét: Vörösmarty Mihály. Ő az egyedüli, akinek képzelete az osztrák mesejátékok erkölcsi célzatára rezonált — a *Csongor és Tünde* életfilozofiájának költői formába való öltöztetése az a pont, ahol a legszebb magyar könyvdráma az osztrák tündérbohózatokhoz kapcsolódik.

Egyéb rokonságról, műfaji hatásról nem beszélhetünk. A *Csongor és Tünde* mind célját, mind formáját tekintve nem tündérbohózat. Hiányzik belőle a népkomédiák legjellegzetesebb sajátsága: a földi és a túlvilági élet egymással szembeállított kettőssége. A *Csongor és Tünde*ben a realitás és a természetfölötti határai teljesen elmosódnak. Az olvasó és a néző az első pillanattól fogva érzi, hogy itt sem a mi, sem a népi mesék világa nem tárul elé. «A pogány kúnok idejéből» — így szól Vörösmarty rendezői utasítása, de ezzel a cselekvényt mind a lehetőség, mind az elképzelhetőség területéről kizárta. Nagy Ignác és társai Tündérhont jelölik meg a bohózat színhelyéül: elmosódottan bár, de mindnyájunk lelkében körülbelül ugyanazok a képzetek, gyermekkori mese-élményeink emlékképei merülnek fel. A pogány kúnok kora ellenben semmit sem asszociál bennünk. Épen így a Csongor-Balga és Tünde-Ilma pár is lényegesen különbözik a tündérbohózatok kettéosztott, égi-földi dualizmusú gépezetétől. Balga-Ilma nem ellentéte Csongor-Tündének, hanem kiegészítője; nem két külön világ szülöttei, hanem egyazon hús-vérből valók, s a dráma többi alakjával együtt közös lakói egy harmadik világnak — Vörösmarty egyéni képzeletének.

S miként ez a csodás, semmi mással össze nem hasonlítható világ Vörösmartyé, úgy az alapeszme is teljesen az övé. A szerelem az élet legfőbb értéke — kétségtelenül ez a *Csongor és Tünde* tanítása,[1] s mint ilyen a harmincéves Vörösmarty

[1] V. ö. Császár Elemér: *A százéves Csongor és Tünde.* Budapesti Szemle. 1931. 222. köt. 294—299. l.

életfilozófiája, az ifjúság első eszményképétől való melancholikus lemondással végkép elbúcsúzó szerelmesé Amint a *Csongor és Tünde* légies világa eszményi messzeségben áll a paródiák tenyeres-talpas valóságától, úgy alapeszméje is világnézeti magasságban trónol a raimundi darabok nyárspolgári moralizálása fölött. A minden országot és messze tartományt bejárt Csongor megtalálja a dicső, égi szépet, azt, aki álmaiban él, ott, hol ébren csak maga az egy szerelem van. Csak ha összehasonlítjuk ezt az osztrák tündérbohózatok lokálpatrióta refrénjével: «Es gibt nur eine Kaiserstadt, es gibt nur ein Wien», akkor látjuk a maga egészében, hogy Vörösmarty darabja szerkezetben, alapeszmében, kivitelben mennyire különbözik a szokásos tündérkomédiáktól.

Kapcsolat egyedül lélektani alapon képzelhető a *Csongor és Tünde* és a bécsi tündérbohózatok közt. Raimund példája is egy — de nem egyedüli! — indíték lehetett, hogy Vörösmarty lírai vallomását az eltemetett ábrándok romhalmazán épen mesedrámában fejezte ki. Már Bayer is erre célzott, mikor a bécsi tündérbohózatok hatását abban látta, hogy Vörösmarty drámai formában dolgozta fel az Árgyrus mesét.[1] Minden további lépés — így Nicolini rokonítgatási kísérlete idézett disszertációjában — meddőnek bizonyul.

A tündérbohózatok divatja amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan le is járt. A szabadságharc utáni években mégegyszer felüti fejét, itt-ott megpróbálkozik vele egy-egy író — így Vahot Imre *Bányarém* (1850) és Szigligeti *Árgyil és Tündér Ilona* (1853) c. drámájával — de ezzel vége is a műfajnak. Az életképes elemek már korábban kiváltak, s új műfajjá, a népszínművé kristályosodtak ki. A dekoratív keret pedig átkerült oda, ahol azt ma is megláthatjuk: a gyermekszínházak műsorába és a balettbe.

6.

A tündérbohózatok divatja nagyjában ugyanakkor szűnt meg, mikor a haramia- és végzetdrámáké: a harmincas évek végén. A bécsi eredetű különböző műfajok népszerűségének egyidejű elsorvadásából arra következtethetünk, hogy a német kapcsolat meglazulásának mélyebb okai voltak. A harmincas évek végén új írói nemzedék lép fel, s ez európai kapcsolataiban általában véve épen más irányú. Az egykorú, de már elismert írók mestereikül Kazinczyt, Kölcseyt, Kisfaludy Károlyt vallották — a német irodalom lelkes híveit, kiknek műveiben minden eredetiség mellett is bizonyos németes íz és ízlés tagadhatatlan. Így a tanítványok is, közvetve bár, de részben még mindig németes szellemben nőttek fel. Az

[1] *A magyar drámairodalom története.* Budapest, 1897. II. köt. 58. l.

újabb nemzedék ezzel szemben már bizonyos ellenszenvvel fordul a németség felé, s ha külföldre irányítja figyelmét, elsősorban a francia irodalom érdekli.[1]

Ez a rokonszenv sok tekintetben politikai gyökerekből táplálkozott. De az irodalmi ízlés fejlődésével a minták megválasztásában is kényesebbek lettek íróink. Kotzebue és a többi másod-, harmadrangú német író művei most már nem felelnek meg; Shakespeare és a német klasszikusok ismerete és méltó megbecsülése mind szélesebb körökben terjed el.

Ez az irányváltozás az újonnan megnyílt Nemzeti Színház műsorában is érvényesült. Míg a vándor színtársulatok az osztrák csapatoktól kölcsönöztek színészt, darabot, ízlést és stílust, s a budai magyar színház sok tekintetben a pesti német függvényének tekinthető, addig az állandó magyar színház játékrendjéből a kritikusok egybehangzóan követelték a rossz német darabok és általában a német szellem uralmának kiszorítását. Vörösmarty és Bajza valóságos irtóhadjáratot indítottak kritikáikban a német dráma ellen, s küzdelmük nem is maradt hatástalan.[2]

A magyar kritikusok törekvését megkönnyítette az a körülmény, hogy a német dráma saját hazájában is hanyatlásnak indult. A harmincas és negyvenes években nincs európai tekintélyű német drámaíró. Nálunk még leginkább a Jung-Deutschland írói csoportja talált visszhangra, de nem annyira költői, mint inkább politikai műveikkel. A századközép két legjelentősebb német drámairója, Gutzkow és Laube, nálunk nem tudott gyökeret verni. Hebbel, Ludwig és Wagner Richard már jóval későbbi korba tartoznak; először saját hazájukban kell a sikert kiverekedniök, hogy a század vége felé az egyetemes európai irodalom hatóerőivé válhassanak.

Igaz, hogy Kelemen Lászlóék szervezkedése és a pesti Nemzeti Színház megnyitása közé eső években sem a legelső német írók műveihez kapcsolódott a magyar drámairodalom. Kutatásuk épen azt tanusítja, hogy a mai ízlés szerint sokszor már-már ponyvirodalomnak minősített művek és azok stílusa került át hozzánk. De még a leghajmeresztőbb lovag- vagy sorsdrámai fordulat is egy-egy nagy német költő művészetének mintegy népszerű felhigítása a mindennapi használat, a tömegízlés számára, s a nagy remekművek egy-egy «késői sugára» mégis csak fellelhető bennük.

Nem örök emberi értékeket közvetített ez a drámairodalom, s ha összefoglaló pillantást vetünk tanulmányunk eredményeire,

[1] A különböző írói csoportok ellentétes műveltségére és lelki beállítottságára v. ö. Farkas Gyula: *A Fiatal Magyarország kora.* Budapest, 1932.

[2] Bajza felfogására l. Szücsi József: *Bajza József.* Budapest, 1914.; Vörösmartyról Trombitás Gyula: *Vörösmarty dramaturgiája.* Budapest, 1913.

azt is megállapíthatjuk, hogy nálunk sem hívott abszolút értékeket életre. A magyar drámairodalomnak ebből a korból való két legnagyobb büszkesége, a *Bánk bán* és a *Csongor és Tünde*, csak egészen laza szállal kapcsolhatók a német irodalomhoz; kétségtelen, hogy mindkét mű lényegében teljesen független költői alkotás. Nagy íróink többi műve: Kisfaludy Károly ifjúkori drámái, Vörösmarty *Vérnász*a és *A kincskeresők*je, a *Ziska* és a *Jeruzsálem pusztulása*, a még ma is élő *Peleskei nótárius* épen a legkevésbbé értékes és kimagasló részletekben árulnak el idegen ízű befolyást. Azok a drámák pedig, melyek egész felépítésükben valamelyik német drámatípushoz igazodtak, ma már teljesen egészükben a multéi. Nem eleven részei nemzeti műveltségünknek — emléküket régesrégen betemette a feledés futóhomokja.

De azért még sem szabad lenéznünk a német kapcsolat jelentőségét. Ha nem egyes művek esztétikai értéke szempontjából, hanem általános irodalmi, sőt közműveltségi szempontból vizsgáljuk a német dráma hatását, akkor azt mondhatjuk, hogy életbevágó szerepe volt. Elsősorban a lovagdrámáknak. A magyarságot bekapcsolták az európai színiműveltségbe, s ezzel megteremtették a magyar drámairodalom fejlődésének formai lehetőségét. Láttuk azt, hogy a magyar írói törekvések épen azt kaptak a beszivárgó német drámától, ami legjobban hiányzott: színpadi műformát. A nemzeti mult alakítói készen kaptak a lovagdrámában egy olyan sablont, melyet a nélkül, hogy szolgailag kellett volna követniök, bátran alkalmazhattak az anyag kidolgozásában. A magyar történeti drámának Dugonicstól Vörösmartyig fejlődő gyenge palántája a német színi technika támasztókarója mellett szökkent sudárba: a testetlen költői elképzelések a ritterdrámák irányítása mellett öltöttek színszerű alakot.

Viszont a végzetdráma mutatta az első lépést a lélektani dráma felé. Az a körülmény, hogy a végzet mindig a bűnösre sujtott le, ráirányította szerzőink figyelmét az erkölcsi vétek, a tragikus tévedés esztétikájára. Míg a vitézi játék a történeti mult színszerű felépítésére tanított meg bennünket, addig a sorstragédia a lelki élet hullámzásának kezdetleges, de határozott festésére szolgált mintául. Ott a léleknek egyetlenegy irányú rezdülését: a hazafiasságot ismerték; a lelkiismeret bonyolultabb harcával, a bűn és bűnhödés problémájával, az emberi szenvedélyek változatosabb skálájával elsőnek a végzettragédiákban találkozhatunk.

Ismét más irányban munkálkodtak a tündérbohózatok. Szemben a vitézi drámával, ezzel a sajátosan rendi szellemiséget kisugárzó műfajjal, vele a népies ízlés és népies érzés vonult be e színpadra. A köznép és a hatalmas égiek sorsának meseszerű, de óhajtott elképzelése mind szociális, mind műfaji

szempontból kiterjesztette a magyar színpad birodalmának határait. S körülbelül ugyanez volt a korcs és keverék rablódrámának a rendeltetése is: a betyárok szerepeltetésével már előkészítette azt az utat, melyen a negyvenes években a népszínmű bevonult irodalmunkba.

A német és magyar dráma kapcsolatának irodalomtörténeti jelentőségét ezzel még korántsem merítettük ki. A forma kialakulása együtt járt a tartalom gazdagodásával is, de maga után vonta a színpadi játékstílus és a drámai nyelv gyarapodását, színeződését. A magyar színjátszás és a magyar drámai stílus történetirójára vár ezeknek a kérdéseknek megvilágítása és kifejtése.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a bécsi színpad puszta technikát közvetített. A formák mögött volt gondolati tartalom is — a jobb drámák a lovagiasság, a végzet, a tündérség eszméjét szimbolizálták, s még a leggyatrább dráma is a regényesség szellemében készült.

A konkrét eszmei tartalom itt nem fontos. A magyar írónak megvolt a saját ihlető élménye, mely az anyag kiformálására ösztönözte. Ez az írói ösztön megnyilatkozáson kívül a legtöbb esetben, amint láttuk, a hazafiasság, a tündérbohózatoknál a vasárnapi közönség színházba csalogatása mellett a népiesség lappangó divatja volt. Talán mondanunk sem kell, hogy mind a hazafiasság, mind a népiesség a hazai viszonyokból táplálkozott; ezt nem kellett idegen mintákból elsajátítani. Egyedül egy-két végzetdráma próbálkozott meg a német színdarabok nyomán a sors eszméjének átültetésével, de sok esetben ezt is egybekapcsolták a nemzeti érzéssel.

Annál fontosabb azonban a regényes hangulat szerepe. A konkrét eszmei tartalmon kívül az általunk ismertetett drámatípusokat az egyetemes emberi lélek örök vágya a rendkívüli, az emberfölötti iránt táplálta. A bécsi lovag-, haramia- és végzetdrámák, a külvárosi tündérbohózatok annak a regényesnek kezdetleges formát öltött megnyilvánulásai, melynek legtalálóbb jellemzését Kölcseynek a nemzeti hagyományokról írt értekezésében olvashatjuk.[1] Az áradozó bőségben habzó, önmagával viaskodó ifjúi erő; tűz és nyugtalanság; cél helyett remények, elvek helyett sejtelmek; a képzeletben felolvadó, kívánságtól táplált, s így mértéket, határt és lehetetlenséget nem ismerő gondolatok; több láng, mint erő, több szenvedély, mint meggondolás: ezek a csekei bölcs szerint a regényesség ismertető jegyei. Nem nehéz ezekben a bécsi színpad műformáinak lelki hátterére ráismernünk. A hazafi hősi önfeláldozása, a titokzatos multú remete bosszúja, a sors kényszerítő hatalma alatt betyárrá züllött arisztokrata végzete,

[1] *Minden munkái.* 3. bőv. kiadás. Budapest, 1886. III. köt. 5. s k. l.

a falu hősének tündérszerencséje több volt színházi póznál — ez a regényes világérzés ösztönös megnyilvánulása.

Kölcsey ugyan kiválóan képzett elméleti író volt, abból azonban, hogy a regényes fogalmát ilyen találóan meghatározta, arra következtethetünk, hogy a regényes világnézetet nemcsak könyvből ismerte. S valóban minden jel arra mutat, hogy Magyarországon a XIX. század elején már általános a regényes lelkület. Nemcsak drámaíróink egyéniségét jellemzi — a regeíró Kisfaludy Sándor, a horatiusi formával viaskodó Berzsenyi, a valóság zsivajából a hellén-német ideálok légvárába menekülő Kölcsey lelke mélyén is ott lappangott már a regényesség.[1] A német drámai formák gyors elterjedése is ezt bizonyítja; a magyar írók és a színházba járó közönség nagy részében már meg kellett lennie a regényes hajlamnak, hogy a színpadon megnyilatkozó regényességet észrevegyék, abban kedvüket leljék, átvegyék és tovább fejlesszék. Minden hatás lelki feltétele a rokonlelkűség, s minden egybevetés nemcsak az átadó expanziós erejét, hanem az átvevő befogadó készségét is bizonyítja.

A regényességet mint életérzést tehát nem lehetett, de nem is kellett a német irodalomból tanulni. Az osztrák színpad csak mintát adott a regényesség körének a drámai műfajokra való kiterjesztésére. A bécsi műforma a regényesség kultuszát új területen fejlesztette — ebben határozhatjuk meg a német drámák művelődéstörténeti jelentőségét.

Ez a regényesség egész Európa szellemi életét áthatotta Egyes nemzeteknél tudatos irodalmi törekvésekkel párosult költői világnézetté sűrűsödött, s romanticizmus néven határozott művészi iránnyá fejlődött. Ilyen értelemben beszélhetünk német romanticizmusról, s rajta elsősorban a berlini és heidelbergi költői iskolát értjük. Ugyancsak elvi alapon állott Hugo Viktor, a francia romantikusok vezére — jellemző, hogy az angol romanticizmust is egy programm-előszóval ellátott verskötet megjelenésétől *(Lyrical Ballads*, 1798) szokás számítani.[2]

A magyar romanticizmus napjaink legtöbbet vitatott irodalomtörténeti problémája. S bár a kérdésben még nem hangzott el az utolsó szó, egyre határozottabban nyilvánvalóvá lesz, hogy az 1825-i esztendővel kezdődő irodalomtörténeti korszak csak annyiban nevezhető romantikusnak, hogy a regényes világnézet és az ennek megfelelő regényes kifejezésmód ekkor válik uralkodóvá az irodalom minden ágában. Egyébként a regényesség sem kizárólag ebben a korban nem virágzott, sem határozott irodalmi iskola jelszavává nem vált. Az előbbi

[1] V. ö. Horváth János: *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből.* Kisfaludy Társaság Évlapjai. 1923—24. 140. l.

[2] V. ö. Szerb Antal: *Az angol irodalom kis tükre.* Budapest, 1929. 46. l.

tételre vonatkozóan már idéztük Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Kölcsey példáját; az utóbbit illetően épen az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy az európai romanticizmus elhatározó jegye: a programmszerű szembeszállás egy előző irodalmi áramlat hagyományával, nálunk hiányzott. Azok az elvi ellentétek, melyek egyes írókat és írói köröket egymástól elválasztottak, sokkal csekélyebbek voltak, semhogy egy új költői iskola zászlójára vezérszóul írhatták volna. A regényesség nálunk nem forradalom útján vonul be az irodalomba, hanem észrevétlenül veszi át a hatalmat — a magyar költészet útja 1772-től ha nem is egyirányú, de egyvonalú, összefüggő, egyetlen fejlődés. S a magyar romanticizmus sem nyugati mintára alakult költői iskola, hanem a belső fejlődés eredményezte stílusváltozat volt.[1]

Mindkét tételt: a magyar regényességnek már a századforduló körül való feltűnését és a külföldi romantikus iskoláktól való függetlenséget tanulmányunk is igazolja. Láttuk azt, hogy a különböző német drámai műfajok kezdettől fogva a regényesség szellemét, mint egy már meglévő életérzésnek bonyolultabb formában való kifejezését terjesztették. Másrészt egyetlen egy esetben sem láttuk, hogy a német romanticizmus irodalmi programmja szivárgott volna át a bécsi darabokon keresztül. A magyar és német dráma erősen a színház mindennapi igényeihez s a közönség ízléséhez símuló kapcsolata kezdettől fogva alkalmatlan volt költői világnézetek közvetítésére. De erre nem kerülhetett sor már csak azért sem, mert a lovag-, sors- és rablódrámának semmi köze sem volt a német romanticizmushoz — leghatározottabb ellenségei épen a Schlegel-testvérek köréből kerültek ki. Végérvényesen megdől az a főleg Bánóczi Józseftől hangoztatott tétel, mintha a magyar regényes dráma a német romanticizmus függvénye lenne.

Egy európai értelemben vett romanticizmus kialakításában a németes motivumoknak legfeljebb annyi szerepük volt, hogy regényes hangulatukkal megkönnyítették a francia romanticizmus divatjának elterjedését. Hogy Hugo Viktor és társai stílusának nálunk annyi híve, bámulója és követője akadt a harmincas évek végétől kezdődően, ebben közvetve része volt a német színpadi ízlés befolyásának is.

*

Régebben bizonyos lenézéssel beszéltek a rossz német lovagdrámáról, a siralmas rablóromantikáról, Raimundról, aki még Vértesy szerint is «a kortársak minden magasztalása mellett se

[1] A magyar romantika évszázados nemzeti gyökereire már Császár Elemér is rámutatott *A Zalán futásának százéves fordulóján* c. tanulmányában. (*Klebelsberg Emlékkönyv*, 1925. 548. és 549. l.)

vehető igazi költőszámba.» Kétségtelen, hogy a mi ízlésünknek sem felelnek meg ezek az egykori darabok, talán épen a legnépszerűbbek a legkevésbbé. De ha a drámák rosszak is, a maguk idejében tetszettek, s az ezzel kapcsolatos szerepük a magyar dráma fejlődésében nem jelentéktelen. Segítőkezet nyujtottak a drámai forma nehézségével küzdő íróknak, terjesztették a regényes ízlést, előkészítették a talajt a negyvenes évektől kezdődően oly nagy szerepet játszó francia romantika számára. S ha a magyar irodalom bölcselete szempontjából nézzük, akkor a magyar és német dráma kapcsolata esetében is megismétlődött egész irodalmunk fejlődéstörténeti elve: az európai forma és a nemzeti tartalom, a nyugati ízléstől fegyelmezett művészet és a keleti merészségű képzelet forrt össze egy sajátosan magyar szintézisbe.

Solt (speneder) Andor.

KATONA ELSŐ TÖRTÉNETI DRÁMÁI.

(Második közlemény.)

E sokfázisú lelki válságból a novellában úgyszólván semmit sem kapott Katona készen. Magára a harc világnézeti okára épen egy odavetett utalás mutat csak rá Chatre első üzenetében, ott is politikai érv s egyúttal félig igazolás gyanánt: «Ne regardez plus comme votre roi un prince que le ciel réprouve et que Rome condamne.» Katonánál ezzel egyértelműen mondja az első felvonásban a követ Chatre nevében a királyról, hogy «megfelejtkezvén minden szent kötelességről nem jár a világosság után, és feje felett az Istennek helytartója már kimondotta az ítéletet, és minden derék francia hozzá kötelezett hívsége alól feloldoztatott.» De a novellában nyoma sincs a meghódolást megelőző vívódásnak. Chatre alakja a novellában mellékes, és csak Clementia hősiességének kiemeléséért van az ő erre következő megtérése.

Inkább opportunizmus vezeti mindenben, mint meggyőződés vagy igazi szenvedély. A házassági terv is azért volt számára fontos, mert hatalmi ambíciója eszközét látta benne. (Katona drámájában csak leánya vágja szemébe ezt a gyanút a legnagyobb felindulásban.) Veresége után követét, Sericourt, csakugyan meggyőzi Clementia lelki ereje a tőle védett ügy igazságáról, de Chatre-t nem. Így leánya és a jelenlevők fokozatosan hatnak rá, s már kész volna lemondani kegyetlen tervéről, mégis ingadozik — a novella szavai szerint — becsvágy és dicsőség, harag és nemeslelkűség közt s mindkét kérés teljesítésére csak Henrik fenyegető közeledésének híre bírja. Minden más tényező teljesen hiányzik a novellából, már pedig ennyi a határozott fenyegetődzés után még annak elejtésére is kevés, a pártállás megváltoztatására pedig annál inkább, mennél inkább meggyőződésből eredt a pártütés; ennek ellenére a király a legnagyobb lelkesedéssel és elismeréssel fogadja, aminthogy a novella elején is a legbecsületesebb és legérdemesebb emberek egyikeként szólnak róla. Jellemző, hogy Törring is érzett valami ellenmondást, de a legegyszerűbb eszközt választotta eltakarására, még teljesebben elhanyagolván Chatre alakját: ő egészen elhagyja a harc világnézeti okára való egyetlen utalást is. Chatre nála csak azért áll a pártosok közé, mert számított felülkerekedésükre; így aztán megtéréséhez is elég motiválásul a külső változás, a király híveinek lelkes kitartása és saját embereinek ingadozása, meg a király fenyegető közeledése.

Katonánál a belső küzdelem sok tényezőből tevődik össze, s mindig az egyén összes jellemvonásainak s környezetének és a külső eseményeknek eredője. Egy jámbor, katolikus szellemben nevelkedett öreg katona-apa — mindez s még néhány apró vonás egyaránt fontos és egyaránt csak K. emeli ki — szembe került a vallás nevében törvényes uralkodója híveivel, majd ennek folytán leányával, kit bár mindennél jobban szeret, eddig katonás fegyelemben nevelt; most élete első vereségét szenvedi — mégpedig asszonnyal szemben: egy elhamarkodott, meggondolatlan ultimátum végrehajtásából örök gyalázat származnék rá, s egyben leányát is örökre boldogtalanná tenné, — az engedékenységért viszont gyávának és gyöngének tarthatnák. Végül még azt is kell hinnie, — ezt is csak K. viszi bele — hogy leánya és legkedvesebb embere rászedték és tilalma ellen cselekedtek, s így mindenkiben csalódott. Mindez fokonként feszültebbé teszi helyzetét és lelkiállapotát: ügye igaztalanságáról való meggyőzetése a további fegyveres harcot lehetetlenné teszi ugyan számára, de a meghódolás és a kegyelemkérés époly lehetetlen katonai multja és egyetlen veresége után. Mikor aztán meggyőződik arról is, hogy engedetlennek és hálátlannak hitt hozzátartozói az ő megmentéséért szegték meg parancsát, gyönge öreggé és tragikus leszámolásra is képtelenné válik. (K. leleménye az is, hogy Sericour és Rozália Chatre-ért való aggodalmukban hagyták el tilalma ellen sátrát, hogy ők mentették meg, mikor megsebesült, s hogy ezt S. akkor érteti meg vele, leányával együtt hirtelen a mentéskor viselt álruhában jelenvén meg, mikor meggyőződését már sikerült megingatni.) A szeretet levegőjében maradék keménysége is megolvad, amellyel utoljára öngyikosságra gondolt, de mivel a gyalázattól való irtózása nem enyhül, csak a királyi engesztelődés fölényes és megértő s ennek a jellemnek ismeretében motivált formája (bűnbocsánat helyett békekötés) adhatja meg a végleges megnyugvást.

Hogy mennyire érzi K. vállalt feladata nehézségét s mily aggodalmas gonddal törekszik a lelki küzdelem egész bonyolultságát éreztetni, kivált a színész számára félreérthetetlenné tenni, arra nagyon jellemző néhány apróság még a színi utasításokban is: nagyobb biztonság kedvéért a maga nevében is jellemzi a dialógusban kifejeződő lélekállapotot. Ezt Kerecsényi Dezső is megfigyelte s igen helyesen a lélekrajzba való fokozódó elmélyedés jelét ismerte fel benne.[1] A pillanatnyi mozdulatot előíró utasítások legnagyobb részében legalább egy jelzőnek van ily magyarázó szerepe, több meg csakis ilyen célú. Mindez azonban jórészt csak túlságos, de talán Katonának a színészek közt tett tapasztalataiban megokolt aggodalmas-

[1] *K. színi utasításai.* Irodalomtörténet, 1931.

ságból folyik, épen nem a kifejezőképesség kezdetleges erőtlenségéből. Sőt még a szereplők ajkára is többször ad olyan szavakat, amelyek az egész szerepükből úgyis érthető lélekállapotukat magyarázgatják.

Az expozición túl a novellában készen kapott anyagon, a külső eseményeken és azok sorrendjén is a lelki küzdelem fokozatos felépítése kedvéért tett Katona minden változtatást.

Így 1. mindjárt a II. felvonás kezdetén ezért cseréli fel a követtel és Rozáliával való jeleneteket. 2. Csak egy egészen rövid s csaknem élőképszámba menő csatajelenetet mutat be, s ennek belső feszültségét is megadja az, amit a két szembekerülő fél megelőzően átélt. A novellában elbeszélt harcnak minden más részletét különválasztja e döntéstől s a követtel előbb mondatja el, még mielőtt Chatre maga harcba indulna. Így 3. a csak tőle megosztott ostrom két rohama közé a lelki fejlődés kedvéért hosszú és fontos jelenetsor kerül. Közben történik a vezér távollétében visszavert támadókat üldöző ifjú gróf elfogása és a seregét ért első vereség miatt épen indulata tetőpontján levő Chatre ultimátumának váratlan visszautasítása. Mindez a novellában Chatre személyes leveretése után következik csak, s így rajtuk túl semmi sem fokozza már a belső feszültséget. 4. Chatrenak foglyával való gúnyos szóváltását az elfogatást követő percekről a legnagyobb feszültség idejére teszi át K. Így nemcsak leánya megdöbbenése is nagyobb, hanem az ő kétségbeesése is végzetesebb: érzi, hogy fenyegetésének végrehajtása leányát szerencsétlenné teszi; előbb magát az ultimátumot is kevésbbé érthetővé tette volna, itt meg Sericourtól való meggyőzetés előtt közvetlen előkészítő jelentősége is van. 5. A király közeledtének híre, mely a novellában döntő, a lélek vívódását és nem külső körülményekkel való megalkuvást bemutató Katonánál csak az elhatározás után érkezik. 6. Csak Katona iktatja be, következményeivel együtt, Chatre-nak Rozáliától és Sericourtól álruhában való megmentését.

Chatre küzdelmének bemutatásával kapcsolatban kisebb mértékben a többi szerepek is átalakulnak. Külön figyelmet érdemel közülük Sericour. A novellában ő viszi az ultimátumot s pusztán Clementia hősiességének hatása alatt határozza el gazdája meghódoltatását. Katonánál sokkal komolyabb a szerepe, semhogy ily kisszerű feladatra is őt használná s érvelését ily pillanatnyi elérzékenyedésből származtatná. Nála valóban bizalmi embere a vezérnek s hozzá való szeretetből maradt csak pártütésekor is mellette. Mindjárt az ostrom elrendelése után megpróbált Rozáliával egy értelemben szólni, de a marsall indulatában elhallgattatta. Csak akkor rohanja meg érveivel, mikor látja, miként vergődik az az addigi úton megoldhatatlan problémájában, s mikor ő reá támad vélt hálátlansága miatt. Ettől kezdve a meggyőződés és szeretet erejével vezeti. Szerepéhez nem méltó küldetését Katona ugyanarra a követre ruházta át, aki az első üzenetet is viszi. Ennek alakját sem hagyta meg K. a maga színtelenségében: a novella szellemében tipikus diplomatává formálta. Mindig udvarias, de senkivel sem törő-

dik — ura érdekével sem; csak azt nézi, merről fú a szél. Szavajárása a franciás «ha úgy tetszik»; a legszörnyűbb dolgok jelzésénél valóban jellemző kifejezése az érzéketlen, modoros udvariasságnak. K. külön szükségesnek tartja figyelmeztetni a színészt, hogy nem komikus figurának szánta: «Charactere nem egyéb, hanem egy könnyen gondolkodó neutralista».[1]

4. *(Sablonos elemek. Egyes minták. A szenvedély nyelvének keresése.)* Mindenesetre tagadhatatlan és természetes is, hogy Katona e drámája írásakor sem szabadul még fel az egykorú színpadi divat alól: alkotása módjában és gyöngéiben egyaránt része van annak a világnak, amelyben jó két éve benne él. Egészen téves és épen a dráma lényegének félreismerése mégis «valóságos ritterdrámát» látni benne — annyira leegyszerűsített benne, forrásához képest is, a külső történés, annyira háttérbe szorul a belső mögött, s annyira egységesen halad egyedül ezt szolgáló felépítése, ellentétben a lovagdrámák szerkezeti lazaságával, ugrándozásával és Shakespeare-i külsőségeivel. Különösen feltűnő a psychocentrikus törekvés a Katona korában játszott késői lovagdrámákkal szemben (Kotzebue, Ziegler, Gleich, Hensler), melyeket Katona egyedül ismerhetett (Klinger, Lenz, Törring, Maler Müller, Hahn és Babo nem szerepeltek a műsoron, akárcsak maga a *Götz* sem), s melyek a Sturm und Drang-drámának csak külsőségeit folytatták, de problémáitól messze kerültek. A *Hamlet*en kívül — melynek hatása apróságokban Katona első drámájától kezdve állandó, s amelyből az öngyilkosságon való töprengés itt is visszatér — inkább a Rührstück, a polgári és vele rokon katonai érzékenyjáték körében akadnak egy-egy lelki probléma körül szőtt drámák, mint a külső hatásokkal dolgozó lovagdrámák és egyéb «kosztűmös» darabok közt, de a lelki fejlődésnek az a bonyolultsága, amellyel Katona próbálkozik, az akkori műsor drámáiban kivételes. Súlyos problémák megnyugtató megoldása a kor komoly drámájára általában jellemző, hisz a közönség ízlése Shakespeare-t is még mindig csak oly érzékeny átdolgozásban fogadta el, amely után megnyugodva térhetett haza. Az elérzékenyedés bemutatásának kedvelése különösen jellemző az egykorú komoly műfajokra, amint a színpadon általában tovább él a szentimentalizmus, családi és politikai vonatkozásban egyaránt. Chatre és Sericour is többször sírnak és beszélnek is könnyeikről, a heroina meg el is ájul a színpadon anyai bánatában. Chatre alakjának felfogásában fontos öregsége is. Ez maga is korszerű vonás: egy-egy tiszteletreméltó öreg ember szinte állandó

[1] Ezért nem helyes — a szerepkör teljes azonossága ellenére — hogy Heinrich Gusztáv az «ostobán naiv, a dolgokhoz nem értő» lovagdrámai követekkel azonosítja. Katona épen az e sablon szerint való megjátszás ellen tiltakozott.

kelléke az *Emilia Galottitól* kezdve a német drámáknak — lovagdrámáknak és érzékenyjátékoknak egyaránt — összes attributumaival együtt. Az ősz haj maga elég, hogy viselője tiszteletreméltó voltára emlékeztessen (Schiller ifjúkori drámáinak «Graukopf»-jai!) s hogy minden indulatot lefegyverezzen.[1] E sablonba tartozik az *Aubigny Clementiá*nak is sok helye. Így mikor Chatre kétségbeesett indulatában szidalmazza leánya kedvesét, ennek felháborodását csak az ősz haj tisztelete mérsékli: «Chatre! e láncaimat tekerném e szóért anyakadra — de — fehérek a hajszálaid.» Sericour meg a nagy vita kezdetén elérzékenyülten mondja: «Én szeretlek tégedet, mert szinte olyan szép fehérek a hajszálaid, mint az enyimek!» De maga Chatre is sokat emlegeti ősz haját, legjellemzőbb kapcsolatban a III. fv. 7. jelenetében: «Csak ősz hajszálaimra tekintsetek, és bizonyára el fogjátok hinni, hogy az öreg Claudius még csak egy rosz gondolattal se volt hazája iránt.» A becsület folytonos emlegetése is emlékeztet a lovagdrámákra — e tekintetben is része volt a sablonnak Chatre problémája bonyolításában is. De magában a francia novellában is elég sok szó van *honneur*ről és *honte*-ról.

Több, a lovagdrámákra emlékeztető, külsőleges vagy épen technikai elem közül (pl. a követ kettős szerepe: izenet-közvetítés és a színen kivül történők jelzése; Katonánál Rozália az ottmaradt levélből érti csak meg a szakítás okát) különösen jellemző az, hogy Sericour és Rozália zarándokruhával teszik magukat felismerhetetlenné. Zarándokok szerepeltetése a lovagdrámáknak kosztüm tekintetében legjellemzőbb vonásai közé tartozik, de álruhaként is sűrűn fordul elő. A zarándok-szerep gyakorisága folytán ily ruha a színtársulatok állandó kellékei közé tartozott, s így az akkori színházi viszonyok keretében époly érthető, hogy K. az ő tervében fontos, az arcot eltakaró álruhának ezt választja, amennyire nem természetes persze, hogy a XVI. század végén a táborban két példányban is rendelkezésre áll. Ily álzarándok szerepel pl. a Katona korában műsoron szereplő lovagdrámák közül Kotzebue *Johanna von Montfaucon*jában, Ziegler *Barbarey und Grösze*jében, de Gleich Katonától fordított *Albert der Bär*ében is, amely ugyancsak egy pártos megtérését mutatja be, persze nem oly bonyolult lelki motiválással; itt zarándokruhában épen maga a herceg inti a rebellis Guelphot.

Egy másféle vitézi érzékenyjátékban Katona saját útmutatása nyomán találhatjuk meg — szintén csupán egyes, de mindenesetre fontos részletek tekintetében — közvetlen mintáját. Az érzékeny befejezés egy áhitatos mondatához («Midőn

[1] V. ö. az idevágó párhuzamos helyek hosszú sorát Brahm O. könyvének *(Das deutsche Ritterdrama)* 198—203. lapjain.

az ellenségek barátokká lesznek, akkor az angyalok diadalmi örömünnepet ülnek az emberszerető sziveknek emlékezetére») írt jegyzetben ő maga hivatkozik rá, hogy Ziegler *Repressalia* c. darabjából vette. Az idézet a II. felvonás 6. jelenetéből való: ott a főszereplő, gr. Tannenring generálistól leánya részére kiszemelt kövér báró mondja elérzékenyülve, mikor lemond párbajáról a leány szerelmesével. Mást is vett innen K., még pedig már szorosabb kapcsolatban főhőse lelkivilágával.

Tannenring is az ellenséghez tartozó ifjú iránt való makacs szerelme miatt haragszik meg leányára, s öt is épen haragja tetőpontján szólítja el a csata kezdete. Itt is különösen ez fájdalmas leányának — a II. felvonás 11. jelenetében mondja, Gyarmati Gábor fordítása szerint, melyben Katonáék is játszották[1]: — «Oh drága Atyám! a maga szívében erántam való gyülölséggel akar e a halállal szembe szállni?» (V. ö. *Au. Cl.* II. 3. Atyám... az istenért, hallgass meg... te a halálnak mész szembe — oh istenem ha talán—... istenem, haraggal!) Katona-apja pedig engedetlen leánya ellenében époly kemény, mint Chatre, de a bárónak, kire rábízza, mint az Sericourra, ő is azt mondja titkon: «Ha oda találnék veszni, mondja meg, hogy neki meg bocsátottam» (V. ö. u. o.: «Ha elestem, amit nem hiszek, mondd meg neki, hogy kimondhatatlanul szeretem őtet.»)

Egyébként Ziegler drámája oly feltűnő rokonságban van az Aubigny-tárggyal, már amint a novellában van, hogy talán ennek is része volt benne, hogy K. a novellát olvasván, dramatizálása lehetőségére gondolt.

Itt is az ostromot viszaverő vezérnek fia esik fogságba, s az ellenség, ki a drámában meg sem jelenik, (neve Selincour!) az apát egy kémként felakasztott tísztjéért megtorlásul (innen a cím) fia kivégzésével fenyegeti, hacsak a várost önként fel nem adja. Tannenring problémája tehát Clementiáéval azonos. A sablonosan regényes megoldás itt az, hogy történetesen az ifjú Selincour viszont T. fogságában van; kilétét csak szerelmese, a generális leánya tudja, de a legutolsó percben minden rendbejön általa.

A korszerű sablonból leginkább a lovagdrámai *stílus* hatása mutatkozik, az egész drámán végig, s ez a legfontosabb K. további fejlődésében is; ez a stílus Shakespeare-i vonások túlhajtásából nőtt, de Shakespeare átélésének előkészítésére is különösen alkalmas volt. Minden szertelensége és modorossága egyben itt még Katonáé is, sőt inkább, mint előző drámáiban, melyekhez többet kapott készen forrásaiban, s így kevesebb alkalma nyílt ekkori ízlése szerint való önállóságra. A lovagdrámák legfőkép stílusukban őrizték még ekkor is a Sturm und Drangot, melynek lényege rég elsikkadt náluk vagy elkopott aprópénzzé vált. A Sturm und Drang stílusára vall a lovagdrámákban a káromkodások és durva szavak használata — főkép felindulás kifejezéséül: K. drámájában is ott röpködnek a «Döghalál! Kárhozat! Pestis! Dörgős háború»-féle szitkozódások, a «fattyú»

[1] A súgópéldány a Nemzeti Színház könyvtárában megvan.

s «majom» címzések; Sericournak meg azt mondja Chatre: «vén gazember... miért pökted le barátságomat». De különösen jellemző e dühöngésre a szereplőknek nagy átkokra való folytonos készenléte. K. két szenvedélyes főhőse is csaknem minden felindulásában eljut a legszörnyűbb és sorozatos, vagy nagyon is részletesen kiszínezett átkokig: a sok közül csak egy példát idézek, Chatre-nak a III. felvonás 3. jelenésében kezdődő átkozódását, ezt is csak kivonatosan:

... Átok szálljon az emberi nemzetre! átok az egész világra! átok neveltetésemre... Legyen tehát minden megemésztve — minden semmivé téve a világon, és mondja azért énnékem valaki, hogy miért cselekszem, akkor az istenség mennyköveit fogom a fejére leátkozni, hogy az a pokolbeli *miért* vele együtt a Gehenna fenekére üttessen és az örökkévalóság végéig átkozott lelkén égjen... Átkozott legyen a könyörülő szelidség... Döghalált és földindulást támasztok az emberiségben és aztán a természet lássa, minő iszonyatossággal végezze azt el én rajtam... Átkozom atya létemet (a szülő átkát is — à la Lear — szinte magától értetődőnek tekintik a lovagdrámák, s K. drámájában is ezenkívül Clementia ajkát is elhagyja, mikor a polgárok fiáért készek volnának feladni a várost!)... átkozom a mennyköveket, melyek titeket velem össze nem zúznak, átkozok minden lételt... Átok a te csókodra! Pestis és kárhozat!

Átok-formulák nélkül is többször sor kerül a féktelen dühöngés kifejezésének arra az átokkal rokon formájára, ahol a dühöngő a maga nagy felindulásához méltó keretet kíván vagy képzel el a természetben is, vagy a maga személyének vagy intézkedésének tulajdonít esetleg önmagát sem kímélő s mindent elpusztító erőt[1], pl. II. 5. Chatre:

Dördüljetek, dobok! úgy dördüljetek, hogy mint Jerikó falai az izraeliták ordítása alatt — ugy omoljanak össze Aubignynak bástyái dördüléstek alatt, és nemcsak Franciaország trónusa rettegjen, hanem reszkessen az egész hitetlen Európa, és fogvacogással emlékezzenek a teremtés hatodik napjának alkotmányai (ez is erre az álpathosra jellemző körülírás a felindulásban) arra az órára, melyben...Ch....Aubignynak falait meghágta. — II. 9. Clementia: Én sárgultam volna el? Cl. sárgult volna el? az nem igaz! az hazugság — és ha igaz volna — úgy körmeimmel ásnám le azon becstelenítő sárgaságot, és azon véresen rohannék a pártosok közé, és halált és pestist fujnék a ligue keblébe, hogy mint a felpiszkált hangyarakás, úgy szaladnának széjjel a megdögletesített lelkek.

A túlzó képek is bőven röpködnek e dühöngés közben. Katonánál a részletező képes beszéd a vallási probléma körében a legtalálóbb, de épen ez teszi gyanússá eredetiségét, pl. ahol Sericour a világ tarkaságát álarcosbálként jellemzi. Ép e körben különösen jellemző a II. felvonás 3. jelenése, ahol Chatre a maga törekvését oly hajós képében látja, aki jó por-

[1] Nagyszámú ily párhuzamos helyre utal Werner R. M. Hahnról szóló értekezése függelékében (*Quellen u. Forschungen*, XXII. 121. sz.).

tékát hoz és szerencsésen teszi meg útját, de nem fér be a kikötőbe s kénytelen más ott nyugodtan állomásozó hajósok hajóját kiszorítani, sőt összetörni. Jellemzően drámai, Shakespeare-re emlékeztető az ily képes beszéd, s minden részletezése ellenére nem a homerosi hasonlatokkal rokon, mert jelentősége a lelki küzdelem oly megvilágítása, mely kezdetén annak egy fázisához fűződvén, tovább felmerülő elemeivel nemcsak a dikciót, hanem magát a vívódást viszi tovább új irányba:[1] a jó portékát vivő hajós is az erőszak szüksége után a következő pillanatban már arra gondol: «Hát csupán a te segítségedre vagyon e szükség . . .» A drámai nyelvre épen az a legjellemzőbb minden más költői nyelv ellenében — s egyes lírikus alkotásokat épezért érzünk drámainak — hogy a kifejezés maga a gondolat továbblökője, a szenvedély fokozója vagy elterelője, s így a szereplők gondolkodása nem logikus céltudatossággal, hanem merőben associatív kapcsokon gördül tovább, mint az életben mindannyiszor, mikor még igazán «gondolkodunk» valamin, mikor még az utat is keressük. Épen a németek legújabban szinte legnagyobbra értékelt drámairójának, Kleistnek vannak fínom megjegyzései a nyelvi kifejezés ily irányító szerepéről.[2]

Ebben az irányban különösen jellemző, mikép használja fel K. a lovagdrámák több, rendszerint csupán modorossággá vált stílus-sajátságát. E modorban sokszor egészen súlytalan szavakat is sokszorosan ismételnek, variálnak vagy igazítanak rajtuk — esetleg ezért ismétlik újra, a nélkül, hogy valóban mást mondanának, tehát dikció és lelkiélet továbbhaladna. Sokszor meg hosszú eltávolodás után térnek vissza újra meg újra, szinte refrainszerűen egyes elhangzott szavakra.[3] Mint a többiek, ez is lehet tökéletes kifejező eszköze a lélekállapotnak, amint ily eredeti szerepéből vált is sablonná: így ismétli pl. Chatre szinte eszelősen a III. felvonás 7. jelenésében nagy felfedezését, hogy Sericour és Rozália szabadították meg. De ilyenek, és a többi említett alakzat is, a szó szoros értelmében tucatszám ismétlődnek az *Aubigny Clementiá*ban, modorosan, csupán megszokottságból is, de kivált a késői lovagdrámához képest feltűnően sok esetben a maga helyén, lélekállapot kifejezéseként és töprengés vezérmotívuma gyanánt életszerűen is. A legjellemzőbb példákat az I. felvonás 1., a II. felvonás 4—5., a III. 2. jelenéséből kellene — lapokra terjedően — idéznem. Aránylag ritka még a kifejezés ily

[1] V. ö. Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 217—221. l.

[2] *Über die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden.* (E. Schmidt Kleist-kiadásában a IV. kötet 74—80. lapján.) V. ö. még J. Bab: *Die sprachkünstlerischen Wurzeln des Dramas.* Zeitschrift für Ästhetik, 1910.

[3] V. ö. Brahm hatalmas példatárát i. m. 204—29. lapjain.

továbbvivő jelentősége igazi dialogus mozgatójaként, de előfordul az is, hogy egymás szavaira reagálnak így a szereplők. Általában itt még nagyobb a monológok szerepe, mint később, s ezek túlnyomó része a lélekrajzban maga is Sturm und Drang-hagyaték. (Narratív monológ itt sincs egy sem, technikai szerepe is csak a követének van!) Az *Aubigny Clementia* stíljére minden túlzásával együtt a szenvedély kifejezésének keresése a legjellemzőbb, és csak természetes, hogy K. azoknak a drámáknak hatása alatt próbálkozik ezzel, melyekből előbb ismert meg féktelen szenvedélyt, mint az életből és a legnagyobb drámaírók alkotásaiban. Útja mégis innen vezet a szenvedély legtökéletesebb kifejezése és a legéletszerűbb drámai nyelv felé, s abban ott vannak lényeges elemekként e kezdő tanulmány eredményei is, megtisztultan, mérsékelten, modoros állandóságtól megszabadultan; ép ezeknek az eszközöknek kifejező jelentőségét érti meg annál jobban, minél közelebb jut a legnagyobbakhoz s minél teljesebben azonosul hősével.

A dráma szellemében is felismerhető a rokonság egyes akkor népszerű színpadi művekkel. A késői lovagdráma a racionalizmushoz minden szertelen külsőség ellenére, több tekintetben visszakanyarodott. A francia forradalomra következő egyetemes reakció e téren is megnyilvánult s nem csupán negatíve, a Sturm und Drang szabadság-drámáinak eltiltásában, hanem pozitíve is, kivált a lovagdráma történetében meglehetősen mellőzött osztrák drámaíróknál. Ennek az osztrák loyális-patriota lovagdrámának legfőbb képviselői épen Gleich (az *Albert der Bär* is idetartozik!) és még inkább Ziegler, ki kezdetben József császár kedves színésze és 1784—1822-ig állandóan a bécsi udvari színház tagja volt; idetartozó darabjai (*Fürstengrösse; Barbarey und Grösse; Das Inkognito* stb.) mind állandóan ott voltak K. korában a magyar műsoron. Mégis e tekintetben még inkább, mint a vallási türelem eszméjében egészen más nevelő tényező döntő hatása mutatható ki. A drámai problémának e K. fejlődésében fontos világnézeti elemei külön figyelmet érdemelnek.

5. *(A probléma világnézeti elemei.)* Chatre lelki válsága a körül fordul meg, kinek van igaza: azoknak-e, akik a törvényes uralkodóhoz feltétlenül ragaszkodnak, avagy azoknak, akik elismerik, hogy az egyháznak joga van trónjuktól megfosztani azokat az uralkodókat, akik felfogása szerint nem járnak az igaz úton, s hogy az egyház fejének ily döntését a nemzet elfogadhatja-e magára kötelezőnek. E problémában két általánosabb is rejlik: az uralkodó korlátlan szuverénitásának s a tolerantiának problémája, mégpedig oly egységgé forrva, hogy a drámának mindenkit megnyugtató megoldásából nyilvánvaló: az egész problémafelvetés és az a világnézet, ame-

lyen át Katona a novella epikus anyagát látja és formálja, voltaképen a korabeli hivatalos jogi tanításon alapul. És valóban, a küzdelmet elvben eldöntő nagy polemikus jelenetnek négy érv-párja szöveg szerint is az egyházjogi vitákból, közvetlenül K. egyetemi tanárának előadásából került a drámába.

A jogi oktatásnak az összes disciplinák szellemét és keretét megadó gerince nálunk az 1770-es évektől változatlanul a Martini-féle jogbölcselet volt, József császár programmjának elméleti háttere, mely a francia forradalom után a forradalmi szellem ellenszerének is látszott.[1] Katona a jogbölcseletet és az épen politikai célból vele egy tanárra bízott közjogot Markovics Páltól, e tanítás egyik legkitartóbb hívétől tanulta, kinek épen első tanítványai közé tartozott, de többi tanárai is ott küzdtek ez irány védői közt szóval és tollal.

E jogbölcseleti álláspont szerint az állam nem ősi, szinte a teremtésben megállapított formája ugyan az emberiség életének, de nem is egyesek erőszakos felülkerekedéséből jött létre, hanem az eredetileg független családok szerződésének eredménye. A Martini-féle elmélet e társadalmi szerződés legfőbb részének a pactum subiectionis-t tartja: a közös érdekek védelmére egyesült családok alávetették magukat egy fő hatalmának. A Rousseauval tartó forradalmi értelmezéssel ellentétben, Hobbes nyomán haladva, szükségképen örökérvényűnek vallja ezt a megállapodást, s ebből fejti ki az abszolutizmus elméletét. Alapja az a tanítás, hogy az uralkodó a maga belátása szerint kormányozhatja népét; sem egyesek bármily természetű megsértése, sem viszonyok, intézmények és törvények önkényes megváltoztatása nem ad jogot arra, hogy népei az ő uralmát megszüntnek tekintsék vagy ellene lázadjanak, hacsak nyilvánvalóvá nem válik, hogy szándékosan összes alattvalói tönkretételén dolgozik — már pedig ezt csak szerencsétlen őrült tehetné.

Innen érthető az uralkodó előtt való feltétlen hódolásnak az a szelleme, amely Katona történelmi drámáit áthatja. Még a *Bánk bán* megértését is teljesebbé és vitathatatlanabbá teszi annak tudata, hogy Katona politikai gondolkodása a felvilágosodott abszolutizmus rendszerén nevelődött; ennek világánál ahistorikusnak bizonyul remekművének vélt politikai tendenciákért való magasztalása épúgy, mint ezirányban való kicsinylése.

Az Aubigny-témához nyúló ifjú jogász számára azonban még sokkal nyersebben élő anyag az a jogi tananyag, melynek egysége a Martini-féle elméletben van. Ez államelmélet keretén belül ott van már az egyház és az állam viszonyának a drámában érvényrejutó felfogása is, amint a nemzetközi jog keretében a vallásháborúk elítélésének is hely jut. Az egyház

[1] V. ö. Pauler Tivadar: *Az észjogtan egyetemünkön.* (*Adalékok* c. kötetében.) — Eckhardt S.: *A Contrat Social.* Minerva, 1923. és *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, 29—40. l.

és állam viszonyának kérdésében itt is mintegy a hagyományos evangéliumi parancs a jelszó, de a hangsúly természetesen a világi hatalmat igazoló első felén van.[1]

Katona drámájában is ezzel a hellyel zárja Sericour a nagy vitát, ez döbbenti meg legjobban Chatre-t, s ezen való töprengésével kezdődik elhatározó monológja. E gondolat szellemében foglalkoztak az egyházjogi tanításban részletesen azzal a kérdéssel is, szembefordulhat-e az egyház bármely okból az államhatalommal, lázíthatja-e a népet ellene, kihasználva lelki hatalmát, s joga van-e a népnek vallása vélt vagy valódi veszélyeztetése miatt uralkodója ellen fegyvert fogni. Hogy ez a kérdés maga is mennyire foglalkoztatta Katonát, arra nagyon jellemző, hogy a *Bánk bán*ig minden történelmi drámájában része van a fanatizmus lázadásának és az attól okozott szenvedéseknek. Az Aubigny-drámában azonban a probléma és a róla folyó vita fogalmazása is még azon nyersen az egyházjogi előadásokból való, melyeket Katona épen abban az évben hallgatott. Tanára, Brezanóczy Ádám, ki a vitairodalomban korábban épen a jogbölcselet védelmével tűnt ki, utóbb pedig egyházi részről való támadás ellen kellett egyházjogi tanítását megvédenie, egyházjogi tankönyvét[2] magát csak négy évvel az *Aubigny Clementia* írása után nyomatta ki. Ebben a 178. §. cáfolja azokat az érveket, melyeket az egyház állam fölött álló jogának igazolására szoktak felhozni az ellenreformáció óta kifejlődött vitákban. Főkép négy érv-párt írt ki Katona, minden bizonnyal tanára diktátuma alapján:

Aubigny Clementia, III. 5.

Chatre: Nem épen az ő (Isten) törvénye szerint űzte-e el az Izrael Osiást?

Sericour: Igenis, az ő törvénye szerint, de nem elűzte, hanem csak a városból kivitte, mint bélpoklost.

Chatre: Jojodás parancsolatjára az istentől elpártolt Átália királyné megölettetett, és az igazhitű Joás lett a zsidók királya.

Brezanóczy, 178. § p. 256.

VII. Ozias Rex sacerdotale usurpans officium lepra est percussus et a Sacerdotibus Regno dejectus. *Resp.* Hic eventus fuit extraordinarius, et plaga domini, quam in exemplum trahere non licet; deinde ex lege veteris testamenti leprosus debebat extra castra et urbes degere, in novo autem testamento nullibi praecipitur, ut lepra spirituali, ad quam argumentatio fit, infecti regnum amittant... Denique cum Osias maneret leprosus usque ad diem mortis suae, regnavit Joatham filius ejus pro eo.

VIII. Praecipiente Jojada sacerdote Athalia ob tyrannidem et idololatriam occisa et Joas Rex Judae constitutus est. *Resp.* Athalia fuit

[1] L. a *Positiones de jure civitatis* e kérdés fejtegetését összefoglaló 238. tételét.

[2] *Institutiones juris ecclesiastici.* 1817.

Sericour: Atália nem volt törvényes királyné. Azonkívül, a mit Jojodás cselekedett, azt ő nem mint főpap cselekedte, hanem mint az igaz örökösnek tutora.

Chatre: Az isteni törvény parancsolta a zsidóknak, hogy ne válaszszanak oly királyt, aki nem az ő testvérek közül való.

Sericour: De csupán csak a zsidóknak, — és vajon fel kell-e az ellenséges foglyokat az egész világnak vendégelni, mivel a vad indusok vallása azt jóváhagyja. Azonkívül a hebraeusok is, ha másképen nyertek idegen királyokat, azért híven tisztelték őket, úgy mint a babiloniai, perzsiai, medus és római fejedelmeket, sőt tulajdon királyokat se üzték el, kik bálványokat imádtak; példa Manasses.

Chatre: A kereszténységnek nem szabad eretnek királyokat szenvedni, ha csak magát nyilvánságos veszedelembe nem akarja ejteni.

Sericour: Ugy? E szerint tehát a királyok csak laptái az alattvalóknak, mert hiszen mindenik fanatikus képzelheti magának, hogy a fejedelme nem az igaz úton jár...

usurpatrix regni, ut enim regnaret interfecit omne semen regium, clam subducto Joa legitimo successore, et in domo domini sub tutela Jojadae educato, quod igitur egit Jojada, egit qua tutor legitimi Regis, non qua sacerdos.

XVII. Judaei prohibentur eligere regem, qui non est de numero fratrum.

Resp. Hoc verum est, propterea tamen alia ratione regnum adeptos non repudiarunt, reverenter enim coluerunt Babylonios, Persas, Graecos et Romanos; immo nec Reges de numero fratrum ad idola prolapsos, qualis fuit Achaz et Mannases, throno deturbarunt.

XVI. Non licet Christianis tolerare Regem infidelem aut haereticum, quoniam ita bonum religionis manifesto exponitur periculo. *Resp.* Haec propositio est seditiosa, Dei verbo et veteris ecclesiae praxi contraria. Seditiosa, possent enim fanatici somniare regem suum haeresi patrocinari et sic securitatem publicam perturbare. etc.

Mindazok az érvek belekerülnek így Chatre és Sericour vitájába, amelyek Brezanóczynál az alattvalók lázadásának jogosságára vonatkoznak. Mind a négy (Ozias és Athalia példája, az ótestamentumi törvény, a türelem veszedelmessége) hagyományos azokban a vitákban, amelyek a XVI. század vége óta az egyház világi hatalmával foglalkoztak, s amelyek középpontjában épen III. és IV. Henrik alakja állt először.

Az első kettő már Boucheriusnál megvan, *(De justa Henrici III. abdicatione,* 1589) sőt Ozias példájának az eretnek uralkodók lelki leprájára való vonatkoztatását egészen az egyházatyákig vezették vissza (Chrysostomos). Mindkettő cáfolása Barclaiustól származott tovább a viták egész során, IV. Henriknek ajánlott munkájából. *(De regno et regali potestate...* 1600.) A másik két érvet Bellarmin vitte bele a vitába *(De summi pontificis in temporalia potestate.* 1610.) s ugyancsak Barclaius utasította vissza először postumus válaszában. *(De potestate Papae,* 20. és 22. c.) Az érvek és cáfolatuk lényegének és egyes elemeiknek ettől kezdve való állandósága ellenére, (a XVIII. században főleg a nagy Bossuet és Du Pin a gallikán Declaratio igazolására írt munkáiból idézték őket) olyanféle

rövid összefoglalásban, ahogyan Chatre és Sericour vitájába Katona belefoglalta, Brezanóczy előtt csak abban a bécsi egyházjogi tankönyben vannak meg, amelynek alapján Brezanóczynak is tanítania kellett saját könyve kiadásáig, s amelyhez minden lényeges pontban ragaszkodnia kellett könyve írásakor is, hogy azt jóváhagyják. Az idézett mondatokban is néhol szó szerint írja ki Pehem egyetemi tanár *Praelectiones in jus ecclesiasticum universum* c. tankönyvének megfelelő részeit. (Tom. I. sectio III. c. 1. §§. 674 etc.) Néhány apró különbség mutatja mégis, hogy Katona nem e korábbi tankönyvet használta, hanem tanára diktátumát követte.

Pehem külön sorolja fel a tétele ellen való ellenvetéseket s külön ugyancsak sorozatosan cáfolatukat. Katonánál az egyes érvek különválasztását a drámai dialógus is megkövetelte, de mondatai formája minden esetben e kényszeren túlmenően azonos az érveknek Brezanóczy könyvében utóbb megjelent fogalmazásával. Jellemző pl. a második érv cáfolata: Pehem azzal emeli ki képtelenségét, hogy hibáit csupán praeteritio alakjában jelölvén meg, egyébként ugyanazokra a mozzanatokra utalván így, mint B. és K. — magát a cáfolatot fölöslegesnek nyilvánítja: «Quod autem ex trucidatione Athaliae... adversus legitimos Reges intorquent argumentum, quid roboris habere queat, quivis intelligit.» A harmadik érv cáfolatának utolsó részét meg Pehem Achaz és Manasse említésével kezdi, míg B. és K. egyformán csak utólag szúr be nevet példaként, stb.

Chatre és Sericour polemiája tehát világosan mutatja, hogy Katonát e tárgy feldolgozásában jogi tanulmányaitól kifejlesztett s egészen határozott irányba terelt politikai-világnézeti érdeklődés vezette: szinte az egyetemen magáévá tett elmélet megvilágítására alkalmas példát is látott tárgyában. E gondolkodásának már abban része volt, hogy ily alakítás lehetőségét fedezze fel a novella anyagában. A tárgy természetén és Henrik személyén kívül ez is hozzájárult ahhoz, hogy az *Aubigny Clementia* annyira emlékeztetegyrészt a *Henriade*-ra, másrészt Voltaire-nek a fanatizmus ellen írt drámáira — vagy, amint Marton Sándor mondja «annyira a felvilágosodás szellemét leheli, mintha csak egyesített visszhangja volna Voltaire Mahomet propheta-jának, amely megbélyegzi a fanatizmust- és a vallási türelmet hirdető Alzirnak és Geberek-nek.»[1] Hiszen a benne tükröződő elmélet fejlődése épen a *Henriade* hősének korában, sőt az ő személyével kapcsolatban indult meg erősebben s a felvilágosodott abszolutizmusban tetőződött.

*A Jeruzsálem pusztulásá*nak egy részlete valószínűvé is teszi, hogy Katona annak írásakor ismerte a felvilágosodott abszolutizmus eposzát. Ugyancsak nem sokkal utóbb meginduló történelmi kutatásai során a rokon tárgyú szakirodalom köréből Voltaire *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*

[1] *Katona emlékkönyv.* Kecskemét, 1930. 42. l.

c. munkáját is használta.[1] Mindezek ellenére az *Aubigny Clementiá*ban semmi sincs, ami bizonyossá tenné, hogy Katona itt kifejezésre jutó gondolataihoz már Voltaire-olvasmány útján jutott volna, s így Voltaire bármely művének megindító szerepe lett volna e problémákról való gondolkodásában; fogalmazásuk u. i. minden esetben más irányba mutat, s így részben egyetemi tanulmányai, részben egyes akkor népszerű szépirodalmi művek, kivált drámák hívhatták fel rájuk figyelmét. Meg kell u. i. jegyeznem, hogy Voltaire drámái csak az 1790-es években voltak nálunk műsoron s nem, mint Marton tévesen írja, Katona korában is.

Pedig van az *Aubigny Clementiá*ban a fanatizmus ellen való érvek közt olyan is, mely az egyházjogi tanítás szellemével gyökeresen ellenkezik, Voltaire-hez közelebb áll, de bizonyos tekintetben más színezetű. Már a Sericour ajkára az egyetemen tanultakból adott ellenvetéseken is tesz K. oly apró változtatásokat, melyek ellentétben állnak e tanításnak a katolicizmus igazságának kétségtelen voltát hangoztató alapelveivel — ezekből csupán a jozefinus febronianizmus értelmében való s igen határozott korlátok közé szorított politikai türelem következik, de korántsem teljes egyenlőség még a megtűrtek számára sem, annál kevésbbé a vallási meggyőződés teljes szabadsága. Jellemző már az a negatívum, hogy az utolsó cáfolatnak K. csak első pontját tartja meg, ahol azonban a cáfolat is a Bibliára, majd az egyháztörténetre támaszkodik, ott már elhagyja s egészen más irányba tér.[2] Folytatólag pedig azt mondja Sericour:

Hidd el nekem, Chatre, az embereknek véleménye, melyet isteni tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maskarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik árva rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tetszik, már most kardot vonjunk-e mi egy igazszívű ember ellen, mivel beléje az örökkévaló ezt és nem azt a vágyakozást alkotta, melyet mi mindegyik között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, amelytől mások undorodnak? Majd az éjfélnek órájában le fognak a lárvák hullani, és mindenik a maga formájában áll a bíró előtt. Én, tudom, nem fogok elpirulni, mert én, ámbár egyhez ragaszkodtam, de nem gyűlöltem a többieket is. Mert hiszen ugyanazon célból jöttek közinkbe — annak dicsőségére, a kinek fia egykor azt mondta: Adjátok meg a császárnak azt, a mi a császáré, és az istennek, a mi az istené.

[1] Ebből fordította — a cím megjelölése nélkül — azt a néhányt sort, amely Miletz kiadásának *(K. családja, élete és ismeretlen munkái)* 235. lapján található.

[2] Különben is csak Chatre érvel a Biblia alapján, Sericour a tőle felhozott helyeket értelmezi másképp, egy helyütt meg egyenesen megtagadja a bibliai törvénytől az egyetemességet, sőt a vadak szokásaival veti egybe.

E néhány mondat már oly szellemben folytatja a fanatizmus ellen való tiltakozást, amely merőben eltér az egyetemi tanítás szellemétől: oly tág értelemben és annyira felvilágosodott megokolással követel tolerantiát, sőt lelkiismereti és kultusz-szabadságot, amire Chatre problémájának megoldásához már egyáltalán nincs szükség. Így élesen kiütközik az eddigi gondolatmenetből, noha annak betetőzéseként tünteti fel még szörnyűbbnek a vallásért való harcot s befejezésül odakanyarodik vissza az evangéliumi parancsra való utalással.

Már előbb, Rozália első tiltakozásában is, helyet kap általában a lelkiismereten való erőszak kárhoztatása, sőt az emberi megítélés jogtalanságának általában való hangoztatása. (II. 8.) Utóbb már maga Chatre is fölveti: «Hát csupán a te segítségedre vagyon-e szükség, hogy az isten áldása elterjedhessen?» Sericour pedig az imént részletesen elemzett vitát már a következőkkel vezeti be: «A vallásért harcoltál te, és a vallásért akarsz harcolni? mi okból? hogy az embereket erővel kergesd a paradicsomba, kik oda bemenni nem akarnak,» stb. A nagy vita után való töprengésben Chatre már maga veti szemére magának: «Te az egész hazából egy templomot akartál készíteni, és minekelőtte az a vérsárból készülne, kiöldösöd azon lelkeket, melyeknek oda menedékül járni kellene.»

Isten kizárólagos jogát az emberek hitének megítélésére és az ebbe való beavatkozás bűnösségét egyszer-másszor már a reformáció korában is hangoztatták s e vonatkozásban sokszor idézték később is[1] két uralkodó, II. Miksa és Bátori István, jelszavát, de ezek a gondolatok is újra visszatérnek a lelkiismereti szabadságnak a XVII. század utolsó éveiben meginduló nagy vitájában.[2] Katona ennek legszélsőbb következtetéseit is ismeri és magáévá teszi: Sericour nála, mint Locke és Bayle, nemcsak a különféle keresztény felekezeteket védi, hanem a pogányokat is, és nem csupán politikai érdekből, mint még a német felvilágosodás jogbölcselői is többnyire, hanem az embernek az ítélkezésre való jogosulatlanságára hivatkozva, sőt elismerve, hogy mindegyik vallásnak ugyanaz a célja, de az emberek csak a külszínt, az álarcot látják, mely csak az örök bíró előtt hull le. Mindez a deismus felekezeti indifferentizmusából következett csak, de arra nehéz lett volna rámutatni, Katona közvetlenül mily úton ismerte meg az egész érvelést, minthogy a XVIII. sz. második felében már rengeteg irat ismételgette legkülönbözőbb elemeivel együtt.[3]

Voltaire maga némelyik érv tekintetében tartózkodóbb, egyébként nála hiányzik leginkább a deismusnak az az áhitatos patosza, amely Sericour szavaira is jellemző. A vallások egymáshoz s a föltett észszerű ősvalláshoz

[1] pl: Boehmer J. H.: *Jus ecclesiasticum protestantium.* 1717. II. 25.
[2] V. ö. Ruffini F.: *La libertà religiosa I. Storia dell' idea.* Torino. 1901.
[3] A kérdés hazai történetéről l. Eckhardt: *A francia forradalom eszméi.* 53—99. l.

való viszonyát jelképező képek is gyakoriak a deista irodalomban, amely a különböző kultuszokat csak ugyanazon ősvallás eltérő külső megjelenési formáinak tekintette. Különben a Lessing szellemével való rokonság is több mozzanatra terjed K. későbbi történeti jegyzeteiben, a nélkül, hogy közvetlen kapcsolat igazolható volna ; ilyenek a mythos-alakulás egyetemes magyarázata, Jézusnak pusztán «legjózanabb tanító»-ként való jellemzése és a krisztusi és a keresztény vallás megkülönböztetése. Az is meglehet, hogy először újabb szépirodalmi alkotásokból ismerte meg K. e gondolatmenetet — korszerűen érzelgős felhigításban elsősorban Kotzebue «pogány»-drámáiból. Valószínűnek látszik, hogy Kotzebue «naturalista indiferentismusa» nagy mértékben részes volt K. egyetemes vallástörténeti érdeklődésének kifejlődésében is, talán ez irányította már figyelmét erősebben a jogi oktatás vallási és egyházi vonakozású kérdéseire is. Két éven át összes történeti drámái hátterét vallási gyökerű háborúk adják, s itt is csak azok történelmi felelősségét emeli ki, kik a vallás nevében vérontásba és szenvedésekbe hajszolták a rájuk hallgatókat (a ligue, Kupa, Ziska, a jeruzsálemi tyrannusok). Ugyanez teszi érthetővé azt is, hogy a Duna-Tisza-közének a honfoglalást megelőző történetében oly részletességgel vizsgálja valamennyi nép vallását; bizonyára e tanulmányok során jutott el sok más közt Voltaire hasonló tárgyú etnografiai-történeti munkájának tanulmányozásához is.

A kassai cenzor még 1831 végén is szörnyűködve jegyezte meg, hogy e dráma «Istenről nagyon illetlenül szól» Tudvalevően a színészek már előbb találtak rá módot, hogy becsempésszék műsorukra — a szemet szúró, de a dráma lényegéhez tartozó vallási vonatkozások kihagyásával és a külső harcnak Magyarországra, III. Endre korába való áttételével, úgyhogy szellemeből csak a loyalismus maradt meg. És e stílustalan átfestés és megcsonkítás ellenére is maradt annyi drámaiság és színszerűség — persze érzékenység is — hogy a *Hédervári Cecilia* másfél évtizednél tovább újra meg újra színrekerült mindenfelé. De ebben a magyarosításban hiányzik Chatre vívódásának legnagyobb része, így az, ami Katona drámáját leginkább emelte az összes többi Aubigny-drámák fölé. Jól megérezte ezt a hiányt a Honművésznek (1833. 71. sz.) bírálója, nem is sejtve. hogy ez is, néhány feltűnő apró furcsaság, anachronismus is, mindaz, amit hibáztat, a stílustalan és durva átdolgozás következménye: «némelly gyenge oldaláról — írja — p. o. ...Ujlaki caracterének olly hirtelen elváltozása és ellágyulása, András királynak ...igen nagy leereszkedése felül a pártos Ujlaki iránt ... szólni nem akarunk.» Ez a megcsonkított előadás ellen való jogos kifogás a mi szemünkben szinte maga is az ifjú drámaíró dícséretévé válik, aki a tárgyban annak összes feldolgozói közül egyedül látta meg az igazi drámai problémát s annak lélektani motiválással való megoldásában is bizonyos korszerű korlátok ellenére igazán mélyre hatolt.

II. István, a magyarok első királya.

1813 júliusában, valószínűleg már a Ziskával való foglalkozása közben, Katona magára vállalta azt a feladatot, hogy a közelgő István-napra a magyar játékszínre alkalmazzon egy István királyról szóló drámát. E szabadon készített munkáját már Abafi[1] kész német dráma szabad átdolgozásaként fogta fel, magát a német drámát azonban, Girzik X. F. 1792-ben megjelent munkáját, Heinrich találta meg s erről Gyulai Katonakönyvéről szóló bírálatában[2] számolt be. Bírálat keretében természetesen csak ennek a Gyulai munkájától eltérő eredménynekigazolása volt fontos, Katona átdolgozásának érdeméről csak néhány szóban, de lényegében helyesen jegyezte meg, hogy a magyar darab egyszerűbb és színszerűbb a németnél, s rövidebb, elevenebb, drámaibb dialogusra és hatásosabb cselekvényre törekszik. A két dráma viszonyának alaposabb megvilágítására azóta sem került sor. Heinrich bírálatából csak Katona forrásának megállapítását vette több irodalomtörténetíró tudomásul, s az *Istvánt* azokkal a korai fordításaival egy sorban említik, amelyek közül a *Mombelli grófok* maradt meg. Pedig több lényegbevágó és nagyarányú változtatás jellemző K. drámai és színi érzékének haladására és bizonyítéka eljárása tudatosságának.

Katona Girzik hat felvonását néggyé vonta össze. Az ő idejében divatos vitézi játékok közül tucatszámra lehetne négyfelvonásosokat említeni, köztük Ziegler és Weissenthurn-Franul J. épen Katonától fordított drámáit is, Katona maga pedig ebben az évben valamennyi történelmi drámáját négyfelvonásosnak alkotta meg. Ebben az esetben is valóban belső szerkezetében négyfelvonásos dráma az ő átdolgozása. Az eredeti regényes képek laza sorozata, amint Heinrich is mondja, «dramatizált lovagregény». Hat ízre sem belsőleg tagolódik; helyi, időbeli s kauzális összetartozás sokszor kevesebb egy felvonás színei. mint a vége és a következő kezdete közt. K. belső egység megteremtésére igen nagy mértékben összevonta és egyszerűsítette az eredetit: a 12 színből nála 7 maradt, a 42 jelenet közül teljesen elhagyott 17-et, a többit is jórészt lényegesen megrövidítette, úgyhogy a magyar dráma, amint H. is megjegyezte, kb. egyharmada csak az eredetinek.

Legjelentékenyebb a dráma első felének átformálása. Csaknem három teljes felvonást vont K. eggyé össze. Mindjárt világosan látta Girzik drámájának szerkezeti főhibáját, a megindítás epikus terjengősségét és a helyzetrajz aránytalan terjedelmét. Az expozíció több mint fele volt a drámának. Girzik

[1] Ország-Világ, 1880. 18. sz.
[2] EPHK. 1883.

drámájának tárgya a német lovagoktól támogatott keresztény-európai fejedelemségnek döntő győzelme az ősi élethez ragaszkodó pogány-barbár magyarságon, nem pedig a címszereplő egész pályája: mégis ez a küzdelem csak a harmadik felvonásban robban ki. Hogy milyen más K. drámai tempója, arra jellemző, hogy ezt az expozíciót, a német drámának majd két-harmad részét, K. egy negyed része akkora felvonásba szorítja.

Teljesen elhagyta a pusztán a helyzetet bemutató jelenetek nagyrészét, a békétlenek (Miszvergnügte) és a német lovagok együttes iddogálását,[1] (I. 1—3.) az udvarnál István trónbeszéde előtt folyó diskurzusokat, (II. 1.) a gyujtogatás, nőrablás és szabadítás tisztán lovagdrámai jeleneteit (II. 5—9.) és az István esküvőjére épen e rémségek idején érkező lovagok egész szereplését. Maga ez az esküvő is egészen elmarad, Gizella nála már a dráma kezdetén neje Istvánnak.[2] A dráma kezdetétől a II. felvonás elejéig egészben elhagyott jelenetsorokból csak Kupa zsörtölődése és Szabolccsal való beszélgetése (I. 4.)maradt meg kezdetnek; az előbbit K. alakította külön monológgá, az utóbbiba, mely az eredetiben Szabolcsnál történik, beleolvasztotta azt, amelyet ott már az udvarnál folytatnak, (II. 4.) s erre a színre tette át az egészet. Különösen jellemző K első felvonása második felének alakulása. E gyorsan perdülő jelenetsort K. az eredeti két felvonásának három színen játszó nehézkes jeleneteiből vonta össze.

Ott István esküvője előtt a palotában beszélgetnek németek és magyarok, majd a herceg előtt kezd Kupa Vencelin árulására célozgatni, míg a németek hűsége mellett kardoskodnak; erre hozza elő Rado a V-nek címzett levelet. István azonban vezére távollétében nem olvassa el. A menyegzőre indulnak, ekkor jön közbe az ujabb leleplezés, Chozar vallomása V. ellen. Istvánt ez sem ingatja meg bizalmában. Mialatt az esküvő folyik, érkezik meg V., Rado elveszi kardját s őrizetbe veszi; V. vitézei lázongnak. A templomból kijövő herceg előtt V. új színen jelenik meg. István vitézei rajongását ártatlansága kielégitő bizonyságának veszi, őt az alsó végekre küldi hadával, Kupát pedig a V-t hivogató titokzatos lázadók ellen Veszprém alá. A III. felvonásban, mielőtt még Kupa elindulna, V. váratlan visszatér; az épen Adelheiddal levő Kupának Chozar hozza e hirt. Kupa távozása után az anyahercegnő itt találkozik még hozzátartozóival, s hozzájuk jön hirtelen V. Kupát keresve, aztán Kupa gyors távozását jelentik, s erre V. leleplezi Kupa összeesküvését. Adelheid, mikor már mindent tisztán látnak, elájul, István pedig tovább tanácskozik Vencelinnel és Kupa árulójával, Bultsuval a teendőkről, s ugyane felvonásban még színváltozás következik. — Katonánál

[1] A *Bánkban* megalkotásában több emlék kiséri Katonát Girzik drámájából is: az általános békétlenség mulatságban mutatkozik itt is először, hol németek és magyarok együtt vannak, s egyes hangok kimaradnak az uralkodó éltetéséből; Kupa úgy robban a mulatók közé, mint Petur; indulatoskodása az öreg, már nyugalmat óhajtó Szabolcs mellett, míg őt is fel nem rázza, hasonló Petur és Mikhál együttlétéhez. Néhány párhuzamos idézetet is ki lehetne írni.

[2] Néhány István esküvőjével kapcsolatos részletet is felhasznál K. az anyakirálynő öccsének s Gizella hugának Girziknél is meglévő jegyességével kapcsolatban.

az első gyanúok V. ellen már a dráma kezdete előtt István kezében van, de a vitézeknek és saját hozzátartozóinak V.-hez való ragaszkodását látva, maga tépi szét az áruló levelet. Kozár e kegyelemtől színleg meghatva borul lába elé az új bizonyítékkal. Nyomban megjelenik V., István már az első gyanú miatt hivatta. A vádakat hallván, engedelmet kér, hogy bizonyítékaiért távozhasson. Mialatt István családja tagjaival beszélget, Kozár megsúgja Kupának, hogy V. mindent megtudhatott Bultsutól. V. mindjárt vissza is tér a Kupát leleplező és őt ezzel tisztázó Bultsuval, de Kupának hült helyét találják. Bultsu közlése: Kupa sümegi vezér, a pártosok feje, Theodat pedig elfogattatott, «villám szerüen hat a jelenlevőkre a a megtévesztett Adelheid itt is elájul, de e percben, a többiek megdöbbent összesereglése közben hirtelen leeresztetik a firhang.»

Az V. felvonás utolsó két s a VI.-nak mindössze két jelenete Girziknél három változást kíván, e mellett az egész VI. felvonás csak visszatekintés és következmények jelzése. Katona megszakítás nélkül egy színen egyesíti mindezt: a levert Kupa ugyanott támolyog be, miközben künn még zúg a harc, de már diadalkiáltások hallatszanak, ahol a győztesek aztán hozzátartozóikkal találkoznak; itt vív meg Vencelinnel s esik el. Míg Girziknél István hozzátartozói a VI. felvonás elején benn vannak a várban s onnan vonulnak a megszabadult Boleszláv felvilágosításai után a közeledő triumphus elé, Katonánál a Kupa halálának színhelyére érkező vitézek beszélgetnek a történtekről, majd ugyanide érkezik az övéit kereső István s itt találkozik velük.

Így elhagyva minden mellékes vagy a főcselekvénnyel alig kapcsolatos részletet, az egész drámát szervesen megrövidítve és a döntő fordulatok szerint tagolva, elkerülve a fölösleges színváltozásokat egységes és gyorsan perdülő drámát csinált Girzik képsorozatából. A részletekben ugyanaz a színpadi technika tükröződik, néhol az eltérés folytán különösen szembeszökő módon, amely az Aubigny-drámában. Így a meghagyott színváltozások is épúgy megvalósíthatók nyílt színen (pl. az I. felvonásban). Hogy mily aggodalmasan gondoskodik K. időérzéke az illúzió minden esetleges megzavarásának elhárításáról, arra jellemző, hogy ha az előző felvonás szereplőinek a következőben az előbbi színhelyétől messze kell megjelenniök, az idő múlásának éreztetésére nem elégszik meg a felvonásközi szünettel, hanem más jelenetet iktat még közbe.

Girzik ugyanabba a felvonásba teszi a lázadók megtámadását, amelyben a titok — a fejedelmi udvarban — kipattant; K. nemcsak új felvonásba viszi át, hanem eléje új jelenetet tesz, az otthon maradt nők jelenetét, mely Girziknél — sok tekintetben máskép — utóbb következik.

Itt a legszembeszökőbb — eljárásának az eredetivel szemben való ellentétessége folytán — mily következetes K. a felvonásvég drámai alakításában. A legjobb példa épen az I. felvonás befe-

jezése. Girziknél a helyzetet megvilágító nagy meglepetés után még tanácskozás következik, de ezzel sem ér véget a felvonás, még itt mutat be Kupa (a felvonás kezdetén még az udvarnál volt!) Szent Márton hegye alatt pogány áldozatot, s itt támadja meg István serege, mikor többi foglya legyilkolása után Theodát megölésére ad jelt; a felvonás végén aztán futva távoznak a lázadók, nyomukba a herceg vitézei, s így a színpad kiürül. (Épígy csaknem minden felvonás végén üres a színpad.) Ezzel szemben Katonánál a döntő fordulat egyszersmind felvonásvég itt az expozíció végén is, a következő felvonásokban is.

A felvonásvég ilyen következetes pointe-szerűsége — jellemző formája a függöny lebocsátása a szereplőkkel telt színpadra — Katonának szinte egyéni sajátsága, szemben az akkor hagyományos felvonásvéggel, a francia és angol technikából egyaránt következő kiürítéssel, elvonultatással. A *Götz* egyetlen felvonását említik a hirtelen záródás első példájaként, Schiller is alkalmazta, de még ő sem következetesen, s általában K. koráig a német drámában is aránylag ritka. Az elvonultatás K.-nál ettől kezdve egyszer sem fordul elő. A felvonásvégi izgalom kiélezése csökken ugyan a lélekrajz fontosságának növelésével, de a *Bánk bán*ban sem záródik a függöny egyszer sem a kiürült színpad előtt, amint ez az első kidolgozás kéziratának jelzéseiből világos. Az eljárás következetessége annál jellemzőbb, mert így a felvonás vége egészen más szerkezeti jelentőségű, mint akár a változás, akár az egész dráma vége.

Másban is átalakult K. kezén Girzik drámája: szereplőinek, főleg a főalakoknak felfogásában. E tekintetben már K. és közönségének magyarsága is megkövetelte a «der edlen Nation der Hungarn» ajánlott, de az idegen lovagokat a magyarság rovására magasztaló dráma átalakítását. Girziknél sok helyen bántó a magyarság rajza: míg a német vitéz és hű, a királypárti magyarok jelentéktelenek, a másik párton lévők barbárok.

A német lovagok legtúlzóbb magasztalásait K. elhagyja. A gyujtogatás és rablás elhagyásában is része lehetett e szempotnak. Teljesen elmarad az a szörnyű vérengzés is, melyet a magyarok Theodat feláldozása előtt visznek végbe, s egyedül ő a kiszemelt áldozat. Különben sem elvetemült gonosztevők a lázongó magyarok, mint az eredetiben, — még a németek is mondják, hogy csak félrevezetettek. Vencelin meg maga mondja gyanúsítottsága idején: «nem lehetek ily tiszta érzésű nemzet tagja.» (Az eredetiben: «kann euer Heerführer nicht sein.») A király körüli magyarok alárendelt szerepén főleg azzal változtat K., hogy Aba Sámuelnek tulajdonítja Adelheid és Boleszláv megszabadítását, Gizella és kiséröi bevitelét a várba s a korona megérkezésének jelentését, míg Girziknél az előbbi tetteket Haduin, az esküvő idején Magyarországba vetődött lovag viszi végbe, a korona közeledéséről pedig előbb az osztrák Arnulph ad hírt, a dráma végén meg maga Asztrik a színre hozza. Ezen már a színi cenzura szabályai szerint is okvetlenül változtatni kellett, (Henrich csodálkozik e hatásosabb befejezés elejtésén) mert semmi-

féle papi személyt nem volt szabad színrevinni. Annál jellemzőbb azonban, hogy K. az egyetlen személyes hőstett véghezvitelét Aba Sámuelnek tulajdonítja.

Kupa alakja már e kiélezett szembeállítás eltüntetése folytán is rokonszenvesebbé válik, de oly vonásokalal is színezi K., amelyek bukását tragikusabbá, őt félig-meddig jogos nemzeti ellenállás hősévé teszik: nem látta meg a történelmi átalakulás szükségét, s így az ősi erkölcsért és erőért való aggodalma némileg igazolt.[1] Tragikusabbá teszi alakját híveiben való vak bizalma is: Girziknél Bultsu árulásáról nem is tud s csak azért távozik az udvarból, mert Vencelin váratlan visszatértéből rosszat sejt. Katonánál ellenben hallott emberének Vencelinnel való tárgyalásáról, de bízott Bultsuban, s mikor árulása nyilvánvaló lesz, akkor is meg van győződve, hogy az ő érdekében lett színleg, pillanyatnyilag árulóvá. De bár itt Kupa is nagyobb ember, István alakja is nő erőben és nemességben. A német drámában V. alakja egészen háttérbe szorítja. Katonánál nemcsak mások szereznek neki győzelmet, ő maga is győz. Nemes emberségben pedig messze kimagaslik mindenki fölött. Benne is megmutatkozik K. uralkodói ideálja, melyben épen nem a hatalom és tántoríthatatlan kemény erő a fő, hanem az igazság minden áron való keresése, mindenki jólétének szolgálata — s a felvilágosodás ez uralkodói eszményével velejár K.-nál bizonyos szentimentalizmus is minden pusztulás siratásában (V. ö. IV. Henrik, Titus, de Endre alakját is). Mi sem jellemzőbb, mint hogy az egyetlen terjedelmesebb egészen eredeti betoldás az elesett lázadó vezér siratása az utolsóelőtti jelenetben. A végletes, csillapodni nem tudó kesergés, melyet a vitézek nem értenek, annál jellemzőbb, mert Girziknél épen István hangoztatja a bűnhödés igazságosságát. Katonánál hiába emlegetik a körülállók ezt is, meg a jobb jövőt is, melyet csak e pusztulás biztosíthatott: csak fájdalmasabbá válik a király siralma: «Minden ismét jobban fog zöldelleni — Kupa soha sem többé — ő elrothad — Kupa sohasem többé, sem azok kik általa elcsábíttatván képzelt szabadságok mellett ontották vérüket.»

Katona átdolgozásának hatásos voltára és színpadi használhatóságára jellemző, hogy ünnepi játékul évtizedekig újra meg újra elővették, sőt egy eredetével nem törődő színész, Bihari Ákos száz év után oly lelkesedéssel forgatta, hogy érdemesnek tartotta a felújításra.[2]

WALDAPFEL JÓZSEF.

---

[1] Hasonlóan viszonyul Berzsenyi drámatöredékének felfogása Girzikhez. Valószínűnek tartom különben, hogy B. is ismerte G. drámáját.

[2] L. Nagyvárad, 1913. 261. sz.

ADATTÁR.

ÍRÓI TISZTELETDÍJAK A NEMZETI SZÍNHÁZBAN.
1858—60.

A magyar írók megélhetési lehetősége mindig érdekelte a közönséget. Az általános tudatban az volt a vélemény, hogy a magyar író koplal, nyomorog, tengődik. Abban volt valamelyes igazság, hogy az írók nem gyüjthetnek annyit, hogy sarokházuk legyen, bár a valóság ezt is megcáfolta, hiszen Jókainak sarokháza volt a Statio-utcában. Igaz, hogy ez Jókai volt, és egyelőre senki más — ha mégis volt magyar írónak háza, azt inkább örökségnek köszönhette, sem mint az írótollának.

Hogy mint éltek a magyar írók a mult század közepe táján, azt némiképen elárulja két táblázat, amelyeket a Nemzeti Színház rendezetlen levéltárában sikerült feltalálnunk. Ebből a két lajstromból kiviláglik, hogy a színpadi írók milyen tiszteletdíjat kaptak darabjaik előadásaiért.

Köztudomású dolog, hogy ma a Nemzeti Színházban egy magyar szerző darabjának első három előadása után a bruttó bevétel egyharmadát kapja, míg a többi előadások bevételéből a bruttó tíz százaléka az övé.[1]

Ez a kulcs, úgy látszik, már akkor is fennállott, amikor a színház megkezdte működését, azt ugyanis bizonyosan tudjuk, hogy a hazai szerző tiszteletdíja már 1858-ban is az volt, ami hetven esztendő multán, de míg akkor előfordult, hogy egy-egy estéből a szerzőnek 3—4 forint jutott mindössze (de ezzel szemben Bartay Endre *Csel* című operájának első előadása után 1839. ápr. 29-én 400 forintot kapott), addig ma 360—380 pengő a legnagyobb összeg, amit eredeti darabért a színház a szerzőnek egy estéért kifizet, — hogy mekkora a legkisebb tiszteletdíj, azt ne kutassuk!

Abban az időben közkedveltek voltak az egy- és kétfelvonásos darabok. Ilyenkor a tantième is aránylag kisebb volt; mint például 1859. április 7-én Degré Alajos *Két hatalom* című kétfelvonásos vígjátékáért a bevétel kétkilenced részét kapta csak, mert a darabbal együtt egy fordított egyfelvonásos ment, s annak fordításáért az író megkapta már a honoráriumot.

Az alábbi két kimutatás nem volt összefüggő. A nagy rendetlenség, amelyben a levéltár leledzik, elszakítja az egymáshoz tartozó adatokat. Így e lajstromok alapokmánya, amelyből meg lehetne állapítani, hogy mily alkalomból, mily célra állították össze akár az egyik, akár a másik lajstromot, eddigelé nem volt feltalálható.

Így is érdekes adalék e két kimutatás mind a magyar művelődés, mind a magyar irodalmi élet szempontjából. Az *első* 1858. április 5-étől október 29-éig színrekerült hazai darabok tiszteletdíjait mutatja ki.

[1] Így volt a legújabb időkig, egypár év óta azonban a kulcs más. *Szerk.*

A *második* Szigligeti tiszteletdíjait 1859. ápr. 3-tól 1860. március 27-éig; ez alatt az idő alatt 44 estén ily címen a színház 1854 frt 83 krt fizetett ki neki; Szigeti József 1859. április 5-étől 1860. március 3-áig 15 este után 356 frt 86 krt; és Erkel Ferencnek ugyanez idő alatt tizenegy este után — egy este kivételével mindig *Hunyadi László*ját adták — 641 frt 93 kr tiszteletdíjat fizetett ki a pénztár.

A két kimutatást nyomdatechnikai okokból kénytelenek vagyunk kissé megrövidíteni; a műfaj jelzést csak egy betűvel (d. = dráma, n. = népszínmű, o. = opera, t. = tragédia, v. = vígjáték), s a dráma előadásainak számát, amelyet az első kimutatás a sorok végén, külön rovatban ad, mi a műfajt jelölő betű után adjuk. Tehát p. o.: n. 9. azt jelenti, hogy az illető dráma népszínmű, s az este 9-edszer ment. A bemutató előadásoknak nem ad számot a kimutatás, hanem a címet aláhúzza: mi dült szedéssel jelöljük.

I.

Szerző neve	Az előadott darab címe és műfaja	Adatott	Szerzői illetőség minemüsége	Kifizetve frt	kr.
	[1858.]				
Szigligeti Edvard	Dalos Pista n. 9.	IV. 5.	10%	25	59
Degré Alajos	*Két hatalom* v.	IV. 7.	2/9 rész	46	18
Tóth Kálmán	Utolsó Zách t. 21.	IV. 10.	1/3 rész	25	22
Szigeti József	Vén bakancsos n. 20.	IV. 17.	10%	18	36
Doppler Ferenc	Ilka o.	IV. 22.	1/3 rész	31	02
Szigligeti Ede	*Fenn az ernyő* v.	IV. 26.	1/3 rész	143	34
Császár György özv.	Kunok o.	IV. 27.	10%	17	52
Szigligeti Ede	Fenn az ernyő v. 2.	IV. 28.	1/3 rész	130	11
Degré Alajos	Rendkívüli előadás 6.	IV. 30.[1]	5%	6	—
Szigeti József	Becsületszó v. 8.	IV. 30.	5%	6	—
Erkel Ferenc	Hunyadi László o.	V. 3.	10%	34	44
Szigligeti Ede	Czigány n. 23.	V. 2.	10%	21	25
Szigligeti Ede	Szökött katona n. 82.	V. 9.	10%	25	22
Szigligeti Ede	Csikós n. 64.	V. 13.	10%	24	34
Szigeti József	Vén bakancsos n. 21.	V. 16.	10%	18	45
Benkő Kálmán	*Kis árva* n.	V. 21.	1/3 rész	47	54
Szigeti József	Szerelem és örökség v. 4.	V. 19.	illeték helyett	6	—
Erkel Ferenc	Erzsébet o.	V. 11.	10%	21	25
Benkő Kálmán	Kis árva n. 2.	V. 24.	1/3 rész	65	19
Tóth Józsefnő	*Tarquiniusok* d.	V. 5.	1/3 rész	60	19
Tóth Józsefnő	Tarquiniusok d. 2.	V. 7.	1/3 rész	42	24
Szigligeti Ede	Két pisztoly n. 66.	V. 30.	10%	21	40
Doppler Ferenc	Ilka o.	V. 31.	10%	20	36

[1] A drámának erről az előadásáról Bayer összeállítása (*Magyar drámairod. tört.* II: 469.) nem tud.

Szerző neve	Az előadott darab címe és műfaja	Adatott	Szerzői illetőség minemüsége	Kifizetve frt	kr.
Tóth Józsefnő	Tarquiniusok d. 3.	VI. 4.	10%	20	13
Vahot Imre	Huszár csiny n. 12.	VI. 6.	10%	52	38
Szigligeti Ede	Fenn az ernyő v. 3.	VI. 11.	10%	87	20
Erkel Ferenc	Hunyadi László o.	VI. 10.	1/3 rész	29	49
Szigligeti Ede	Csikós n. 70.	VI. 13.	10%	30	59
Tóth Kálmán	Utolsó Zách t. 3.	VI. 12.	10%	25	58
Szigligeti Ede	Pünkösdi királynő v. 11.	VI. 20.	10%	15	29
Erkel Ferenc	Bátori Mária o.	VI. 24.	10%	13	09
Szigligeti Ede	Liliomfi v. 26.	VI. 27.	10%	13	10
Szigligeti Ede	Szökött katona n. 83.	VI. 29.	10%	18	22
Szigeti József	Csizmadia mint kísértet n. 14.	VII. 11.	10%	10	—
Balog István	Mátyás diák n. 43.	VII. 18.	10%	10	55
Szigligeti Ede	Czigány n. 24.	VII. 25.	10%	10	47
Szigligeti Ede	Gritti t. 20.	VIII. 2.	10%	11	01
Hegedüs Lajos	Bibor és gyász d. 7.	VIII. 10.	10%	8	59
Balogh István	Mátyás diák n. 14.	VIII. 22.	10%	25	32
Tóth Józsefnő	Tarquiniusok d. 4.	IX. 1.	1/3 rész	39	30
Szigligeti Ede	Dalos Pista n. 10.	VIII. 29.	10%	33	20
Hugó Károly	Báró és bankár d. 13.	VIII. 31.	10%	13	45
Erkel Ferenc	Hunyadi László o.	IX. 4.	10%	39	03
Szigligeti Ede	Fenn az ernyő v. 4.	IX. 5.	10%	34	44
Kövér Lajos	*Indiana* d.	IX. 9.	1/3 rész	85	09
Szigligeti Ede	Mama v. 8.	IX. 10.	10%	16	47
Tóth József	*Jámbor vincellér* n.	IX. 18.	1/3 rész	43	57
Dobsa Lajos	IV. László d. 8.	VIII. 26.	10%	13	48
Erkel Ferenc	Erzsébet o.	IX. 13.	10%	23	03
Vahot Imre	Bányarém n. 20.	IX. 19.	10%	24	29
Kövér Lajos	Indiana d. 2.	IX. 23.	1/3 rész	26	44
Doppler Ferenc	Ilka o.	IX. 25.	6 2/3%	41	03
Szigligeti Ede	Nagyapó v. 13.	IX. 26.	10%	21	53
Császár György	Kunok o.	X. 4.	10%	39	15
Szigligeti Ede	*Mátyás király lesz* d.	X. 5.	1/3 rész	167	38
Szigeti József	Szép juhász 23.	X. 10.	10%	52	17
Szigligeti Ede	Mátyás d. 2.	X. 11.	1/3 rész	115	44
Hugó Károly	Brutus és Lucretia t. 6.	X. 13.	10%	31	45
Szigligeti Ede	Fenn az ernyő v. 5.	X. 15.	10%	31	39
Jókai Mór	Dózsa György d. 5.	X. 17.	10%	31	59
Szigligeti Ede	Egy szekrény rejt. d. 23.	X. 24.	10%	38	16
Lendvay Márton	*Nem tűröm a háznál* v.	X. 26.	1/3 rész	57	38
Obernyik Károly örököse	Brankovics Gy. d. 9.	X. 29.	10%	18	14

II.

Az előadott darab címe és műfaja	Adatott	Szerzői illetőség minemüsége	Kifizetve frt	kr.
Szigligeti Ede írói tiszteletdíjai:				
[1859.]				
Zsidó d.	IV. 3.	10%	49	12
Mama v.	IV. 27.	10%	12	19
Czigány n.	V. 8.	10%	31	05
Béldi Pál d.	V. 11.	10%	18	51
Csikós n.	V. 15.	10%	40	02
Fenn az ernyő v.	V. 23.	10%	28	15
A rab n.	V. 29.	10%	22	38
Egy szekrény rejtelmei d.	VI. 5.	10%	57	14
Mátyás király d.	VI. 6.	10%	52	71
Müszeretők v.	VI. 10.	1/3	93	85
Műszeretők v.	VI. 15.	1/3	50	93
Dalos Pista n.	VI. 20.	10%	8	62
Csikós n.	VII. 3.	10%	14	04
Liliomfi v.	VII. 17.	10%	13	62
Czigány n.	VIII. 7.	10%	12	26
Mátyás király d.	VIII. 15.	10%	17	61
Béldi Pál d.	VIII. 25.	10%	18	07
Szökött katona n.	IX. 4.	10%	26	42
Fenn az ernyő v.	IX. 7.	10%	23	72
Csikós n.	IX. 11.	10%	31	93
Két pisztoly n.	IX. 25.	10%	31	67
Nagyapó n.	X. 2.	10%	40	30
Müszeretők v.	X. 5.	1/3	61	32
Mama v.	X 11.	10%	19	98
Mátyás király d.	X. 16.	10%	35	12
Szökött katona n.	X. 23.	10%	41	12
Zsidó n.	XI. 1.	10%	34	61
Álmos d.	XI. 4.	1/3	111	82
Csikós n.	XI. 13.	10%	55	55
Álmos d.	XI. 21.	1/3	52	93
Fenn az ernyő v.	XII. 1.	10%	17	00
Csikós n.	XII. 4.	10%	31	67
Dalos Pista n.	XII. 11.	10%	31	15

Az előadott darab címe és műfaja	Adatott	Szerzői illetőség minemüsége	Kifizetve frt	kr.
[1860.]				
Liliomfi v.	I. 2.	10%	23	45
Béldi Pál d.	I. 11.	10%	17	63
Csikós n.	I. 23.	10%	26	67
Czigány n.	II. 6.	10%	16	31
Egy szekrény rejtelmei d.	I. 29.	10%	33	73
Két pisztoly n.	II. 12.	10%	48	19
Nagyapó én. v.	II. 19.	10%	33	96
Házassági három parancs v.	III. 1.	10%	18	85
Szökött katona n.	III. 4.	10%	48	72
Mátyás király d.	III. 18.	10%	42	07
Csikós n.	III. 27.	10%	13	37
Szigeti József írói tiszteletdíjai:				
[1859.]				
Vén bakancsos és fia n.	VI. 5.	10%	22	51
Szép juhász n.	VI. 13.	10%	26	34
Falusiak v.	VI. 26.	10%	17	37
Becsületszó v.	VII. 13.	5%	4	89
Falusiak v.	VIII. 23.	10%	25	04
Kísértet n.	VIII. 28.	10%	21	25
Szerelem és örökség v.	IX. 15.	0·66%	7	62
Szép juhász n.	IX. 18.	10%	25	32
Vén bakancsos n.	X. 9.	10%	38	99
Becsületszó v.	XII. 7.	5%	11	00
Falusiak v.	XII. 19.	10%	33	11
Vén bakancsos n.	XII. 26.	10%	51	04
[1860.]				
Kísértet n.	I. 6.	10%	29	09
Falusiak v.	I. 9.	10%	33	25
Becsületszó v.	III. 2.	5%	10	00
Erkel Ferenc szerzői tiszteletdíjai:				
[1859.]				
Báthory Mária o.	IV. 2.	10%	16	02
Hunyady László o.	IV. 16.	10%	50	55
Hunyady László o.	V. 4.	10%	41	63

Az előadott darab címe és műfaja	Adatott	Szerzői illetőség minemüsége	Kifizetve frt	kr.
Hunyady László o.	X. 8.	10%	44	72
Hunyady László o.	XI. 12.	10%	104	65
Hunyady László o.	XI. 19.	10%	70	01
Hunyady László o.	XI. 26.	10%	75	72
Hunyady László o.	XII. 3.	10%	86	84
Hunyady László o.	XII. 27.	10%	70	79
[1860.]				
Hunyady László o.	I. 17.	10%	53	46
Hunyady László o.	III. 28.	10%	27	44

Közli: Rexa Dezső.

KAZINCZY FERENC ISMERETLEN LEVELEI SZENTMIKLÓSSY ALAJOSHOZ.

Kazinczy igen jó viszonyban volt Szentmiklóssyval. Mégis levelezése 22 kötetében csak három hozzáírt levelet találunk (2389., 3861., 3887. sz.) Van azonban a sárospataki főiskolai könyvtárban egy negyedrétű levélcsomó· másolatban, amelyről az a gyanúm, hogy a mesternek Szentmiklóssyhoz írott leveleiről van lemásolva egy leveles könyvbe. A 12. számún kezdődik s közben több üres lap van. Vajon nem a Szemere-Tár I. pótkötete XIII. fogásának töredéke-e ez, amely most a XXXV. sz. kötetképen szerepel s (1—11)[1] részleteket tartalmaz Kazinczy leveleiből? Mert ezekben is vannak részletek. Annyi egészen bizonyos, hogy a levelek Kazinczy leveleinek másolatai. Sok érdekes részletet tartalmaznak. A 23. sz. levél, 1818-ból előkerül a *Levelezés*ben, de tévesen 1813-as dátummal és több eltéréssel (2389. sz.). A mi szövegünk bővebb. A 34. sz. levél viszont rövidebb, mint a 3861. számú, de a többi levélből kiegészíthető. A 36. sz. levél a *Levelezés*ben 3887. számú, de egy jegyzettel bővebb. Bővebb a 12. számú levelünk is a 2607-nél. Kazinczynak szokása volt ugyanarról sok embernek írni. (A 15. sz. levelünket v. ö. 2931., a 22. számú a 3481—4., 3487., 3545., 3517. számúval.) A Pálffyról szóló eset megvan a 3538. sz., Batsányiról szóló magasztalás a 2938., az ür fejtegetése a 2940. számú levélben.

Hogy a címzett Szentmiklóssy, azt nemcsak a két levélből (3861., 3887.) lehet megállapítani, hanem egyes hivatkozásokból is (pl. Szentmiklóssy

[1] Ezek: 1. Francia nyelv, 2. Poeta, 3. Olvasóink, 4. Kis versei, 5—6. (üres), 7. Wesselényi és Pataky, 8. Somogyi G., 9. Vitkovics, 10. Virág és Batsányi, 11. Berzsenyi.

*Hunyadi*jából). Szeretjük hinni, hogy e levelek Kazinczynak Szentmiklóssyhoz való viszonyát mélyebbnek fogják bemutatni, mint a *Levelezés*ben közölt három levél s a levelezés XIII., XIV., XVII. kötetének egyes helyei után képzeljük.

12. Prof. Kis Sámuel 1814. Febr. 27.

Debreczenben meglátogattam a' Festés Professorát, Kis Sámuel Urat, kit 1808. Bécsben láttam. Ő nem igen tudja, a' szép társaság' tónusa mit kíván; de az kevés hiba, ha egyebbel pótoltatik ki. Tudakoztam, mit csinál. Dialogisch beszéllem el conversatiónkat.

Ő. Semmit.

Én. Az legkönnyebb. De minek úgy a' Professor?

Ő. Azt én nem tudom, hogy Debreczen mért tart festés' Professorát, mert itt nincs kinek tanítani.

Én. De még is csak csinál az Ur valamit? portretíroz?

Ő. Debreczennek ez sem kell; miolta itt vagyok még nem festettem kettőt.

Ekkor bévezete egy más szobába, hol feleségének két képe függe, pasztellben, szép attitüdökben; az eggyik mint mátka; Kisnek medaillon képét kezében tartván; a másik mint Anyá; a' drapperie is jó mind a' kettőn. De a' Colorit a' feketésbe csap, felette kedvetlen. Lefestette magát is, 's magát eltalálta; a feleségét épen nem.

Nem láttam volna nála semmit, ha eggy nagy tekercs crayonnírozott papirosat nem tett volna elömbe. Mintegy tíz academiai figurakon kívül a' többi mind antik statuák' másai, kivált antik fejeké. Az ideálok országába voltam általtéve, 's megszóllaltam. A' Professor értette beszédemet, pedig sok Professor, sok Festő azt nem értette volna. — Ezek az antik fők és azok a' miket az úczákon fel' s alá járva látunk, melly külömbség! És mi még is rettegjük az *Ideálokat*, 's *természetet* kivánunk. Az ideál *poesis*, a' természet *próza*. Mellyike szép a' kettőnek? [1]

(13.) 14. Virág. Horvát Istv. 1815. Martz. 1.

Hogy Uram Öcsém Virágot és Horvátot látta, az nekem is örömem. Két *tiszta* lélek! Virágnak Századjait én eléggé csudálni nem győzöm. De ezeknél 's Verseinél még inkább csudálom magát az Embert.

Kis Superint. d° [2]

Kis talán emelte volna magát ha mindent a' mit versekben írt, ki nem adta volna. De így teve Schiller is. Azonban ő csakugyan igen nagy ember, 's distichonai a' 3-ik kötet végében azt mutatják, hogy ő azon nemben is igen szerencsés lehetett volna. Igen igen szerencsés Kivált az. a' kis Elégiácska, melly úgy kezdődik mint a' Tibull elsője! [3]

[1] E jelenet sokkal szükszavúbban olvasható a *levelezés*ben is (XI: 2607 levél, 250. 261 l.).

[2] A do-jel ugyanazon dátum rövidítése lehet.

[3] Kis verseiről K. többször szól (pl. a 2881., 2934. sz. levélben).

Szemere. dº

Dicsőségemre azt vallá minap Szemere, hogy én vagyok az az *eggy*, a' ki nem csak nem irígylem a' más' fényét, de ha meg feddetem is botlásomért, azt szívesen veszem. 'S lelkem azt a' bizonyságot adja, hogy Szemere nem monda hamisat.

15. NB. 1815. Júl. 9. Takacs, Sághi, Kultsár, Fejér etc. etc. etc

Én Junius elsöjén értem haza Bécsből, hova April 10-dikén indúltam. Öt hete tehát hogy itthon vagyok, 's még nem írtam Uram Öcsémnek. De ez hatodik levelem a' mellyet kezdek; az ötöt el kelle tépnem. Tollam elkapott; mind el akarám mondani Uram Öcsémnek a' mi velem Irótársaink között történt, 's késön vettem észre, hogy az ollyan nem papirosra való. Mocskos cselekedeteknek, galád czimboráknak megtudásához vezete ez az útam. Jol esett, hogy ezeket még Pesten megtudtam. Öszvejöttem osztán azzal is a' ki a' tüzet gyújtja, 's kimondtam neki hogy tudva vannak előttem a' lépések; kimondtam, hogy ha ártok annak, nem czimborák által, nem orozva kell elejét venni, nem gyalázatos tettek által kell engemet elnémitani, hanem vagy bizodalmas megszóllítás, vagy Recensiók, vagy nyomtatott munkák által; kimondtam, hogy tudom én és tudtam mindíg hogy a' mit én mondok, nem minden fogja megérteni 's javallani, 's azon hogy írásom nem tetszik annyival inkább nem akadok fel, mert tudom, bizonyosan tudom, hogy a' maradék mit fog itélni; kimondtam, hogy én kész vagyok minden állításaimat visszavonni, csak czáfoltassam meg, de azt is kimondtam, hogy mind addig szónak sem állok, míg Dayka és Báróczy előtt álló Excursióm meg nem hazudtoltatik. — Mind ezeket én csendes bátorsággal 's nyugodalomban. Azok a' kik érzették, hogy nem tiszták, pirultak.

Sághi Ferencz, Directora a' Budai nyomtató műhelynek, még tavaly irt Döbrenteinek, hogy óvja magát *mételyeimtől*. Most éppen a' Vitkovics ebédjénél vevém Döbr(entei) levelét, mellyben szóról szóra közli velem Sághinak engedelmével Sághinak egy hozzá írt levelét, mellyben az én nyelvrontásaim miatt engem megtámad és ijeszt. Én a' levelet fenn szóval olvastam el hogy minden hallja. Szerettem hogy ellenkezőm így producálja magát. Kultsár barátja a' Sághi gerjesztőjének, 's épen ezért olvastam fel a' levelet. Rendes mikor Sághi definiálja mit szabad tenni a' nyelvben, mit nem. 'S a' gerjesztö írt ugyan két könyvet, de ollyat, hogy azt kevés ismeri.

Kultsárnál liter. Consessus volt. Prof. Fejér György, az Universit. Theolt tanít, vitte a' szót. 1. Eggyezzünk meg valaha áldozzuk fel egymásnak a' magunk hypothézeinket, a' köz ügy javáért. — Azt kérdeztem töle, ha lesz e annak maradósága a' mit tudom. dolgokban alku szerint állapítunk meg és nem *okokkal?* 'S mit árt az hogy én jottista és cs-ista vagyok 's más Y-ista és ts-ista? Azt, hogy a' Jottista álljon-e el *alku* szerint, vagy az Yista? — 2. hogy hagyjuk abba a' verselést, 's írjunk valaha solidus dolgokat. — *Én.* Tehát a' Florista búzát, répát ültessen? tehát abba *kell*, abba *illik*, abba *lehet* hagyni a verselést? — írjunk egy Journalt, recenseáljunk, de úgy, hogy más nemzetek bennünket tisztelhessenek. — *Én.* Annak eggy módja van; az hogy Iróink úgy írjanak, hogy öket és általuk minket tisztelni lehessen.

Én pedig azt tartom, hogy mind addig jól írni nem fognak, míg az Irók a korbácstól nem rettegnek. Én nagy részét annak, a' mit tudok, a' Recensiókból tudom. — *Fejér.* De mást bántani nem illik. — Vitkovics és Szemere miatt szóhoz nem jöhettem; ezek ketten nagyon nyomták Fejért. Hát miért javallá az Ur Prof. Ur, mikor mi hárman, (Vitk. Horvát Istv. és Szemere) Képlaki Wilhelm neve alatt Czinkét megkorbácslánk? — Fejér erre elhallgata. Ekkor én: «Tudom én hogy maga ez a' propositio is, valamint az én ellenem lövöldözött nyilak, onnan erednek, hogy Kisfaludy és az ő társai meg nem emészthetik a' Himfy szerelm. Recensióját (most értem, miolta itthon vagyok, hogy 40 prenumerans lépe vissza az Erd. Muzeumból *azért mert Döbr. ezt a' Rect. felvette).* De ha sajnálom is hogy Kisfaludinak kevélysége általa megbántatott, a' Recensiót sem nem bánom, sem nem szégyenlem, mert igazságos, 's Himfyt senki inkább nem becsüli, mint én. — *Fejér.* Igen, Uram, de te neki tíz ezret adál 'tíz ezret vevél el tőle.[1] — Azt feleltem, hogy ezt nem értem, Vitk. harsány hangon mondá hogy nem ugy van. — *Fejér.* Neked nem volt szabad a' Recensiót felküldeni míg ezt Pesten discussio alá nem bocsátottad. — *Én.* Nem vagyok abban az értelemben hogy azt nekem tenni nem volt szabad: de örülök hogy azt a' széplelküséget beszéllhetem el magam felől, hogy azt Kisfnak megküldöttem elébb hogy a' Rec. Bécsbe felment; 's azt a' nem széplelküségét Kisfnak, hogy ő azolta nem barátom 's nekem soha nem felelt. 'S ezen gögjének köszönje Epigrammámat a' Vir. és Tövisekben. Recensiót más senki nem közöl mással, más senki nem nevezi meg magát a' Recensio alatt, 's az nekem elég satisfactió. Hogy én a' Rt Kisfval írásban közlém, azt közönséges tapssal érték, 's vádolóm elnémula.

Nékem az a' szándékom volt, hogy Pestről Zirczre, Pápára, Tétre mégyek. De minthogy Téten lakik Téti Takács József Úr, a' Sághi' gerjesztője, megváltoztattam szándékomat. Győrben megtudám, hogy Takács ott van. Felkerestem. Képzeli Uram Öcsém, mint jára ő, midőn az ismeretlen megnevezé neki magát. Protestált, hogy neki a' Mondolatban nincs része; de kivallá, hogy megkéretett, hogy írna hozzá praefatiót. (Tehát volt hozzá bizodalom, 's ez maga is rút.) Elbeszéllém, hogy Prof. Ruszek azt osztogatja, 's hogy Kisf. vitte az első explkat Vas Vgyébe. Továbbá azt mondá, hogy van szüksége nyelvünknek az új szókra, de nem kell *sok.* Az én értelmem az, hogy a' mi elmúlhatatlanul szükséges, annyival inkább ha halaszthatatlanul is az, az nem *sok.* Sok lehet, csak hogy az Iró tudjon velek bánni, és annyi csínt adjon az írásnak a' melyben ez előfordul, hogy az olvasó feledje, hogy új szót hall. Azt kérdte, minek az *ür* noha az *üres* mutatja, hogy volt *ür?* Tehát tudja m., tanulja m. U. Ö., h. ez a' két sorom

Ne kényszeríts időn 's üren keresztül
Addig repülni

nem jó, 's így lett volna: *ürességen ! ! !* Batsányinak írását magasztalta, 's csókkal vált el tőlem. Én azt neki nem adtam volna. Visszajövőben Tétre mentem, hogy Horváth András Plebt lássam 's láttam, 's megszerettem. Takácsot, Horváth Andr., az én kedves Pápaimat most látám először.

[1] Ez a szólás-fordulat a 3409. sz. levélben is előkerül.

[E levélben elmondottakat a 2931. sz. levélben is olvashatjuk. (558—561. l.) Batsányi magasztalása a XIII. k. 5. lapján, (2935) az ür szó, mely K. alkotása, a XIII. k. 22. lapján is (2940) elöfordul, a Sághy levele a 2908. l.]

(16.) 17. Kisfaludy Sándor 1816. Apr. 26.

Kisfaludynak Hunyadiját még nem láttam, de hallom Helmeczitől' mik vannak benne. Örvendek a' munkának; az nyelvünket előre rugtatja, örvendek magának. Decus et pretium recte petit experiens vir, 's Kisf. minden bizony(al) dísze Nemzetünknek, ha néhol írását hibásnak nézem is. L. még XIII: 522—5 XV: 198 C.
Az én lelkem nem ismer irígykedést, 's én Horátz és a' magyar kifejezés szerint bőrömben meg tudok férni.

18. Dessewffy József 1816. Máj. 16.

Uram Öcsém ezt a' minden férjfiaknak legbájosabbját (Gr. D. J.) látni fogta Egerben: 's minekutána tudja, melly tiszteletes személyt játszék ő a' Haza Attyjai között, és talán azt is tudja, hogy melly tiszteletes ember ő a' magány' tiszteletes körében, olly mohón kapdos fel felőle minden hírt, mint én lesém midőn ő a' Vgye Gyülésein meg szóllala, minden hangját, minden pillantatát, mint én lesém, valamikor előttem áll, még hallgatását is; ö benne minden, minden csupa lélek. És a' lélek, a' szertelen kiterjedésü tudomány, a' legnemesebb, legtisztább szív mellyet valaha a' teremtö teremte, az a' sok nyelvek egyenlöen bírása, 's az a' gyönyörü külső, az a' Párizsi kicsinosulás, mennyit nyer az az ált(al), hogy ő mind azt szereti, szentül szereti a' mi emeli a' nemzetet, és hogy neki nem kell a' miért mások vesznek!

19. Döbrentei 1816. Oct. 25.

Döbrenteit én sok időkig nem láttam azután hogy egymással leveleztünk. Sopronyban még iskolai ifjú volt, midön levelezni kezdénk. Aztán Wittenbergába ment hogy Luthernek nyáját legelje. Gróf Gyulay Ferenczné megszóllíta, hogy szereznék neki a' fija mellé eggy nevelöt. Minden levelet, a' mit Döbrenteitől kaptam, általadám egy barátnénknak, kit a' Grófné is én is szeretek, 's erre biztam, hogy ítélné meg a' levelek megolvasása után, alkalmatos lesz e a' Gyulay Lajos nevelésére, 's ez a' barátnénk a' leveleket nagyon megszerette, 's parancsolt velem, irnék neki. 'S Döbr. elfogadta a hívást.[1] — 1809. kijött meglátogatni még most is élö atyját, ki Vas vagy Szala Vgyében még most is Pap. Akkor vala Széphalmon is, 's még inkább öszvecsatlódánk. Moralisabb, tisztább és igazabb lelkü, tettetést és mesterkélést utálóbb, barátjaihoz hívebb embert nem lehet képzelni; dicsöséget keres a' maga tisztjeinek teljesítésében, 's lángol mind azért a' mi jó és a' mi a' Nemzetet fenntebb lépcsöre hágtathatja. Feje tiszta, mint lelke, 's Erdély vele kevélykedék, mert már egészen Erdélyinek tartja magát. Ott az elsön, a' Gubernatoron kezdve, le az utolsó emberig minden szereti,

[1] A Döbrentey nevelöségéről a 2327. sz. levélben is szó van.

minden ismeri. Engem ő vezete fel a' Gubernatornál, 's azért ő, mert a' Gubernator előtt igen ismeretes, sőt menyének leczkét ád magyarban. Növése, a' középszerű nagyok köztt, nagy; hajai gesztenyések, bajusza vastag és borzas, de nincs hosszúra hagyva. Arczán néhol himlővarak látszanak. Elkezde hízni s kövér lesz.

(20. Kölcsey) 21.

Látta U. Ö. a' Tud. Gyüjt. 2-ik Füzetét? Prof. Czinke azt mondja a' Pethe' tiszta magyarsága felől, hogy ők azt nem Széphalmon tanulták, 's én is azt mondom. — A' Kölcsey Recensiója[1] excellens. A' mint én bántam Himfyvel, épen úgy bán ő Kissel. Magasztalja meleg szívvel, de ki is teszi hibájit. Én előbb az én Recensiómat látatám Himfyvel, Kölcsey nem Kissel, 's Kis ezt még sem veszi balul, nekem Kisfaludy és az övéi igen.[1]

22. Gróf Mailáth János 1817. Aug. 25.

Aug. 16. d. engem meglátogata Gróf Mailáth János, fija a' Miniszternek, 's a Camerae Praesesnek öccse. Budáról írta még Juliusban hogy Bártfára indúl, írjam meg oda neki, Kassáról felém melly statiókon kell jönnie. — Estve vala, midőn belépett, 's jelentette, hogy egy Köffinger nevü Budai Orvos úti-társával van. Ez az alatt ki se szálla szekeréből. Az a' Köffinger-e? kérdém, a' kivel Gróf Ur a' Koloczaer Codex altdeutscher Gedichte kiadta? — Épen ez; 's ment értte, eggyszersmind pedig hozta ezen Munkának már eddig kijött első kötetét is. — Az illy Vendég' érkezésekor azt kell legelébb is tudni, hogy meddig mulathat, hogy az idővel gazdálkodjunk. Nem mulathatván tovább eggy éjszakánál és túl ezen fél napnál, beszédeink nem beszédek, hanem Corruscatiók voltak, mint a felhőlobogás, hol egy' tüz nyomban éri s üzi a' másikat.

Ennek a' Gróf Mailáthnak nevét én legelébb Collinnak Versei között olvastam; Collin ehhez intéze egy mysticus Ódát, mellyben hazaszeretet, azaz antigallizmus, és Vallásosság egymásba folynak. Örvendek, hogy a' Gróftól Collin és Hormayr felől veheték tudósitásokat. A' Gróf 35 esztendős lehet; szemei annyira elgyöngültek, hogy kénytelen vala letenni a' Helytartó Tanács mellett viselt Titoknoki szolgálatot s' Orvosai eltiltották az olvasástól, irástól. 10 ezer verset könyvnélkül tud, a' Szinen excellenter játszik német Tragicusok és Comicusok darabjaikkal; a' fortepianót ügyesen veri, duellál, noha nem szerencsésen nőtt (még kissebb mint én, 's egyik válla nem úgy áll, mint a' másik), tánczol, iszik, a' nélkül, hogy fejét elgyengítené. Most Bártfán 3 éjjel egymás után tánczolt, 's talán ő volt, a' ki legtöbbet, 's eggy estve 3 butellia Tokajit és 2 pohár puncsot ivék meg. Nálam szörnyü phlegma volt, Bártfán szörnyü tüz; azt mondá nekem az a' ki szomszédja vala Bártfán, hogy így azért nálam, mert *ismerni akart*. A' mit itt mondék, Uram Öcsémben nagy ideát támaszthat felőle; 's még nagyobbak volnának azok, ha ötet láthatta volna, vagy én mondhatnám el mind a' mit

[1] 1817-ben jelent meg a bírálat, amelyről Kazinczy többször is megemlékezik (3401, 3402, 3405, 3419, 3421).

mondhatnék. Német nyelven ír valamit Literatúránk felöl. Szemerénél vala Péczelen; itt mondá, hogy ismeri Helmeczit is. Hány Grófunk és Grófocskánk van, a' ki az illyet magához illőnek nézné? Kisfaludy felöl azt mondá, hogy Himfyjének 400 dalait 50-re kellene olvasztani, hogy Regéji keveset érnek, 's Hunyadija semmit, 's kaczagást érdemel. 'S ezt hiszem én is. Ha Uram Öcsém Budára megyen, látogassa meg őtet *Török Bálint* nevü faluban, mely Budához annyi, mint Ujhelyhez Széphalom, az az, eggy óra. — — Köffinger német verseket ír, 's dolgozásai megjelennek a' Bécsi Almanachokban *Raymund Walther* neve alatt. Ez szeretetre igen méltó ember.

[V. ö. e levél egyes mozzanatait a 3481—4. sz. levelekkel és a 3487., 3545., 3517. sz. levelek egyes részeivel. (XV. 288—9. 299. stb. lap.)]

Kultsár. dº

Uram Öcsém, reménylem, olvasta, a' mit Kultsár Juniusban íra (Hasznos Mulats. talán No 50) felőlem azon alkal. midőn Buczihoz írt Epistolámat felvevé, 's az Elisio felöl teve szót. Megfedd az Elisiókért, 's azt mondja, hogy a' nyelvnek *szerencsétlenségére* nekem az a' *szerencsém* van, hogy engem az *ifjak* követnek. Kultsár Úr úgy jára, mint a' ki sok ideig nézi, hogy a két fél viaskodik egymással, 's egyszer kedvet kap, hogy no már most ő is kitesz magáért. Kapja tehát a' pisztolyt, elcsettenti azt, 's a fegyver el nem sül. Az *ifjak*, — az az azok a' *semmik;* mert a' *valami* Kultsárnak Kultsár és a' Kultsár emberei. Öt okokkal akará megmutatni, hogy magyarban elidálni nem szabad, 's eggyetlen eggy oka sem nyom valamit. Imhol az ő okai az én feleleteimmel: 1. 2. 3. 4. 5. . . .[1]

...A' mik itt vannak, megirtam a' Tud. Gyüjt. Redactiójának, hogy Kultsárt és Prof. Czinke Urat barátságosan vagy intsék meg vagy kérjék, hogy ne engedjenek magoknak ellenem illy lépéseket. Megírám nekik hogy *az én fejem is hatalom*[2] a' mit a' fr. Rev. kezdetekor talán Mirabeau monda. Az Uram Öcsémék egykori Fő Ispányok Batthyani József az 1790-diki Dietan belé ugrata a' Pálffy János szavaiba, ki épen mellette ült. Pálffy szörnyü megbántásnak vette, hogy B. az ő szavát ketté metszette. Tüzbe jövén ezt mondá — (ő keveset és nehezen de jól szólla mindég, keveset és nehezen azért mert magyarúl épen nem deákul mint katona keveset tudott): — Si scit loquatur. Sed non scit, ergo taceat, 's a' Dieta elnevette magát a' szón, B. pedig le vala verve.[3] — Ezt kellene a' Czinkéknek s' Kulcsároknak is mondani.

Kulcsárt én hazafiúságáért nagyon szeretem, de én is ismerem azt a' gyengét benne, hogy ő mindenhez szíves és nyájas akar lenni, s mint-hogy nyájas akar lenni, azonban bántani is szeret mást, szembe édes, 's nyilait titkon lövi. Osztán ő is a Czimborának tagja, annak a' czimborának, melly nevet engem az én ifjú (az az silány) követőimmel. — Szegény, megbánta hogy a rozsdás pistolyt reám süté, s' imhol jö levele, hogy ezután Ujságleveleit ingyen fogja küldeni. Megírám, hogy arra nincs szükség; már

[1] Az elisióra vonatkozó, de a levélből elhagyott részt l. a 3470. sz. levélben. (V. ö. 3496:332. 3522:394.)

[2] E mondat máshol franciául is előfordul: «Ma tête est aussi puissance.»

[3] Pálffynak e szavai a 3538. sz. levélben is olvashatók (XV. 426. lap.)

lefizettem volt árokat a' postának; csak azt kérem hogy Ujságleveleiben s Ujságlevelein kivül méltóztassék ne bántogatni. Ellenem írni szabad a' mint akar, czáfoljon, feleljen, csak in generalitate ne itélgessen ha szerencsém szerencsétlenségére van a' nyelvnek.[1]

Lássa, édes Uram Öcsém, hogy némely bántásokat nem lehet örömmel nem venni. Én ugyan ezt a' Kulcsárét bizonyosan igy veszem. Már az is jó, hogy az én Czáfolóm nevetségessé tevé magát czáfolása által. Hát az, hogy ebből látom, miért tart engemet a' Czimbora igazán Nyelvrontónak? Azért mert divergálok, másként merek szóllani mint ők szóllnak. Mintha az volna az Iró' tiszte, nem az hogy irása jobb meg' jobb legyen.

[Itt az alább következő számok jönnek: (23) (24) (25)° (26)° (27) NB. Nyelvgenius. Etym. Anal. Etc. Etc. NB. NB. *(28 Márton István.* (E levelekhez valóban oda van irva: Nyelvgenius. Márton István. (29) (30 Kazinczy felelete N. Urhoz NB) (31 Dessewffy és Szemere) (32) (33) (34) (35) (36) NB. Nyelvgenius. (Elisio) (37). Ezután 3 üres levél jön. A 30. számhoz irt megjegyzés arra enged következtetni. hogy Kazinczynak Szentmiklóssyhoz irt leveleit valaki leveleskönyve számára lemásolta, s igy megmaradtak ezek másolatban. A 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 37 még igy sem. (Talán ez üres helyekre voltak szánva). Ellenben a 23, 28, 34, 36 szám kétszer is van.]

Elisio.[2]

Levél 22. Itt lap.

23. Nov. 18. 1817.

Én az Elisióktól soha sem állok el, akár tart velem más, akár nem, mert arról meg vagyok győződve, hogy a' hiatus mindég vétek marad, hogy a' nyelv nem a' görög és deák példák miatt elidál, hanem azért mert a' természet kivánja ugy. Uram Öcsémmel én mindég örömmel 's kevélyen állok eggy felen: de a' barátság nem kivánja, hogy eggy felen álljunk, hanem csak hogy egymást szeressük; azt pedig lehet, ha eggy felen nem állunk is.

Azt irja U. Ö., hogy az elisiók az éneklést nehezítik. A' hiátus csufitja. Nehezíti-e a' Romaiaknál, Görögöknél, Olaszoknál, Franciáknál, Németeknél? Szült e ezeknél érthetetlenséget? Sem nem nehezített, sem érthetetlenséget nem szült. Nálunk azért szül, mert a' négysoru strophák' Irói elvontak a' természettől, 's nem tudták mivel rútabb a' hiátus' nyekkenése, mint az eggyik magánhangzó kiszöktetése, vagy a' kettőnek eggyé-olvasztása. Vannak helyek, a' hol elidálni nem kell, 's e helyeket a' beszéd jelentése mutatja ki: DE A' kinek szent tüz heviti keblét. Epist. Berzs. hez.

23. Virág 1817. Nov. 18.

Virág a' mi Sonettjeinket Schonettnek pronunciálgatá, 's azt jegyzette meg rájok, hogy Horatz nem irt Schonetteket. Az annyit teszen, hogy tehát a' Schonett semmit nem ér 's talán azt is, hogy vétek Magyarnak Schonetteket irni, mint plundrába öltözni.

[1] E részeket v. ö. a XV. 272—3 (3472) s 612 lap *(Glottomachus* 308—12 l.)
[2] Az elisióról szó van a XV. k. 268. l. és a nyekkenésről XVI. 422. l.

24. X ber 25 d. 1817.

Annyira el vagyok foglalva a' Horatz Epistolájihoz Wieland által adott Jegyzések fordítása által, mellyek ezen Epistoláknak Superint. Kis által tett fordítások mellé fognak tétetni, hogy e' rövid Decemberi holnapokban ugy sem haladhatván sebes lépésekkel a' munkában, bosszankodom mindenre a' mi dolgozásaimat megszaggatja: de az U. Ö. tegnap késő estve érkezett levelére most reggel, midőn a' templom mellett lakók (nekem az nincs Széphalmon, 's e' sárban Ujhelyig fáradnom sem nem lehet, sem nem akarok) áhitatoskodnak, már felelek. Melly lelkü férjfi az az én igen kedves barátom, a' kihez itt szóllok! mint ragad minden szava tiszteletre, forróbb, újabb szeretetre! — Miért nem láthat engem illy szempillantásokban Kisfaludy (S.), Takács, Horváth Endre, Kultsár és Virág, hogy látnák, hogy az, a' kit ők azzal vádolnak, hogy ő csak dictároskodni (?) akar a' mi Parnasszunkon, mint örvend, midőn azt látja, hogy a' kinek szabad tanításokat tartani, *fatur, quae sentit!* — Maradjunk ez mellett, édes U. Ö., ne csináljunk semmit meggyőződés nélkül, és csak azért, hogy ezzel vagy amazzal ennek vagy annak kedvét töltjük; sőt légyen továbbá is erős lélek bennünk, kimondani legszeretettebb barátunknak is, hogy ő tévedésben van, és hogy őtet abban nem lehet követnünk. A' czimborázás nem nekünk való, 's utoljára is vesztünk benne.

Az irígy Erosz valóban sokat nyere[1] az igazítások által. Most már ezt az eggy sorát nevezhetném ollyannak, a' mit nem kedvelhetek:

De irígységre lobban ellenem.

'S itt nem azon akadozom, hogy a' *De* nincs elidálva — azt én, a' ki az elisiótól soha sem fogom magamat visszarettentetni, sem elidálnám sem itt, sem másutt, mert a' nyelv Logicai tekintetek miatt áll meg a' szón; — hanem inkább azon, hogy az *irígy*ben az első syllaba rövid.

Ha Uram Öcsém az Echtlipsisz alatt a' Rómaiaknak azon szokásokat érti, a' mellyel ők az *M* betüt állhatatosan kiszöktették az azt követő vokál előtt (Ennius az *s* betüt is): úgy kezet fogok Uram Öcsémmel, 's megvallom, hogy az szükségtelen, sőt szenvedhetetlen. De valljnk meg, hogy nekünk Magyaroknak is van Ecthlipsiszünk. Illyen az *N* kiszöktetése a' tudva lévő esetekben, illyen a' Z' kiszöktetése is. Kérdjük, ezt mondjuk-e: «a' házbaN van», vagy ezt: «a' házbA van». —

Kevésbbé szenvedhető, kivált irásban, a' «férjhe(Z) vették» és a' Debreceni: «ahhO(z) ment»: de valljuk meg, hogy ez is szokásban vagyon, vagy inkább és igazábban: ez is van szokásban — mert a' kettő nem eggyet jelent. Én az N echtlipsiszét kerülöm: de a' hol a' vers megtéteti velem, nem kerülöm többé. — Az én Töviseim' és Virágaim' Recensense az Annalisokban (rá ismertem mihelyt nyomtatásban olvastam, hogy ezt Kis János írta) gúnyolja e' pentametert

Iz, szín,[2] tüz vagyon a' vers*be*' ha mesteri mív. 's arra emlékeztet, hogy itt *versbeN*-t kellett vala mondanom. Én, a' ki a' *h* betüt semi-vocalis és semi-consonansnak tartom, mert testesebb ugyan valamivel, mint az a, e, i, o, u, ö, ü, de sokkal, sokkal lelkesebb (az az testetlenebb) mint a leg-

[1] Ezzel kezdte a levelet az író, de később áthúzta.
[2] K. gyüjt.: csín.

szelidebb consonans is, péld. o. az *l*, — én mondhattam volna bátran: «versben *ha*»: de itt készebb voltam echtlipsolni, mint a' *h* betűt positiót csinálónak nem venni.

[A tárgyalt versről szó van a XII. 369. o., a magánhangzókról (a, e, i, o, u, ö, ü) a XXII. 32—3 l.] is.

27. Febr. 9. 1818. NYELVGENIUS.

A mit Iskoláink tanitanak, hogy a' Nyelvbeli Vizsgálatokban az Etymologia, az Analógia, az Euphonia, az Usus a' Törvényszabó, vagy, ha ugy tetszik, a' Törvényszéket tevő Birák, azt én kitoldottam az Izléssel (így hajdan a' Pápay Sám. Munk. Recensiójában és most a' Beregszászi és Sipos Recensiójában Tud. Gyüjt. 1817. XII. füzet) — és a' Nyelvek Ideáljával. Uram Öcsém Fő Bírónak a' Nyelv ügyében, a' mint látom, a' Nyelv Geniusát teszi. —

Nekem úgy tetszik, hogy a' Nyelv nagyon jól hasonlit az ég ívéhez: ebben is a' színek ugy folynak egymásba, hogy a' szem meg nem kaphatja a' külömbözés határ vonásait, de hogy más a' kék szín, más a' veres, más a' fejér, azt jól látja. Mind az Etymologia, mind az Analogia, mind az Euphonia, mind a' Szokás, mind a' biztos és jó mívek szemlélte alatt gyakorlott Izlés, mind a' Nyelv' Ideálja, mind a' Nyelv, Geniusa tisztelést kivánhatnak, de hol az eggyik a' másika felett? azt sokszor csak az Izlés határozza-meg.

Horvát István, ki a' Pápay Munk. Recensiójának megjelenésekor még nem vala Bibliothecae Regnicolaris Szechenyiae Custos, nagy megelegedéssel, javallással vette ezt a' Recensiót, de az Izlés' curulis székére azt jegyzé meg, hogy az nagyon precario ül a' Tribunálban, mert az gyakran csak makacskodik. — Mi ollyak vagyunk mint az Adeptusok, kik mindég keresik a' Bölcsek Kövét, 's arra soha sem akadnak, — talán mert az sohol fel nem található. Azt kellene látnunk, hogy a' Nyelvtudomány nem Mathézis; ehhez híjába hozunk czirkalmat, 's itt nincs helye a' Problemák' feloldása' végén ezt mondani: Q. E. D.[1] csak nézni kell azt, mint a szivárványt, 's csudálni a' színeknek gyönyörü játékát, 's a' magunkban lakó (de igen is iskolában jártatott) érzést kérdenünk, jó e így vagy amúgy a' szó 's a' Syntaxis.

Uram Öcsém a' Nyelv Geniusát isteniti, mint én ezt is, egyebet is, de nevezetesen a' Nyelvek Ideálját. Mit értek én ezalatt, elmondám a' Beregsz. Recensiojának végelőtti (penult.) lapján — azt, hogy a' szebb világosabb, bővebb etc. etc. legyen. Hát az én barátom mit ért a' Nyelv' Geniusa alatt? Azt én is értem, mert hiszen tisztelem is; de csak érteni nem elég, mert Uram Öcsém metaphysicáz. Wieland azt azon Munkájában, mellyet eggyik Scholionon a' Beregsz. Recensioja alatt említ, olly formán definiálja, hogy az az a' mód a' hogy eggy Nemzet szól vagy szólhat — 's ez is szivárványi szinnel vagyon defiiálva.[2]

Szemere tetszik nekem a' maga igen rendes magyarázatjával, midön azt mondja hogy a' Magyar Nyelv Geniusza az, hogy az minden szépítő,

[1] quod erat demonstrandum.

[2] Idáig, némi eltéréssel, egy a 2389. levéllel (Kaz. Lev. X.), de ott az évszám rossz: 1813. febr. 9. — (Az Élet és Lit. 1829. III. 307. — 9. l. után). — A többi rész a 3861. levél második része.

javító, bővítő igazítást *megtür*, sőt *szeret*, ha ellenkezik is az Etymologiával, Analogiával, Usussal. — Az én forrón szeretett barátom Gróf Desöffy Josef az Erd. Muz. talán 8dik kötetében vétkezik az Etym. ellen, 's a' szép asszonyokra provocal, 's azt mondja, hogy *mavult convivis, quam placuisse coquis.* [Ha valahogy Krajnai Oroszokat hív ebédre, kevés becse lesz a' Tokajinak, mert azok a' Baróti Szabó Dávid szemeiben *igen nagy Gvadányi* tapasztalása szerént, inkább szeretik a pályinkát, mint a' Tokajit, 's némely vendég a' foghagymás kolbászt, a' min én nem kapok.

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — *(ikröl)* — — — — — — —

Hogy a' Magyarban is elfogadtassék a' *Liebe* mivel szebben festi az az édes érzést, mint a' *szerelem* szó, azt a' nyelv' Ideálja soha sem fogja súgni, mert ez azt tanítja, hogy a' Magyar beszédnek nem szabad megtarkúlni idegenekkel, a' hol nem idegenektől vett dolgot festünk. — Horátznak Epistolájihoz Superint. Kis lefordítá a' Wieland' Jegyzéseit, de megcsonkázva. Én azokat csonkázás nélkül fordítottam le. Egy helytt valami illyen formát mond Wieland, Die Grossen, die stets amüsirt werden wollen, aber oft nicht amüsable sind — itt megtartám az amüsirozást, ha jól emlékezem, mert festi azt a' nagyúri bolondságot. Erd. Leveleimben azt beszéllém, hogy Tiltschnél rendes látni azon eggy boltban a' fichük, bijouk és porcellán mellett a' könyveket (ő ezt is azt is árúl) 's Gróf Desöffy, ki a' zsalut (az ablakokon) kukucskáltatónak kivánja tetetni szertelen Purismusa szerént, a' fichü és bijou mellett semmi jegyzést nem teve. —

Einheit zu Mannigfaltigkeit — ez a' mi a' szépet tesszi. A' mi a' nyelv, részeit így köti öszve — az a' Ny. Geniusza. — Gyönyörü idea, de nem tudom, ha a' Ny. Geniusza nem egyeb e, ha ki van e merítve az idea a' definitio ált(al).

[Az eddig kiadott szöveg több eltérést tartalmaz. Pl. Képlaki helyett itt Szemere van, Kis Jegyzéseiről több van, mint a kiadott szövegben. V. ö. XXII. 32 l.]

28. Martz. 18d. 1818.

Az a' szabadság, a' mellyel Uram Öcsém ellenem perel, szeretett és szerető barátjával, mind kettőnknek becsületünkre vál, 's higyjen nekem Uram Öcsém, nekem kedvesebb, mint sokaknak tömjéne. Engem most foglal el az a' gondolat, hogy a' Tud. Gyüjt. számára eggy Értekezést (volebam dicere *Aufsatz* et non *Abhandlung*) dolgozzak a' Recensiók és Tollcsaták felöl; már hozzá fogtam, 's hosszú nem lesz, és még is sokszor elvetettem már a' mi kész volt; félek azoktól a' kik a' Recensiókat és Tollcsatát épen úgy nem türik, a' hogy azokat én szeretem, mert meg vagyok győzve az eránt, hogy Nyelvünk és Literaturánk elömenetelére semmi sem használhat annyit[1]. Állításaimat az Uram Öcsém' ellenem kelése világosíthatja 's világosítandja fel leginkább.

[1] V. ö. XV. 521. l.

Sok nálunk a' Magánhangzó, és így az Elisiók eldísztelenítenék a' Verset? Több e mint az Olaszban? — Igen, de az Olasz, még prózában is elidál: mi prózában soha nem, és így nem szükség verseinkben is. — Nekünk prózában is kellene, 's azért nem elidálunk, mert fülünk el van tompítva; hogy pedig *ezért*, azt onnan látjuk, hogy mémelly esetekben csak ugyan elidálunk. Fő Hadnagy Fazekas Mihály Urnak *Ludas Matyijában*, ki, mint minden Debreczeni polgártársa, nagy ellensége mind annak a' mi új, és a' kinek írásán az Alföldi szín egészen elömlött nehány Elisiót találunk. — Uram Öcsém abban látszik nekem megtévedni, hogy azt hiszi, hogy én az elsőbb vocalist egészen elnyelem: én pedig a' kettőt diphthongusszá akarom csak tétetni. Igy ez a' sor: *'S ő lész az újabb Himfy, az ujabb Dayka*

ekként fog prenunciáltatni:

'S ő/lész az ú/jabb Him/fy az ú/jabb Day/ka.[1]

28. Márton István 1818. Martz. 18.

A' Tud. Gyüjt. két Recensióját vevé fel a' Pápai Prof. Márton István Moralis Keresztyén Kis Catechismusának, 's eggyik gonoszab a' másiknál. Én Mártont sem látás, sem levelezés után nem ismerem, 's úgy mondják, neki is van köze a' Mondolathoz: de olvastam Catechismusát, 's az excellens; a' két Recensens rész szerént tudatlanságból rész szerént ellenségi indúlatból akará öszvetiporni; 's minthogy tudatlansággal és gonoszsággal az Igazság soha el nem tiportathat 's az illyen magán ejt mocskot: a' perben Márton triumphál. Recensenseit nem ismerem, sőt nem is gyanithatom. Az elsőnek ő maga felele, a' másiknak én. Ezzel meg nem kínálom a' Tud. Gyüjt. Redactióját; de óhajtom, hogy Recensióm más úton sajtó alá vétessék. Csudálkozni fog Uram Öcsém meglátván melly szörnyü Theologus vagyok én. Öt esztendőmet lopta el az a' haszontalan Tudomány valaha Patakon, 's ugy hittem sem mennyben (,) sem földön nem veszem hasznát; 's ime vettem. Adja Isten, hogy szavam értő fülekbe jusson el. Kantnak is van egy kis Apológiája a' Rec. végében. Ezek az emberek nem emelkednek annyira, hogy megérthessék azt a' mély Elmélőt (Denker) 's minthogy igy az ő beszéde nekik hagymázi beszédnek tetszik, azt hiszik hogy a' K.' beszéde hagymázi beszéd. Midőn kész vala Recensióm, megküldém Mártonnak. Még nem vettem válaszát. De mutattam eggy Pap barátomnak, 's az nem javalva, de még csudalva is küldé vissza.[2]

Tuladuna
Ruszek, Horvát Endre Keszthely d°

Horváth Ádám írja, hogy febr. 12 d. nekem ültete fát Keszthely és Csokonainak.[3] Uram Öcsém tudja, mit mondok ezen megtiszteltetésre. Nem

[1] E verssor említve van a 3573. levélben is. XV. 534. l. A zsaluról u. a. levélben (XV. 535. l. Elisióról XV. 268 l.

[2] Mártonról s e munkájáról sokszor ír (Pl. XV. 421. 535. (3573. l.) 539. l. stb. XVI. 18.)

[3] E faültetést is többször emlegeti (Pl. XV. 541. l.)

vártam ezt. Keszthely körül nekem sok *nem barátom* van. 'S az eggyik, Ruszek, azzal vádol, hogy most nem recenseálok a' Németeknek; de recen*seáltatok*.[1] Nyavalyás és gyalázatos 's hazug vád. Engem annak ísmér a' világ, hogy ha recensealtatni akarok, recense*álok* is. A' Németek azt mondják, hogy én olly könnyen és jól irok németül, hogy kivévén nemelly grammatic. megbotlást, sok született Német Iró irígyelhetné tollamat. Midőn tehát recenseáltam, a 'Recensiót magam irtam németül, 's felküldém Ruminak, hogy ő revideálja, 's úgy küldje fel. Soha én a' magam munkáját *más nevében* bé nem adattam. Igy vádla Horvát Endre szemtől szembe (az az, a' hozzám írt levélben) hogy én magam dicsekedtem a' Németek előtt a' Tövisekkel etc. etc. Én azt a' Recensióját a' Töviseknek (más jelent e meg, nem tudom) nyomtatva látám legelébb, nem soha kézirásban; 's rá ismertem stilusáról, hogy azt — írta. S Tuladuna azt is nekem tulajdonítja![2] — Keszthelyen az idén Ruszek és Takács Judith vala jelen, 's senki más a' dolgozók közzül. Melly nemü fát ültettek nekem, nem tudom, 's bár hát Malvina ültette volna![3] Ha valaha meglátom Keszthelyt; 's azt találják kivánni, hogy ültessek valamit, én Báróczinak ákátzot, Daykának eggy Lonicera tartaricát ültetek, *nem magamnak* [nyilván: *enmagamnak*] semmit.

Festeticsnek meg fogom köszönni hajlandóságának ezt a' jelét.

33. Junius 23 d. 1820.

Régen akarom én kérni Uram Öcsémet, méltóztassék velem tudatni, mit nevez Uram Öcsém *Nyelv Geniusának*.. Eggy Értekezésemben a' Nyelv' Bírája felől szóllok, 's ott ez a' §. jő elő:

Némellyek a' Nyelv' Geniuszát is Birónak akarják ismértetni, még pedig a' legelsőbbek' eggyikének. Nem ellenkezünk, mert nem tagadhatni, hogy az legkevésbbé tűri az ellent mondást: de midőn rá ok vagyon, 's nagy ok, csakugyan tűri *(barátné*, nem barát' felesége, hanem asszony és leány barát; *Urné* Herrin és nem Frau): egyedül az a' baj, hogy még eddig eggyikünk sem tudja, mit kell a' Ny. G. alatt értenünk. Hogy ez a' Nyelvnek tulajdon nemzeti arczát, a' mennyiben az más nemzetek nyelvének arczától különböz, jelenti, annyi bizonyos; valamint az, hogy ámbár az hasonló valami a' Szokáshoz, az nem egyes tetteket jegyez, hanem eggy bizonyos fonalszálat, melly az egész nyelvszövedéken végigfut. Igy ezek a' Logica és minden más ismeretesbb nyelvek törv. és példája ellen: két em*ber*, nem em*berek* etc. etc. úgy az hogy a mi Nyelvünknek is vannak saját szóllásai, mellyeket szorosan a' Lexicon szerént mások úgy nem fordithatnak, mint mi nem a' másokét: kárt *vallottam* ich habe Schaden *bekannt*, je me *porte* bien, jól *hordom* magamat. 'S nem magyarázza e a' Ny. Geniuszát a' Szokás?

[E levél a 3861. levél első bekezdésével egyezik (XVII. 166. l.). Felel rá: 3870. l.]

[1] E vádat említi XV. 521. l. is.
[2] Tuladunáról szól a XVII. k. 111. l. XV: 21. l. közölt levél is.
[3] Erről is sokszor ír, pl. XV. 98 l.

34. Dramatisták. Bessenyei Gy. Horváth Ád. Szmiklóssy.

Széphalom, Jun. 24. 1820.

Édes Uram Öcsém,
tisztelt, szeretett, kedves barátom,

Magam adám fel tegnap az Uram Öcsémhez írt levelet az Ujhelyi postán, 's alig estem által a' dolgon, midőn kezembe adák az Uram Öcsémét, a' mellyben Hunyadijának megjelenését tudtomra adja. Még nem elég: a' Patikariushoz menék, ki eggyike a' legjobb embereknek a' kiket valaha Isten teremte, 's az előttem bontá fel a' Budai és Pesti német Ujságot, N° XLIX. de dato 18 Jun, 's míg ő magát az Ujságot futá végig, én a' Gemeinnützige Blätterbe pillanték, 's az Uram Öcsém neve szemembe tünt. Elhoztam azt, 's a' Hunyady László Recensióját kiírtam, hogy ha majd megérkezik Szemerétől a' nyomtatvány, azt a' Munkával összehasonlíthassam. Nagy gáncsok! igazak e, nem tudhatom.

Nem Uram Öcsém felől, kinek talentomai 's gyakorlott 's igen szerencsés tolla felől minden jót vártam 's várok, hanem más Tragicusaink 's Teremtőink felől szóllván, én azt jegyzettem meg már több esztendők előtt, hogy ők igen könnyünek nézik az igen nehéz munkát, 's többére a' nagy remekek ismérete nélkül teremtgetnek. Qui stupet in Kotzebüe*[1], hogy a' Horatz' szavaival éljek, ugyan hogy teremthetne az valami jót? Bessenyei György alig gondolta rá magát, hogy egy Tragoediát kellene írni, 's kész volt a' munka, Horváth Ádám pedig 1790 eggy Literatori Ülésünkben, Generalis Gróf Fekete János' házánál, Balog Péter és más Nagyok előtt, arra akará magát ajánlani, hogy ő minden héten ád eggy originalis Tragoediát vagy Comoediát, ugy hogy én, a' ki épen ezen kedves barátom mellett ültem, majd eldőlék ijedtemben. Horváth, a' ki valaha Debreceni Togátus volt, és sokat papolt, (papolt eggyszer megcsapott farral 's 3 nap mulva azután hogy farát a' Professorok megcsapták, a' Debreceni nagy templomban is — ők Generalis Gróf Wartenslebent is megcsapták, még pedig már azon esztendejiben, hogy ha dókás diák volt volna, papolhatott volna, mint az én Horváthom) — azt gondolta, hogy theatrumi darabot olly könnyü írni, mint eggy talis qualis Predikátziót. Ha engem szállhatna meg, keveset merőt, az a' gondolat, hogy e' nehéz, igen nehéz pályán merjek valamit, én planumomat a' külföldre küldeném megtekintés végett. Azután kidolgoznám, és minekutána ki volna dolgozva, lefordítanám németre, 's ismét kiküldeném, 's csak akkor adnám ki, mikor Göthe szenvedhetőnek, jónak mondaná. Ugy van e más vele, vagy nincs, nem tudom; de én a' theatrumi darab' írását olly nehéznek tekintem, mintha azt biznák rám, hogy magam épitsek eggy nagy tornyot. Ez talán onnan jö, mert én csak a' legnagyobb Geniek' darabjaikat olvastam meg, eggy Emilia Galottit, Don Carlost, Hamletet, Macbethet, a' nekem minden mások felett kedves Göthe' darabjait; honnan osztán az leve, hogy ha Bécsben a' theatr. vagyok is, többére visszásséggal jövök ki; vagy megjelenek ugyan, de csak a' muzsikáért.

[1] A jegyzet, amelyre a * utal, elmaradt, a kéziratban azonban a jegyzet számára hely van hagyva.

Azt a' híres és közönségesen csudált német uj *Schuldot*, mellyet Döbrentei is, Báró Vécsey Pál is Szerdahelytt Zemplben, eggy harmadik és negyedik is nálunk és Erdélyben fordított, én néhol gyönyörködéssel, néhol bosszonkodással olvastam. Képzelje ellenben Uram Öcsém, nem kelle e áldott napomnak lenni annak, a' midőn Bécsben 1815 a' Congressus alatt, az Udv. Theatrban a' Göthe' Iphigeniáját játszák szemeim előtt, 's Iphigeniát Mad. Adamberger adta. Midőn elölépe a' Coulisszek közzül, háromszor szakasztá félbe szavát a' taps.

De ha a' theatrumi darabok dolgozása a' legnehezebb probléma is, addig fogjuk rossz, igen rossz, jó, fél jó dolgozások által probálgatni a' pályát, míg azt mi is szerencsésen megfutjuk, 's Uram Öcsém felől én azt hiszem, azt várom, hogy Hunyadija eggyike a' legjobb magyar dolgozásoknak.

Minekutána Uram Öcsém már fellépett a' pályán, nem volna e kedve, ismét próbálni eggyet? Nem lehetne e Martinuzit választani themául? Nevezetesen halálát? A' théma történetekben gazdag. Izabella, Petrovics szép charactereket adnának a' rosszban, maga ez a nagy ember a jóban. És osztán Castaldo és az ő gazai. 'S melly emlékezetek! a' nemeslelkü Szolimán, a' nemeslelkü Rusztán! A' halál, melly extra scenam esnék, tragicussá tehetné a' dolgot.

[Szentmiklósy *Hunyadi*járól K. többször is említést tesz; pl. XVII. 171. l. *Emilia Galottit*, *Don Carlost* a XVII. 125. lapon közölt levél is említi. A Horváth megcsapatásáról szó van a XII. 475. l. is.]

35. Beregszászi Nagy Pál. 1820. Jun. 24.

Szegény Beregszászi nagyon megjárá. Fő Fiscális Dókus László úrnál valék, midőn cselédje eggy levelet ad kezébe. Elolvassa. Sajnálom, ugymond, ha előbb jött volna, megvolt volna. Ezt mondá Dókus Ur, mintegy soliloquiumban,'s magyarázá, hogy Dr. Beregszászi Dókus Sámuel eggykori tanítványát kérte meg, hogy ötet tétesse assessornak Zemplényben. — Édes Uram Öcsém! et ne nos inducas in tentationem! — Eggy illyen rettegös, menschenscheu ember, a' ki nagy falak köztt boldog, 's assessorságot más Vgyében keres, mint a' hol lakik. De szép volna kikürtöltetni a' Tud. Gyben, hogy íme nem csak Szathmár, hanem még Zempl. is annak tevé, — pedig ott sem volt! Rettenetes had ez a' tudós had!

[Az eset a XVII. k. 195. lapján közölt levélben is említve van.]

36. Anna napján[1] 1820.

A' mit Uram Öcsém a' Nyelv' Geniusza felől mond, az az Uram Öcsém' tolla' bájaival van előadva. Tudja Uram Öcsém, hogy én bizonyos tekintetekben eggy Magyar Irót sem irígylek inkább mint Szent-Miklósyt és Szemerét, eggy más tekintetben Kist és Kölcseyt, egy harmadikban Horvát Istvánt, Virágot, Döbrenteit. — Gyönyörüen adta elő Uram Öcsém a' gondolatot, 's örvendek hogy az a' mit Uram Öcsémnek ez eránt utolsó levelemben írtam, 's gond és rend és csin nélkül írtam, ezzel eggyez. A' Nyelv'

[1] Anna nap július 26-án van. A XVII. k. 3887. sz. levélben (igaz, kérdőjellel) aug. 29-éről van keltezve.

Geniusza tehát nem *eggyes eseteket* határoz meg, mint p. hogy *adj* e vagy *adjál*, hogy *eggyez* e vagy *eggyezik* van jól? hanem azon olly valamit kell érteni, melly mint eggy különös fonalszál a' nyelv' egész szövedékén végig fut, 's az által érezteti magát, hogy eggy nyelvet egyéb nyelvektől megkülömböztet. Az épen említett kérdéseket nem a' Nyelv Geniusza, hanem az Etymologia' törvénye eléggé megfejti. De az, hogy szabad e s z i s z e g n i*) a sisegést szeretők' protestatiója ellen, arra már nem az Etymologia' törvénye, hanem a' Nyelv Geniusza felelhet. Péld. ha valakinek az jutna eszébe, hogy mivel a' mi nyelvünknek sok K betüje van, bizonyos esetekben éljünk CH-val K helyett.

Ezt a' Magyar Nyelv Geniusza (a' magyar szókban) nem türi, mint azt nem türi, legalább nem kívánja, hogy a' *CHaoSZt* is *KaoSCHnak* mondjuk. De ha az a' Nyelv Geniusza, a' minek Uram Öcsém festi 's én is vallom, melly kevés esetekben fogjuk azt Birónak ismerni! 's hogyan mondhatjuk, hogy a' melly szót ez kárhoztat, *holt szó* lesz? Ezt szeretném megfejteni.

[E levél eltérő szöveggel megjelent a Kaz. Lev. XVII. 229 l., 3887. l. az Élet és Lit. 1829. III. k. 312—3. lapjairól; *jegyzetek nélkül*. E levél egyúttal válasz a Szentmiklóssy levelére (XVII. 189. l. 3870. sz.) s utal a K. 1818. febr. 9-i, de még inkább az 1820. jún. 23-i levelére (itt a 34. sz.; ott XVII. 3861 sz.).]

36. Anna napján 1820.

Örülve pillantám meg a' P. Sz. A. betüket.[1] Tud. Gyüjt. Júniusi kötete Indexében 's elolvasván a' Gróf Mailáth 'leczkéjét, melly Jankovicsnak van adva, (arra a' Gróf teve figyelmessé) egyenesen az Uram Öcsém Értekezését olvastam meg. Mihi hiatus auditu intolerabiles: alios iis delectari video. Ezt mondanám Heynéval, ha mondhatnám hogy valaki a' hiatust szépnek tartja és nem csak *nem — nem — szépnek*, legalább nem rútabbnak, mint az elisió és a' synaloephe. De gustibus non est disputandum. De vélekedéseinket mindég szabad, sokszor kötelesség kimondani. — Uram Öcsémnek, a' mint látom, nagy ok az elisiók kikerülésére az, hogy az értelem elhomályosíttatik, 's a' fortepiano mellett éneklő leány szájában az ének' értelme elvesz. Legyen szabad élesség, annyival inkább vadság nélkül mondanom, mert én Uram Öcsém ellen élességgel nem élhetek, hogy az a' leány, a' ki a' *szerelme ölébent*

szerelm ölében-

nek mondaná, nem tanúlt meg énekelni; eggy német Iró (hihető Wieland)

*) Nem úgy tartom. Példák a' Ny. Geniuszra:
1. Vocálok általváltozása a' Ragasztékokban *pokolnek* m(ost) *pokolnak*.
2. Gyökerek feloldoztatása. *Csend kegy*.
3. A' hangokban dj = ggy'sa't.
De a' sziszegés egészen a' Nyelv Geniusza ellen; mert *ész* és *ász* formativank kevesek 's *esz* adject: formativank nincsenek
Ceres nem *Czeres*, hanem *CzÉres*:
tehát nem Czéresz hanem Czéres.

[1] E három betü jelentését maga K. magyarázza meg (XV. 541. l.): P. Sz. M. ezt teszi *Primóczi Szent Miklósi Aloyz*.

panaszolkodik, hogy az iskolákban nem tanítják a' Rhapszodusz tisztjét jól. Ezt az olasz sort

7 syllaba mind a három sor

Si soffra una tiranna,
Lo so per prova anch' io,
Ma una infidele, o Dio! etc. etc.

'S hogy pronunciálja ezt az Olasz éneklő? így e: Szi szofr'/úna)tira/na Lo szó/per prov' anchi/o, M'un'/infi/dél'o/dio etc. etc. Bizonyosan nem így Hogyan tehát? Igy

Szi szofr (a)una tiránа
Lo szó per prov — (a)ank io
M — (a) un — (a) infidel (e)o dio

az az hallatja a' parenthezisbe vetett vocalisokat, mind hallatja; de az *auná*-ban nem ugy mint a' deák *autem*-ben hol az *a* épen annyi időt foglal el mint az *u*, hanem úgy, hogy midőn az *u*-nak három perczet ad a' kimondásra, az *a*-nak csak eggyet enged. — Hogy ez lehetséges, és nem azért koholt idea, hogy hypothezisemet védjem, mutatja az, hogy az Olasz nem csak az (a)Una szót ki tudja mondani mind az élet és társaság nyelvén, mind a' theáterén, mutatja az, hogy Tassó-nak Gierusal. liberátájában Canto 1. Stanze 22. ez a' sor is áll — melly, mint minden sora az Ottave rimének és a' Sonettnek 11 syllabáju:

Prem/O E In/donno/de l'al/mE Il san/gue spar/so
1 láb 2 3 4 5

Az első lábban íme 4 vocalis van felsynaloepházva, 's az Olasz leány azt a' fortepiáno mellett nem *prémin*-nak, sem nem *prémi|jin*-nak, hanem prem(ioei)n-nek tudja hallatni, 's az értelmet öszve nem téveszti, el nem homályosítja. Hogy mi négy vocálist olvasszunk öszve, az képtelen kívánság volna. De hogy kettőt, arra nyelvünkben elég példa van. 'S ne csak azt kérdjük mit csinálunk, hanem azt is mit csinálhatunk.

Ugyan méltóztassék Uram Öcsém megítélni, nem lehet-e a' tegnapi postán érkezett M. Kurir Levelében megjelent Szent Mihályi Epigrammámnak e sorát:

Puszta vala a' szép sík, perzselt agyag: Eleonóra

ugy declamálni, énekelni, olvasni, hogy az ne így hangozzék

Puszta val' a' szép sík —

hanem így:

Puszta val a͡a' szép sík —

az az úgy, hogy az aa' öszveolvadjon. A' Francia ezt *qu' a en juger* nem így mondja: ka/án, hanem k' a'án zsüzser; ezt *â qui il* nem így *â kil;* ugy így irná: â qu'il — hanem így *ak ilˇ*, az az elsöt i punctummal, a' másodikat accentussal.

[A levélben említett *Szent Mihály* c. epigramma olvasható egészben is a XVII. k. 176. lapján s részletek egyebütt is. Tassót idézi a XVII. 125. 127. l. levelében.]

37. Széphalom. Sept. 15. 1820.

Eggy óra mulva Ujhelyben kell lenni leveleimnek, mellyeket reggel olta úgy irogatok, hogy az ebédet is ágyamban ettem meg a' sietés miatt,

de nem eresztethetem el a' Postát a' nélkül, hogy azt is mondjam Uram Öcsémnek, hogy épen délben kezemhez érkezett Hunyadi László. Midőn karom kifárada az írásban, elő elővettem a' könyvet, 's elragadtatással olvastam. Melly szép nyelv ez az Uram Öcsémé! 's melly szép az a' két ív, mellyet már elolvastam!

Ha végig illyen, ugy nem értem Röslernek a' Recensensét. Én minden originalis darabjaink*[1] köztt ezt tartom legelsőnek. Még eddig csak két reflexióm van: 1. hogy sok hosszu beszéd van benne; 2. hogy az a' régi idő nagyon érezteti a' mi időnk ízlését, gondolkozását. 3-dik az lehetne, hogy eddig a czéltól mellyet sejtek, nagyon eltávozik a'Fabula. De várjuk végét.

Ugy hittem, hogy az én *tisztelt* barátom ezen jelentéseimet sem veszi kedvetlenül. Többeket még, édes Uram Öcsém! 's mélyebb (foncé) színekkel. Ez a Tragoedia eddig a' Dráma' nyelvén szóll; nincs benne elég setét.

[Röslerről maga Szentmiklósy is megemlékezik a 3870. sz. levélben XVII. 189. l., 539. l.). *Hunyadi László*ról Teleki (XVII. 171. l.).]

Közli: GULYÁS JÓZSEF.

VERSEGHY FERENC ISMERETLEN DRÁMA-TÖREDÉKE.

Verseghy Ferenc már fogsága előtt is próbálkozott színműírással. Sajnos, *Szécsi Mária* c. eredeti drámájának, amelyet 1794-ben s utóbb 1808-ban elő is adtak, teljesen nyoma veszett. Még ennek első előadása előtt jelentek meg Kotzebue-fordításai, és Aeschylos *Le-bilintsezett Prometheus*a, fogsága után is két jelentéktelenebb fordítása, több *eredeti* drámai kisérletéről azonban nem tudtunk. A ciszterci-rend zirci kézirattára két töredékét is őrzi. (222. sz. kötet). Az egyiknek *Az essőbül a' Csurgó alá* a címe (1—24. l.). «Egy nézőjátékos rapszodia, mely a' gyermekbalétnak értelmére kulcs gyanánt szolgál.» Szereplői:

Rózsavölgyi Rozina kisasszony.
Virágföldi Julia kisasszony.
Treszka, egy falusi leány.
Szögfüvesi Úrfi, Rozina' hüsse.
Magoshegyi Úrfi, Júlia' hüsse.
Chevalier de la Calosse, Magos-[hegyi' baráttya.
Gyurka, egy falusi gyermek.

A' nézőhely eggy város.

A prózai töredék arra vall, hogy egy «tévedések vígjátéka» bonyolódik, amelyet táncok díszesítenek. A szereplők névsorából azt következtetem, hogy a darab németből készülhetett. Ellenben *eredeti* drámának — helyesebben énekesjátéknak — indult a másik töredék, amelyet ugyanaz a kéziratcsomó őrzött meg (25—37. l.), a *Zotmund*. Azért is érdekes, mert a címe a Majthényi-családhoz kapcsolja, amelyhez Verseghyt még kiderítetlen, de közelebbi kapcsolatok fűzték. (L. Császár Elemér, *Verseghy Ferenc élete és művei*. 1903. 14., 24., 172. stb. l. — és cikkemet IK. 1932. 410. l.

[1] A jegyzet hiányzik.

Ismeretlen részletek Verseghy Ferenc életéből, amely szerint Marczibányi Istvánné Majthényi Anna 1815-iki végrendeletével 300 frt évjáradékot hagyott Verseghyre.) A színdarab két felvonásának vázlata, s az első felvonásnak három kidolgozott jelenete maradt ránk. Címe és szereplői a következők:

Zotmund

a' Majthényi fő nemes familiának törzsöke, avvagy a' Posonyi Ostromlás

Énekes Játék 3 felvonásban.

A' Személyek.

Várközy, a' Posonyi Őrizetnek hadi vezére.
Mária, Várközy' leánya.
Elekfi, Mária' kérője, hadi tiszt.
Zotmund, al hadnagy
Piroska, Zotmundnak húga.
Márthafi, Kapitány.
Balásfalvi, Hadnagy.
Tornyosi, Strázsamester.
Anyicska, Máriának szobaleánya.
Palkó, Elekfi' inassa.

Tisztek, al Tisztek. Inasok.

A' Játék' helye Posony.

1. Felvonás: Estve vacsoráig. — 2. Felvonás: Vacsorától fogva éjfélig. — 3. Felvonás: Hajnalkor.

1. Felv. Segítséget és eleséget várván, jó reménységben vannak. Elekfinek megígéri a' Commendáns a' leányát, mihelyt Posonytúl az ellenséget elverik.

2. Felv. Vacsora utánn hír jön, hogy az eleség az ellenség miatt a' városba be nem hordathatik; és hogy a' segítő sereget az ellenség szétverte. A' Commendáns tehát hajnalra kirohanást rendel. Elekfi megijed, és elkéredzkedik az attyához, olly szándékkal, hogy paraszt ruhában megy keresztül az ellenség' táboránn. Zotmund ajánllya magát, hogy a' hajóknak átfurásával előbb egy próbát tesz.

3. Felv. ———

ELSŐ FELVONÁS.

Várközynek házi kertye.

Dél után.

ELSŐ JELENÉS.

Mária, eggy pázsitszékrül felkel.

Aria.

Kegyetlen sors! új gyötrelmekkel
mit kínzod gyenge szívemet?
Elérhetetlen örömökkel
mit játszod képzelésemet?
Elég a' szenvedő elménck
a' bánat, mellyel küzködik.
Ne fess olly kéjet bús szívének,
mely rá mosolyg és eltünik.
Elekfit válasszam férjemnek,
mert fényes ágbul származott?
Ám ő nem nyujtya hő mellyemnek
a' mennyet, mellyért tikkadott.
Zotmund, mihelyt megsajdítottam,
megnyerte mély figyelmemet,
'S áh! hogy szívébe pillantottam,
melly tüzre bízta mellyemet!

Ám azt kerülöm
mert nem tűrhetem.
Emezt böcsülöm,
's el nem nyerhetem.
Elég, o csalfa sors! lelkemnek
a' bánat, mellyel küzködik.
Ne fess olly képet lágy szívemnek,
melly rám mosolyg és eltünik.

Oh! melly rettenetes az érzékeny szívnek küzdése, mikor indúlattya és kötelessége köztt habzik. Az Édes Atyám azt kivánnya tőlem, hogy főnemes familiánkhoz illő férjet válasszak; és ezt minden bizonnyal nem ok nélkül kivánnya. Hiszen saját belső meggyőződésem is szoros kötelességnek mondgya, hogy férjhez menetelemmel familiámnak ragyogását meggyarapítsam, vagy legalább fenntartsam. De ha meggondolom ellenben, mi Elekfihez képest eggy Zotmund? eggy nemes ágbul született, szívtelen és szeles ifiúhoz képest eggy nemtelen születésű ugyan, de annyival nemesebb szívű férjfiú? Áh! — A' pázsitszékre visszaül.

MÁSODIK JELENÉS.

Mária és *Piroska*, végre *Anyicska*.

Piroska. Ismét szomorú elmélkedésekben, kedves kisasszonykám! Még édes Ura Attya él, és az alatta vitézkedő hadi seregnek ereiben magyar vér forog, az ellenségtül valóban nincs mit félnünk.

Már. (Gondolkodva): Jól mondod, kedves Barátném! az ellenségtül nincs mit félnünk.

P. Az eleséget pedig arany kertünkből, a' Csalóközi helységekből, rakott hajókonn naponkint várjuk.

Már. (mint előbb.) Hallottam az atyámtul is.

P. Az én bátyám engemet még azzal is biztat, hogy közelget már Posonyhoz a' hadi segitség.

Már. (mint előbb.) Mondotta nekem is.

P. Mit szomorkodik tehát édes angyalom? Harmadik holnapja már, hogy az idevaló őrizet az ellenségnek minden próbáit megjátsza. Ha segítségére csak még egyszer annyi vitéz jön, az ellenséget könnyen elveri Posonytul; és akkor azutánn — — —

M. (mint előbb): Akkor azutánn — — — — Áh!

P. Elekfi megkéri Várközy Mariskát és lakadalmat tartunk.

M. (szinte álmából felserkenvén ülésérül felkelvén). Kérlek, édes Piroskám! ne emlékeztess meg erre! Ha huzámos életemnél jobban nem szeretném, azt kívánnám bizonnyára, hogy az ostromlás örökké tartson inkább, mintsem hogy reám nézve így végződgyön.

P. Mit hallok? szíves barátném! Elekfit — — —

M. Nem szerethetem! Óh! mennyit viaskodtam már titkon konok szívemmel, hogy a' nemes ágbúl született ifjuíhoz legalább barátságos hajlandóságra bírjam! De mind haszontalan!

P. Hisz Elekfi nagyon szép ember!

M. Mint a' tarka lepke, mellyet a' szellő már ide, már amoda ragad.

P. Buzgó katona.

M. A' szájával, mikor az ellenségtül messze van.

P. Fő nemes és gazdag familiának ragyogó csemetéje.

M. Ez eggyetlen eggy érdeme.

P. Ura Attyának, Várközy Úrnak kedves embere.

M. Ez eggyetlen eggy szerencséje.

P. Olly okos úr, mint Ő, nem választotta volna vejének, ha — —

M. Óh! az atyák más szemmel nézik a' legényeket, mint mink leányok; azt magad is jól tudod.

P. Már a' más. Igy hát az én barátnémnak szomorúságát nem az ostromlás okozza, hanem — — — De hiszen ezt nem volna nehéz megorvosolni. Az öreg Úr, én bizonyosan tudom, sohasem fogja leányát arra kényszeríteni, a' mi szívével ellenkezik. Ne aggódgyunk tehát, hanem mennyünk hozzá — — — *(Megfogja Máriának a' kezét és maga után vonnya).*

M. Haggy üdöt, barátném! Neki most más gondgyai vannak. Te pedig szívem titkának még csak eggyik felét tudod.

P. Úgy-e? (vontt szózattal).

Anyicska. Báttya Ura Piroska leányasszonyra a' kert' ajtajában várakozik. Eggy szóra általam magához kéreti.

M. Mond meg neki, hogy jöjjön ide! Ha hugával titkos beszédgye van, én azonban oda a rósásba megyek.

(Anyicska elmegy).

M. A' te bátyád nagyon idegen hozzám.

P. A' tisztelet nem engedi, hogy a Kisasszonnyal szabadabban barátkozzon.

M. Báttya ő az én szíves barátnémnak.

P. Szegény legény, ki ezt különös szerencsének tartja, mellyben részt venni nem merészel.

M. Szép magaviselésű, józan erkölcsű, derék katona.

P. Al hadnagyságnál tovább mind eddig nem vihette.

M. Ennek nem ő az oka.

P. Ime! érkezik.

Harmadik Jelenés.

Mária, Piroska, Zotmund.

Z. Parancsolattyára a kisasszonynak.

M. Elég rossz, hogy az Ur parancsolatot vár. Piroskát én úgy szeretem, mint testvéremet. Báttyának tehát minden jelentés nélkül kellene hozzá jönni még akkor is, mikor vele vagyok.

Z. E' különös kegyességet, ki nem mondhatom, melly nagyon böcsülöm. De a' tisztelet, mellyel a' kisasszonyhoz viseltetni tartozok, meg nem engedi, nogy e' barátságos engedelemmel élljek. Kötelességemet tudom és semminémü alkalmatosságban el nem felejthetem.

M. Csudálatos ember az Ur! hiszen ha én kevesebb tiszteletet kívánok az Úrtúl, lehetetlen hogy hozzám való idegenségét kötelességnek nézhesse. Piroska! szólly szívére. A' te szavadon talán hamarabb megindul.

P. Én azt tartom, édes Angyalom! hogy mink leányok a' férfiakat a' tisztelettül, mellyel hozzánk viseltetni tartoznak, fel nem oldozhattyuk; kivált még szülőinknek gondviselése alatt vagyunk.

M. Óh! az én atyám Zotmundot böcsüli és szereti.

P. Mivel Zotmund viszontag Várközy Urat és egész házát mélyen tiszteli.

M. Látom, hogy te is ellenem vagy. Isten neki! Cselekedgyétek azt, a' mit legjobbnak ítéltek. Az Úrnak Piroskával különös beszédgye van? Én tehát azonban...

Z. Kérem a kisasszonyt, maradgyon. Valahányszor a' strázsára megyek, mindannyiszor el szoktam én kedves hugomhoz pénzecskémet, írásimat és vagyonkámnak legdrágább részét hozni. Ezt akartam cselekedni most is, mivel vacsora után embereimmel a legszélső strázsára megyek. *(Kivesz a' tartsollyából eggy töltt erszényt, egy nyalábka írásokat és eggy kis skatulát és Piroskának átadgya).*

M. (Észrevehető szorgalommal): A' szélső strázsák veszedelmesek lehetnek?

Z. Nem lehetetlen, hogy az embert az ellenség nagy erővel megelepi.

M. (Mint előbb): Úgy de a' Tiszt csak nem áll legközelebb az ellenségnek strázsájához és a' mi embereink serényen vigyáznak.

Z. Ez mind igaz. Magam is azonkivül valamennyi embereimmel eggyütt egész éjszaka talponn állok.

M. (Megnyugodván): Igy hát nem olly veszedelmes még is e' foglalatosság, a' minőnek első tekintettel gondoltam. Azomban, meg kell vallanom, hogy én még sem alhatnék nyugodtt elmével, ha testvéremet a' szélső strázsánn tudnám.

P. Elhiszem. Óh! nekem ezen éjszakák kimondhatatlanúl kínosak.

M. Hát ha bátyádnak e' veszedelmes óráit szeretője tudná, melly szörnyü rettegéseket kellene neki kiállani.

Z. Szerencsére nincs még e' világonn ollyan szív, mellynek miattam illy rémüléseken kellene szenvedni.

M. Elhiggyem-e az Úrnak? a' katonák ebben nem igen késedelmeskednek. Ritka, a' kinek több szeretője ne volna.

Z. Bár e' puhaságot a' világ szemünkre ne vethetné! Én magamnak ez iránt különös törvényt szabtam.

Recitativo.

Recitativo.

Csak fél buzgással harczol
a' szenvedő házáért,
Ki otthon szerelmének tárgyát
csüggedni tudgya.
Üdötlen szorgalommal
kerüli a veszélyt,
hol szívrémítő tüzzel
az ellenségnek kellene
sorába tüznie.

Cavatina.

Bájos képe kedvessének
mindenütt előtte áll,
s' bajvivásu kész tüzének
buzgásával szembe száll.
Siránkozva oltogattya
bajnok gerjedelmeit:
Atölelve tartóztattya
vész szülő lépéseit.

Ária.

A' bajnok csak honnyának
ügyelvén köz javát,
Leg kedvesebb tárgyának
felejti tős baját.

Nincs attya, nincs kedvesse,
annyától elszakad.
Nincs, a'mi gyengíthesse
mihelyt a' harcz riad.

Közli: GÁLOS REZSŐ.

AMADE KÉT ISMERETLEN LATIN VERSE.

Báró Amade László 1745 januárjában a Nagy Frigyes ellen folytatott sziléziai harcokból hazajön szabadságra, hogy gazdaságát ellenőrizze. Ez alkalommal hűséges titkárával, Bite Jánossal, vagyonáról, jövedelmeiről és a birtokok kiadásairól — mindenütt a helyszínén — pontos kimutatást készíttet. A gondos Bite «igaz és buzgó hévséggel» igyekezett «Ő Ngnak contentumot tenni»: ennek bizonysága, hogy jó érzékkel, két helyütt, az iszkaszentgyörgyi és a csúzi pajtában, még az Amade készítette föliratokat is bemásolta a kimutatásba. Így őrizte meg számunkra Amadenak két, eddig ismeretlen, latin versét, amelyek csakugyan elvesztek volna, mert a szentgyörgyi pajta 1753-ban leégett.

1.

In... Possessione Iszka Sz. György Anno Currenti 1745. sumptuosis plane expensis et fatigijs per Illmum Dnum Terrestrem erectum est novum Horreum; in quo operā suā Eadem Illma Dominatio elaboratam adpingi curavit sequentem Inscriptionem.

D. O. M. A.[1]

Saecula quinque fluunt, Cereris quod munera nulla
Tecta domo jaceant; horrea nemo struit.
Plangere visa Ceres, dum messem fertilis Æstas
Falce secat: damnis sacrificata gemens.
Imbre madent spicae; quantum est? en aquosus Acervus
Dum furit asvetis invidus imber aquis.
Sic nequit excussis dare fructus ungula granis,
Non habet optatam sedulus Herus opem.
His commota fuit pietas Homodea querelis!
Et statuam, dixit: mox Tibi Diva Domum.
Nec mora: consurgunt ter denae sexque Columnae:
Quamque vides Machinam supplice corde sacrat.
Ambitiosa licet non sit, ne marmore nixa est!
Tantum audere tamen, quod sibi posse: satis.
Conspice, qui legis haec: unum hoc mirare! tot inter
Authorem Amadeos, hunc-ce fuisse, et ai:
Author vivat Jo! qui dulcia nomina mandat!
Et repleant superi fertilitate: Vale!

2.

Ha Csúzy Pajta (melly valóban hellyessen, költségessen, és dicséretessen vagyon fölépítve) üdővel valamely mostoha szerentsétlenség által romolna (kitől Isten oltalmazza) és az rajta levő írások le kopnának, mellyeket a' M. Ur maga Deáky tanulásának maradéki szerént, bizony! dicséretessen öszve szedett; hellyesnek ítéltem azokat ide is rekesztenem; hogy a' pajtának romlásával is mindenkor tudva légyen: tudni illik:

Az pajta kapujának bal kéz felől való részén, a' kő falon ezek irattattak:

[1] Deus Omnipotens Me Adjuvet?

D. O. M. A.

Stat Cereri sacrata Domus, Pacisque Trophaeum;
Tecta licet Calamis, sitque superba nihil.
Molem quercus habet: Parijs non nixa Columnis
Fulmine tuta tamen: quercus amata Joriesz (?)
Attamen auratis, quam splendens fulget aristis
Vixque capit tantas area dives opes.
Gaudet inops, gaudent: cui sunt comerciae curae:
Paci, armis, fructus, quos parit haecce domus.
Munera sunt superum, sed sunt succisa labore
His eteni n vendunt, cum bona cuncta Dij.
Prates Caelitibus! Prates tibi Diva sacrantur,
Cujus ab arbitris fertilis ista Domus.
Qui leqis haec: satiare prius, sic perge viator,
Et fausta Auctori cuncta praecare sua.

Sub Imagine S. Floriani.

A parte dextra Areae depicti, scripta sunt:

Mulciberis restingve faces, Floriane, rogamus
Stabit in auxilio, sic domus ista Tuo.

—

Sub insigni Amadeano

3 Dentes Lupinorum continentes.[2]

Livor edax caute hos primaevos Roseris ausus,
discerpet trino Te, et tua dente Lupus.
Quod faciunt alii: nobis quoque plena potestas;
hanc linquat nobis, exstruat ipse suam.

(Nemz. Múzeum Levélt. 1900/3. növn. sz., törzsanyag, 1745. márc.)

Közli: GÁLOS REZSŐ.

BÁRÓ ORCZY LŐRINC KIADATLAN LEVELEI.

Báró Orczy Lőrincnek igen kevés levele ismeretes (Császár, *Orczy Lőrinc.* IK. 1916. 437. l.), ifjúkorából meg épen csak az a kettő, amelyet Kozocsa Sándor közölt (IK. 1929. 469. és 1932. 205. l.). Egyik 1740-ből, a másik 1742-ből való, s az utóbbi új adatul elárulja, hogy ez időben Orczy már nős volt. Innen kezdve közel negyven esztendőből nem ösmertük Orczynak egyetlen levelét sem. Nyilván feleségének öccséhez szól az 1750-ben kelt alábbi négy levél: az elsőnek végére Orczyné is odaírta névnapi jókívánságait. Orczynak ez a még nőtelen sógora (valószínűleg B. Podmaniczky János) Pesten élt s úgy látszik, ott élt ekkoriban az öreg Orczy Istvánné is, a költő édesanyja. Néhány családi vonatkozáson kívül egy vadászat rövid leírása a legérdekesebb a levelekben.

[2]) A Guthkeled-nemzetségből származó Amade család címere a Báthoryakéhoz hasonlóan három farkas- (sárkány ?-) fog.

1.

T. Eörss 18va Mar. 750.

Bizodalmas Kedves Sóghor Uram!

Reménlettem ugian szivességemet személlyemben le tennem és már in procinatu valék de némelly dolgaim hátráltak hogi csak pro 22da mehetek Pestre, ez máj Szenty napjához azért levelemel, de szivembül agratulálok ohajtván Isten eő Sz. Felsége ki gondolható jóknak osztállyával szeresse Sógor Urt, kinek pro complemento aut Bonorum aut Malorum aszt is kivánom hogi egjszer már Üdvözlésemhez aszt ragaszthassam Kedves háza népével egyetemben. Ki midőn a' mostaniakot szívessen tisztelem allandó maradok Kedves Sóghor Urnak

Igaz Köteles szolgája
B. Orczy Lőrincz.

[Vertatur!] *[Más írás:]* Kedves Eöcsém Uram én is szívessen kivánok, hogy maga neve napját számos Esztendőkbe szerencséssen friss jó állandó egésségbe érhesse el és mulassa maga Contentuma szerint s engem pediglen tovabis igaz attyafi szeretetibe meg tartany tesék édes Eöcsém Uram.

2.

Bizodalmas Kedves Sóghor Uram!

Noha ugyan sokaknál olly hidegh az Attyafi szeretet, hogy ha csak gyakran nem ébresztetik könyen el aluszik s némellyeket ugyan gyakori köszöntés némellyeket az írás feledékenséghben menni nem enged, engem a' mi illet ha az bötük soha sem találtattak vólna is, tudtam vólna attyafiság szeretetet gyakorolni, mert a' kinél nem Husvéth nem Pünkösd s nem Karácsony Nap juttattya esziben az Atyafiakat az szüntelen ír, s szép bötükkel ír. A' mind Sógor Urtúl vett levél is valóban nem Pünkösd 's Calendar szüleménye, hanem atyafiságos Jósága, mellyet szívessen viszontagolván az Mindeneket Vigasztalótúl minden Vigasztalást ohajtok.

El várom azomban azon nagi boszúságot mellyel Sógor Uram ide hagiittatik.

Engem e' napokban egi forgó szél az Mátra mellé hajtott, holott pro cura Majali ex Praescriptione *Dni Joannis Noti* az Szederjest Izsatz...ban (?) bé kellett vennem; két éjszaka pedig forás vizzel kellett élnem, haszna ott való fáradozásnak egyébb nem vóllt egy suta szarvasnál; annak részibül Aszonyom Anyámnak (feleségemmel együtt tisztelvén s minden félé áldásoknak terjedésit kivánván) ezen alkalmatossággal udvarlunk. Továbbá én midőn az Curának szerencsés kimenetelit kivánnám állandó maradok

Kedves Sóghor Uramnak

Köteles szolgája sógora
B. Orczy Lőrincz.

T. Eörss 16a May 1750.

3.

T. Eörss 18va Julij 750.

Bizodalmas Kedves Sóghor Uram!

Sz. Anna napjára hogy megh jelennék, mind az napnak jeles vólta, mind Sóghor Uram invitatoriája kivánnya és noha itt is az megh irtt nap régi szokásbúl nagy gyülekezet által szokott tiszteltetni, mégh is Urunk

példája szerintth ki egiértt el hági én is ezen nagyobb nyájat az kisded nyájacskáértt csak el hagytam vólna ha először discretioval Sógor Uram szemérmetességet nem öntött vólna belém ki miatt már félek, ne talán az adott *áhitatos* névértt *képmutatónak* tartassam s ez a' színe mentségemnek hogi itt Búcsú lesz s ezen egész hetet Újszászon s Fegyverneken kelletik töltenem bizonyos Compromissum mellett leéndő Határ járáson. Kérem azértt habe me excusatum, mind magadnál, mind N. Aszonyom Anyámnál, kinek fiúi engedelmességemet ajánlván maradok

Bizdlas Kedves Sógor Urnak

Igaz Köteles szolgája
B. Orczy Lőrincz.

4.

T. Eörss 22da Aug. 1750.

Bizodalmas Kedves Sóghor Uram!

Hozzám eresztett leveliben háromszori vivattal fejezett szíves kívánságát vettem anyival nagyobb örömel, hogy megh irtt Uri Companiának sokadalmi 's gyönyörködtető mulatsági között is rúlam megh emlékezni nem terheltetett, élek tehát és úgi élek a' mintt Sógor Ur kiványa hogy lehessek örömire és szolgálattyára.

Azonban nem kis irigységre való állapotnak mondhatom: Pusztay embereknek a' napnak sullyát hordozni 's Sógor Urnak az városij gyönyörüségeket árnyékos Palotákon üzni, el jő mindaz által az üdő, mikor illyetén kedves mulatásinak órájt helyre kell hozni homlok izzadásával 's tudom is csak egyszer bé vehessék ismét Aszódy Consilium Aeconomicumban valamit el mulatott helyre kell hozni noha ugian én is alá írom Sógor Uram mentségit hogy most vagion illyetén üdőbenn, melly: munkától ürüllést kiván és szomorodott nyötelenségibenn nemi nemü vigasztalásnak találására módot nyujt; veszem azomban eszre mivel Sógor Uram mentségeit maga is ki teszi, talán ezen cselekedetiért az jövő Turnuson Pesten szükségképpen számot kelletik adni, hogi azértt valami segítséggel lehessek pro 30a magam is be mégyek cum sufficientibus juris requisitis. Kivánom pedigh frissen találhassam.

Uj hírül egyebet nem írhatok, hanem Gróf Cam. Praeses Úr eő Exc. levelit veszem, mellyben tudtomra adgia, hogi circa meduim 8br Marusy 's Tisza Melléky Confiniumokban incorporãora le jönn. Bezzeg a' kinek Majkó jószág teczene lehetne ott venni, talán magamis mégh egyszer ha nem Ráczá leg alább Olává változom.

Szeniczey hireim igen roszak. Sógorom hugomat el verte és már külön laknak, irtam máj postán mindkettőnek, el válik mit végez Atyafiságos de kemény dorgállásom. Tisztelem azomban kedvessejnket s maradok

Kedves Sóghor Uramnak

Igaz köteles szolgája
B. Orczy Lőrincz.

(Nemz. Múzeum Levélt. törzsanyag, 1750.)

Közli: GÁLOS REZSŐ.

GYULAI PÁL GYERMEKKORI VERSE.

Gyulai Pál kézirati hagyatékát az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára őrzi. Figyelmet érdemel benne egy újabban előkerült és az irodalmi analekták közé osztott darab, amely a korai dátum, 1840, tanúsága szerint Gyulainak eddig ismert legkorábbi költői kísérlete. (Tizennégyéves volt ekkor.) Két félív papirt hajtogatott össze 8-rét füzetté és első lapjára címnek ezt írta: *Versek írta Gyulay Pál 1840 Kolósvártt.* A versekből azonban csak az itt közölt ballada született meg.

Villám és Sir.

Ballada.

A Hold súgárai
Mosolygva rezgenek,
Tündöklö Csillagok
Lángolva fénylenek.

—

Mély siri csend úralg
Szendergö tájokon,
Egy felleg se borong
Az ég boltozaton.

—

Békés nyugalomba
Merüle már minden,
Csak egy léánka ült
Amott gyász sirköven,

—

Rideg Fájdalmiba
Setétlő sirra dült,
És gondolatiba
sülyedve elmerült.

—

Majd fölrettenve ö
Örjöngve felkiált
«A halál miért öt
Mért nem engem talált.

—

«Oh! igen engemet
Ki hütelen valék
És ötet megvetve
Hah! egy mást szereték

—

«De haj te jó Bélám
örökre hü valál
S értem hütelenért
E zord sirba szállál.

—

Nyugodj e sír ölén
Oh! nyugodj csendesen
Te leghüvebb Bélám
Már elhunyt kedvesem!»

—

Tovább nem szolhatott
's kábultan dült sirra
Irt ö még sem talál
Kinos Fájdalmira.

De im sötét felhö
Tolong a kék egen
Sürü homály vagyon
A csillag ezreken.

—

A szende halvány hold
Lassan elsötétül
s vészes villám dörög
Messze bérczek megül.

—

Felhö Felhöre jö
Esö árként zuhog
S a fellegeken át
Rémitö tüz ropog.

—

«Dörögj Dörögj te is
Villám én felettem
Oh! kérlek olcsad ki
E rideg életem.

—

Ötet e sir fedi
ö meghalt éljek én
Éljek ez életnek
szigor rövid ölén.

—

«Bosszuld meg rajtam öt
s vedd el éltemet
Mert majd én oda fenn
Látni fogom ötet.»

—

Zápor jobban zuhog
Vihar dühvel sivit
Szilakra hasitja
Erdök éltes fáit.

—

Villám Világra gyul
Az Ég nagyot csattan
Sikoltva rogyik ö
A sirra ájultan.

—

*
* *
Mosolygva áll a táj
A nap sugárinál
Virág derülve van
Viditó éjj után.

A madár fészkéből
újulva tér már ki
Ő éhező begyét
újra tele szedni

De a leánymég ott
A gyászos sirköven
Tüz villám ölte őt
A vészes éjjelen.

Közli: HALÁSZ GÁBOR.

KÉT BESSENYEI-DOKUMENTUM.

Bessenyei György 1773-ban Mária Terézia felszólítására németből magyarra fordított egy hitvédelmi munkát, egy Prágában 1772. december 12-én elmondott prédikációt Krisztus istenségéről. A könyv *A' Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonysága a' Jesus Kristus istenségének a' keresztyén vallás igazságának a' mai hitetlenek ellen* címmel még ugyanazon évben meg is jelent Pozsonyban; kiadásának érdekes előzményét tárja fel két felterjesztés, amely nemrég került vétel útján a Nemzeti Múzeum Könyvtárának kézirattárába. A fordítást Bessenyei előszavával együtt Kollár Ádám, az udvari könyvtár magyar származású tudós őre, pártolólag felterjesztette a királynőhöz. Az előszó Mária Terézia érdemeit emelte ki, többek között ezekkel a szavakkal: «Az Egeknek örök igazgatásai rendelték e' Felséget elönkbe, kinek Királyi hatalma 's Anyai Kegyelme Nemzetünket a' Vér-ontásnak mérge közül ki-segéllette, melly fáradt hazánknak kebelét olly sokszor szaggatta, másszor szerentsétlenségünktől szüntelen üldöztetvén. lélekzetet venni tsak az Ő Felsége tsendes uralkodása alatt kezdettünk, Szomorú pusztáink ez előtt meg-szokván sebei közt szenvedett Nemzetünknek Vérit innya, most tsak a' Munkások keze által kövéredhetnek, Harmintz két esztendőtől fogva javainknak birodalmában tsendesek, élünk 'a békességnek édességei között nyugodva.... Felséges Aszszonyunk felső Királyi hivatalát tudván, 's Anyai Kegyelmét kebelében érezvén, nem elégszik-meg azzal, tsak, hogy Hazánkat tsendességben tartsa, hanem fáradhatatlanúl keresi azokat az idvességes eszközöket-is, mellyek által Keresztyén Vallásának erejét jobbágyai között védelmezhesse.» Ezért bízta meg őt is e munka fordításával. A királynő, mint sajátkezű jegyzetéből kitünik, félt, hogy ezeket a dícséreteket hízelgésre magyarázhatják, aggodalmát azonban Kollár önérzetes érvelése eloszlatta és megadta hozzájárulását a kinyomatáshoz. Egyéniségére és a magyarokhoz való viszonyára egyaránt kedvező fényt vetnek jegyzései, az újabb felterjesztés bátor hangja meg Kollárnak válik becsületére. Az iratváltás mögött pedig ott a hódoló testőríró alakja, aki szívesen vállalja az alapjában katolikus szellemü hitvédelmi munka átültetését, amelynek érveit, mint maga mondja: «noha Reformátióban nevekedtem, 's élek, velünk ellenkezni nem találtam.» Ez és az 1777. évben újból vállalt vallásos fordítás lélektanilag talán még sem hanyagolható el egészen későbbi áttérésének sokat vitatott problémájánál.

1. Kollár felterjesztése a Királynőhöz.

Allergnädigste Kaiserin, Apostolische Königin, und Frau!

Die von Euer Maytt: mir allergnädigst zugeschickte und hier beygebogene ungarische Uebersetzung der bekannten Pragerischen Predig, habe

ich mit allem Fleiss nicht nur durchgelesen, sondern auch mit dem deutschen Original genau zusammengehalten, und ich muss in der Wahrheit aufrichtig gestehen, dass sie es allerdings werth seye, so wie sie hier geschrieben ist, im Druck zu erscheinen; theils weil sie mit grosser Geschicklichkeit, und Kentniss der ungarischen Sprache geschrieben ist, und das deutsche Original getreulich und vollkommen ausdruckt; theils weil in der ungarischen Sprache noch nichts desgleichen, wider die leider! überhandnehmende Freygeisterey, im Druck erschienen. Diese für unsere ungarische Nation allergnädigste Sorge hat schon ihre eigene Stelle in der Geschichte Euer Maytt: an welcher ich seit mehreren Jahren in meinen Nebenstunden arbeite. In dieser Geschichte wird die dankbare ungarische Nachwelt nicht ohne zärtlichsten Thränen lesen können, wie unablässlich Euer Maytt: nich nur für unsere Sitten, Gelehrsamkeit, Tapferkeit, und das ganze gegenwärtige, sondern auch für das zukünftige Wohl allermildest gesorgt haben Der Uebersetzer, dessen schöne Capacitaet, und nicht allgemeine Talenten aus dieser Arbeit hervorleuchten, hat eine kleine dem Gegenstand der Predig sehr wohl angemessene Vorrede seiner Uebersetzung vorgesetzt, welche meiner allermindesten Meynung nach auch allerdings verdienete mitgedruckt zu werden.

Jedoch es beruhet alles an Euer kaiserlichen und apostolischen Maytt. allerhöchsten Willen und Meynung.

Adam Franz Kollar.

2. A Királynő sajátkezű rájegyzése:

ich förchte eine adulation möchte also ehe noch die übersetzung dieser Vorrede sehen. ich bin denen Hungern viel schuldig ich liebe sie aber auch zärtlich sie seind mir von meinen grossen kayser Frantz bekant und anbefohlen habe mich alzeit gutt dabey gefunden. M.

Az akta hátlapján (Kollár jegyzete):
Misi d. 16. April. 1773. Recepi die 17. eiusdem anni.

3. Kollár újabb felterjesztése.

Allergnädigste Kaiserin Apostolische Königin, und Frau!

Der Verfasser der Euer Maytt: allerhöchst bewusten Vorrede ist einer der meinigen Landsleuten, die ich seit mehreren Jahren her sehr genau kenne, derowegen kann ich auch Euer Maytt: auf das heiligste versichern, dass dieser Bessenyei in seiner Vorrede keine andere als die Sprache seines Herzens führe, folglich von einer Adulation weit entfernt sey. Wir Ungarn sind überhaupt unserem National-Caracter nach sehr schwache adulateurs. Der Neid, der Eigennutz, die ambition, und eine starke Neigung zu einer übertriebenen Freyheit sind unsere Nationalfehler, wie es Euer Maytt: allerhöchst am allerbesten bekannt seyn wird. Wenn ein Franzose, oder ein Wälscher das seltene Glück gehabt hätte, in Euer Maytt: Hof-Bibliotec in das vier und zwanzigste Jahr, wie ich, zudienen, so wurden unsere Zeiten schon längst beschrieben worden seyn; ich aber als ein gebohrener Ungar

arbeite an meiner Geschichte in der Stille, und zwar mit dem festen Vorsatz, dieselbe nicht eher das Weltlicht erblicken zulassen, als nachdem ich das meinige zum letzten sehen, und nichts zeitliches mehr zuhoffen haben werde, um nur von dem niederträchtigen Fehler einer adulation auf ewig befreyt zuseyn. Uebrigens dem allergnädigsten Befehle zur Folge habe ich diese Bessenyeische Vorrede, und zwar in einem rein abgeschriebenen und für meine ungarische Büchersammlung bestimmten Exemplar, welches ich Euer Maytt: hier beizulegen die allerhöchste Gnade habe, wiederholtermassen genau durchgelesen, und gar nichts übertriebenes gefunden, wäre also zum zweytenmal der allermindesten Meynung, dass sie allerdings verdiene mitgedruckt zuwerden, und zwar aus folgenden Ursachen: 1.) weil diese Vorrede nicht an Euer Maytt., sondern an den Leser adressiret ist. 2.) weil sie in einer Sprache geschrieben ist, die Euer Mayestät nicht sprechen, und 3.) weil der berühmte Metastasio in seinen Voti publici ebendasselbe gesagt, und von allen sowohl Ausländern als Innländern nicht als Poet, sondern als ein unfehlbarer Zeuge der puren Wahrheit überall gelesen, und hochgeschätzt wird. Jedoch es beruhet alles an Euer Kayserlichen und Apostolischen Maytt: allerhöchsten Willen, und Meynung.

Adam Franz Kollar.

4. A Királynő sajátkezű rájegyzése:

so bald es nicht an mich adressirt ist und das lob der nation zu gleich ihre präjudicia vorstelt, so bin ich gantz zu friden habe es selbst gelesen finde es gutt. allein auff mich in solchen sachen wie in vill anderen kan und werde mich niemalls allein verlassen. mit freuden wan es auch latein ist lesdte dise beschreibung die er macht von Hungern kunte villeicht ihme vill darzu helfen der König in Hungern wusste nichts davon nur die M. T. was zur Ehre der nation ist werden wir in mein herzen gern der welt kund geben.

Az akta hátlapján (Kollár jegyzete):
Misi d. 18. April. 1773. Recepi d. 19. eiusdem anni.

Közli: HALÁSZ GÁBOR.

EGY RÉGI PESTI CÍMTÁR SZÍNÉSZET- ÉS DRÁMATÖRTÉNETI ADATAI.

Az 1815-ből való pesti címtárban *(Adressbuch der Königlichen Freystadt Pesth.* 1815. Pesth, zu finden bey Hrn. Leyrer, Eggenberger und Müller) figyelemreméltó színészet- és főleg drámatörténeti adatok maradtak meg — idáig felhasználatlanul. E kis könyv a város szórakozóhelyei sorában részletesen foglalkozik a magyar és a német színházzal, mégpedig első helyen a magyarral, *Das ungarische National Theater* címen. Közlései anyagát az utolsó «theatromi almanak»-on kívül a színtársulat körében szerezte, aligha nem magától a társulatot 1813 ősze óta igazgató Kultsártól. A társulat névsora után a magyar színészet rövid történetét adja s ennek keretében

részletesen ismerteti Kultsárnak röviddel előbb megjelent *Hazafiui javallását*. A megyék addigi adományai és ígéretei alapján reményét fejezi ki, hogy egy állandó nemzeti játékszín szép terve rövidesen megvalósul. A társulat névsora megegyez az almanach adataival, de míg ott Murányi felvigyázó és Déry «ruhák inspectora», itt Murányi rendező címmel szerepel és Déry a felvigyázó.

Sokkal becsesebbek a címjegyzék irodalomtörténeti adatai. A 111. lapon ugyanis felsorolja azokat a nevezetesebb írókat is munkáik címével együtt, akik az évben eredeti drámákkal gyarapították a társulat műsorát. E jegyzéket különösen fontossá teszi az, hogy erre az időre vonatkozólag úgyszólván semmi műsor-adat nem maradt már fenn: mivel a társulat évközben eltávozott, az ezévi műsort magába foglaló almanach már nem jelent meg. De az addigiak sem nevezték meg 1812 óta még az újdonságok szerzőit sem.

A jegyzék a következő:

Unter den National-Dramatischen-Dichtern, welche in diesem Jahre originale Stücke einsandten, sind:

Hr. Ant. (!) v. Gombos (Conzipist bey der Hochl. Ung. Hofkanzley). Er verfasste: *Elek és Polixena.*

Hr. Valthaser von Bárányi (!) (Gerichts Tafel Beysitzer) von ihm sind: *Rübezal. — Hárfa Sziget. — Magyarok Kiindulása Ásiából. — Jazid Ilderum. — Dévényi Cecilia. — Saidár és Rurik. — Somosváriak. — Rásdi.*

Hr. Jos. v. Katona (Geschw. bey der k. Tafel) er lieferte: *Lucza Széke — István Magyarok első Királya. — Borzasztó Torony. — Jerusalem pusztulása.*

Hr. Ant. v. Grusz, Verfasser von: *Erbia. — Szépség Ereje. — Nagyravágyó Leánka.*

Hr. Aloys Köszegi, Verfasser des *Pokolvári Bálint.*

Gombos Imre, az *Esküvés* írója itt szereplő drámájának címe korábban is ismeretes volt. Ez az adat igazolja Sziklay Ferenc véleményét, aki Gombos egy levele alapján állapította meg, hogy az *Elek és Polyxenát* nem az *Esküvés* után írta, mint addig hitték, hanem valószínüleg még 1814-ben.[1] Katonára vonatkozólag sem mond lényegesen újat a jegyzék: azok az eredetiként játszott drámái, melyek előadásáról egyebünnen tudunk, kivétel nélkül mind szerepelnek benne, kívülük a *Jerusalem pusztulása* is. Ennek előadását a cenzor 1814. július 27-én engedélyezte, de hogy Katona átadta-e a színtársulatnak vagy sem, nem volt ismeretes. Ez a jegyzékből nyilvánvaló. Valószínüleg ezt adta oda utoljára, s ez által került be a jegyzékbe. Előadását mindenesetre előkészítették ekkor is; utóbb 1833-ban is. Hogy az előadás megtörtént-e, az így sem állapítható meg kétségtelenül. Kőszeghy Alajosnak, a színtársulat tagjának drámája a Gleich-féle *Vendelin von Höllenstein oder die Todtenglocke* című 1798-ban megjelent regénynek dramatizálása volt. 1814. augusztus 1-én mutatták be; Szinnyei írói lexikona hivatkozik ekkori színlapjára. *Pokolköi Vendel* címen is játszották. Magát

[1] *Gombos Imre Polyxenája és valószínü forrása.* Erdélyi Muzeum, 1910. 285. lap.

a regényt csak 1823-ban fordította magyarra Némethy József.[1] A regény német színpadi feldolgozásának (Mühlbeck- vagy Michelbecktől) első pesti előadása 1816. december 29-én volt.

Legérdekesebbek a Bárány Boldizsár és Grusz Antal drámaírói munkásságára vonatkozó adatok. A *Rosta* írójának ifjúkori drámái közül eddig egyedül az 1812. május 12-én bemutatott és még a Nemzeti Színházban is soká — előbb eredeti alakjában, majd 1854-től Fáncsy igazításaival s Doppler zenéjével — játszott *Saidár és Rurik*ról voltak adatok. E jegyzékből tünik csak ki, hogy a *Bánk bán* megrostálása idején mily nagyarányú drámaírói munkásság is volt már Bárány mögött. A *Rübezal* és a *Magyarok kiindulása Ásiából* előadásáról csak a 30-as évekből voltak adatok, s akkor újdonságok gyanánt hirdették őket. A *Szittyai magyarok kiindulása Ásiából a' hét magyar Kapitányok alatt* című «új nemzeti eredeti vitézi játék»-ot 1835. május 6-án mutatták be Kassán Komlóssyné jutalomjátékául; ennek az előadásnak színlapja meg is maradt a Széchenyi-könyvtár Fáncsy-féle színlapgyüjteményében. A *Rübezal*nak 1838. június 13-án Udvarhelyiné javára rendezett debreceni előadása csak a Honművész elég terjedelmes csípős megjegyzéséből ismeretes.[2] A darab maga megbukott, noha az előadás keretében Kántorné első debreceni felléptét ünnepelték. «Az ‚egyszer hun vót, hun nem vót, még az óperenciás tengeren is túl vóti' világból, guzsaly mellett agg anyó szájába illő regény a fényes számmal színteremünkbe se eglett közönség elégületlenségében teljes mérték 's érdem szerint részesült. S bár mint romantizálgat is e' romántos színmü (melly a' hirdetményen nézőjáték címre tett szert), de elöttünk nézhetlen játékká, sületlen semmiséggé vált: mi okból utósó Isten hozzádot mondván neki, siri és békés nyugalomba helyeztetni öt szívből óhajtjuk» — írja többek közt a kritikus. (Honművész, 1838. 71. sz.) E tudósítás szerint a darab teljes címe *Rübezahl az óriási hegyekben, vagy zöld leányka* romántos nézőjáték 5 felvonásban Bárány Boldizsártól. 1835. január 24-én is játszottak már Kassán egy «egészen új Vitézi Tüneményesjáték»-ot 4 felvonásban egészen hasonló címmel, de a szerző megjelölése nélkül s berlini újdonság fordítása gyanánt. *(A' zöld leányka, vagy: Rübezahl az óriáshegyekben.* Das grüne Mädchen Az esmeretes regényes történet után kidolgoztatott a' Berlini udvari játékszínre.[3] Volt-e ennek a darabnak is köze a Bárányéhoz, nem tudom: az sem lehetetlen, hogy a debreceni előadás címét a másik után alakították. Német Rübezahl-játékokat is épen a 30-as években játszottak leginkább, így Pesten 1829-től. Bárány valószínüleg Lafontaine Rübezahl-elbeszélését dolgozta fel. *(Märchen, Erzählungen und kleine Romane*, I. 1801.) Ez annál inkább valószínü, mivel a *Hárfa Sziget* is Lafontaine elbeszéléséből készült: ez utóbbit Fáy András már 1807-ben le is fordította *(Bokréta*, 127—48. l.), a Rübezahl-elbeszélés magyar fordítását azonban csak 1816-ban adta ki Kis János *(Ifjúság barátja II.)* A *Somosváriak*at (*Szamosváriak és Kolosváriak*

[1] Erre, valamint a Báránytól dramatizált német regényekre és elbeszélésekre s fordításukra vonatkozólag v. ö. György Lajos bibliografiáját az Ungarische Jahrbücher VIII. évfolyamában.

[2] A *Szittyai Magyarok* előadásáról szóló tudósítás elég kedvező.

[3] Színlapja a Fáncsy-féle gyüjteményben.

címen is emlegették) 1813. január 17-én bemutatta a pesti színtársulat. Kultsár a Hazai Tudósítások 11. számában szólt is az előadásról, de sem ő, sem az almanach nem nevezte meg a szerzőt, s az mindeddig ismeretlen volt. A *Hárfa Szigetnek*, a *Jazid Ilderumnak*, a *Dévényi Ceciliának* és a *Rásdinak* sem írásáról, sem előadásáról nem ismeretes semmi más adat. A *Saidár és Rurikkal*,[1] a nyomtatásban megjelent *Árpádi házzal* és a Széchenyi-könyvtár kézirattárában levő *Velencei Péterrel*[2] együtt így Bárány Boldizsárnak már 10 drámájáról tudunk.

Grusz Antal a címjegyzék megjelenésekor még egyetemi hallgató volt. Csak 1816-ban fejezte be tanulmányait s mindjárt ez évben a magyar törvénytudomány helyettes tanára lett az egyetemen. Már 1820. április 6-án meghalt. Szépirodalmi munkásságáról és a színtársulattal való kapcsolatáról eddig nem esett szó. Az *Erbia* nyilvánvalóan Pálffy Sámuel hosszantartó népszerűségre jutott azonos című regényének[3] (1. kiadása 1805-ből) feldolgozása volt.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ÁMOR ÉS A' HALÁL.

Verseghy ily című költeményéről annyit állapított meg legutóbb Gálos Rezső (IK. 1933. 100. l.): «Latin forrásra vall, hogy a költeményt Baróti Szabó Dávidnál is megtaláljuk, elsőízben a *Vers-Koszorúban*» — s megjegyzi, hogy ez utóbbinak versét «Császár Elemér is görög származású latin epigramma fordításának tartja.» Valóban mindkét költő latin eredeti nyomán dolgozott, de az igen sokszor megverselt ötlet más-más — azt hiszem határozottan megjelölhető — latin feldolgozása után.

Ez az ötlet is, mint annyi más, Alciatus páratlan népszerűségű s mondhatni műfajt alapító jelentőségű emblémái közt terjedt el Európa-szerte. Mint a többiek jelentékeny részét joggal, ezt a *De Morte et Amore* c. (az 1531. évi első kiadásban 65.) emblémát is már az első tudós Alciatus-magyarázó, Claudius Minos (Mignault) 1573-ban valami görög forrásból eredőnek tartotta, s e vélemény határozott állításként később is többször fölmerült. A valóságban azonban sehol sem található ily görög szöveg, sem epigramma, sem mese. Alciatus ötlete valószínűleg Seraphino dell 'Aquilla XV. századi olasz költő Cupidóról és Atroposról szóló elbeszéléséből származott; ott azonban még nem nyílcseréről van szó, csak Atroposnak szolgáltatja ki Cupido a maga nyilait; Seraphinót követte Jean Lemaire belga költő, ezt meg Joannes Secundus.[4] Alciatus emblemájának elterjedését azonban már nehéz mindenüvé követni; hiszen egész gyüjteményének is kb. 150 lenyomata és teljes fordítása ismeretes, köztük 130 az első hét évtizedből,[5] magának ennek

[1] Súgópéldánya megvan a Nemzeti Színház könyvtárában.
[2] V. ö. Vértesy Jenő, *Bárány Boldizsár ismeretlen drámája*. Irodalomtörténet, 1912.
[3] V. ö. Heinrich Gusztáv: *Erbia és Zomilla*. EPhK. 1901.
[4] V. ö. Rubensohn M.: *Griechische Epigramme u. andere kleine Dichtungen*... LXVI. lapját.
[5] V. ö. (többek közt) Rubensohn, i. m. LXXVII. l.

az emblémának pedig igen sok feldolgozása, a teljes fordítások darabjain kívül is, az újlatin, német, holland, svéd, francia, olasz, spanyol, angol stb. irodalomból egyaránt.[1] A nem fordítás szándékával készült feldolgozások, mint a hasonló ötletekéi rendszerint, tovább színezik a történetet, részletesebben kiterjeszkedve oly körülményekre, amelyekről Alciatus nem szól (itt pl. a közös szállásra térés, majd a csere időpontja és okai, stb.). De olyanok is akadtak, akik az epigrammatikus tömörségben akarták felülmúlni Alciatust s felére rövidítették az elbeszélést; akik később ily rövidebb változatból merítettek, azoknál már természetesen nemcsak bővítések fordulnak elő Alciatushoz képest, hanem oly nála említett körülményeknek másokkal való helyettesítése is, melyeket közvetlen mintájuk elhagyott.

Az egyes változatok említett eltérései alapján leszármazásuk többnyire megállapítható. Így Verseghyről kétségtelen, hogy Sautel J. P. francia jezsuita poéta *Lusus poetici allegorici* c. először 1656-ban, de a XVIII. század folyamán Nagyszombatban is ismételten kiadott kötete I. könyvének 6. elegiájából készítette a maga énekét. Minthogy Verseghy-kiadásában Császár Elemér, az újabb pótlásokban Gálos Rezső is rendszeresen közölte a biztosan megállapítható forrásokat, álljon itt Sautel verse is, a hozzátartozó erkölcsi *Apodosis allegoriae* nélkül, mivel ezt Verseghy is teljesen mellőzte; kiemelem a szövegben azokat a szavakat, amelyek leginkább mutatják, hogy V. forrása S. feldolgozása volt.

Mortis et Amoris foedus.

Dulcia tranquillae pepigerunt foedera pacis,
Et Mors, et penna praepete pulcher Amor.
Ibantque assuetis armis instructus uterque:
Mors sua tela, comes tela gerebat Amor.
Dumque iter accelerant ambo, solantur euntes
Alterna facilem garrulitate viam.
Nam quamquam teneris infans videatur in annis;
Est tamen arguta voce disertus Amor.
Interea *clauso vesper procedit olympo.* (El-setétedvén)
Et placida suadent astra quiete frui.
Divertere via pariter, *tectoque sub uno:* (egy hajlék alá)
Unus, qui geminos excipit, hospes erat.
Mox ubi se modicae recrearunt munere mensae,
Fortuito *pharetram deposuere* loco. (le-rakjak íves tegzjeket)
Inque vicem pariterque data, acceptaque salute
Compositi thalamis conticuere suis.
Jam *medium nox* atra *polum* subvecta *tenebat,* (éjfél üdején)
Vox hominum auditur nulla, nec ulla canum,
Ecce tibi verso bipatentes cardine valvae,
Non expectato *concrepuere* sono. (zördülés történik)
Examines *trepidare metu,* longa atria circum, (fel-ijjed)
Et ruere *ancipiti,* qua data porta *via.* (kettős ösvényre)
Dum fugitant, *repetunque suam sibi quisque pharetram,* (tegzéhöz kapkodik)
Alter in alterius spicula forte ruit.

[1] V. ö. az *Euphorion* III., IV., V. és VI. évfolyamában Köhler, Bolte, Minor, Sauer, Horner és Keller nagyszámú adalékát.

Mortis amor pharetram sumpsit, Mors [sumpsit Amoris, (Amor Halálnak tegzét,
Morsque suam falcem mutat, Amorque facem. Halál viszontag Amorét...)
Jamque *rubescebat* pulsis *Aurora* tenebris, (hajnalkor)
Mors et Amor *varias corripuere vias.*
Et modo *mutatis* facta in contraria *telis,* (idegen nyilakkal)
Sauciat haec Juvenes, sauciat iste senes.
Hinc datur humanae ludibria cernere vitae,
Et rerum inversas discere posse vices.
Cur *Juvenis* praereptus *obit* florentibus annis?
Cur flagrat *infami turpis amore senex!* (...a' tsúf szerelemre)
Scilicet ex illo jam tempore vibrat Amoris
Spicula Mors, vibrat spicula Mortis Amor.

Verseghy feldolgozása műfaji okból is rövidebb eredetijénél, meg azért is, mert Sautel nagyon is bőbeszédű s a versforma gyakran ismétlésekre kényszeríti. De mindaz, ami Verseghynél többlet Alciatushoz képest, Sautelből ered és egy más ismert feldolgozásban sem — a Sautelből eredő, különben is későbbi német változatokban sem — található meg annyira hasonló formában: a körülmények megjelölésében való bővítményeken kívül a kifejezésmódra, jelzőkre stb. is áll ez. De e kapcsolatban rámutathatok arra is, hogy Verseghynek még egy költeménye ered közvetlenül Sautel említett verskötetéből: *Egy Fülemüléről és a' Hárfásról.* Gálos idézett értekezésében kétségkívül helyesen származtatta a költeményt a Strada jezsuitától bemutatott dalnokversenyben (1617.) Castiglione ajkára adott *Certamen poetae et philomelae*-ből, melyet nálunk is közölt Molnár János (1783.). De ezt a tárgyat is megpróbálta kétségkívül Strada nyomán — a maga ízlése szerint s az elegia formájában előadni Sautel is. Hogy Verseghy előtt, ha talán ismerte is a másikat, inkább Sautel állt, azt legjellemzőbben költeményeik kezdete mutatja, már a színhely leírása is, de legfőkép az, hogy náluk már a hangolásnál kezdődik a verseny, míg a Strada-féle szövegben erről nincs szó. A verseny további menetéből már kevésbbé lehet jellemző részleteket kiemelni, mivel Verseghy csak röviden jelzi a főfordulatokat, s azok maguk kb. azonosak a két latin szövegben, de mindkettő részletesen kiszínezi valamennyit. Épen ezért elegendő V. forrásának bemutatásául is, a leszármazás igazolására is Sautel elég hosszú versének kezdete s a hozzájáruló epitaphium utolsó distichona; ez u. i. ugyancsak forrása V. költeménye befejezésének. Sautel költeménye kötetében a legutolsó, a III. könyv 10. elegiája:

Philomela in certamine moriens.

Nobilis arborea nuper citharoedus in umbra
Fallebat placidis otia blanda modis:
Doctaque mobilibus moderans modulamina plectris,
Ingeniosa suum dextra tenebat ebur.
Vix pepulit, tremulo salientis pollicis ictu,
Fila locuturae concilianda lyrae.
Vix bene, verticulis suprema in parte rotatis,
Judice discordes temperat aure fides;
Audiit argutae resonabilis hospita silvae;
Audiit Aonii Dux, Philomela, chori.

Et prope succedens, numerosis abdita ramis,
Auditos memori ruminat aure sonos.
Inscius audiri fidicen sua barbita, crispat
Languidus ignava tinnula fila manu.
Mimula respondet citharae philomela: modosque,
Quos digitis lyricen, gutture reddit avis.
— — — — — — — — — — — — — — —
Hospita frondosae moriens citharistia silvae,
Non poterat tumulo commodiore frui.

A latin vers elejéről hiányzik a személyes vonatkozás: nyilván, — amint már Császár Elemér is gyanította, csak V. vitte be a költeménybe. Egyébként is mindkét Sautel-költemény átdolgozása teljesen beleillik V. állandó énekszerző eljárásának keretébe: itt is azzal a szabadsággal jár el, költ újra, mint máskor, itt is, mint legtöbb versében, a német Gesellschaftslied, főleg az anakreontikusok modorában verseli meg bőbeszédűbb forrása tárgyait. Van még egyébként egy harmadik költeménye is, amelynek puszta ötletét talán szintén Sautel olvasása támasztotta benne. Ez *A'Rósa* (15.) Sautel II. 7. *Rosae martyrium sive rosa in cono distillatorio lacrymans* c. költeményében u. i. a rózsa panaszolja, mikor olajat sajtolnak belőle, mennyi veszedelme van az ő életének; V. rózsáját a szél tépi meg.

Baróti Szabó is jól ismerte Sautelt, sőt épen legelső lusus-át *(Musca in lacte naufraga)* le is fordította. *Az Halál- és Kupidóról* (korábbi címe: *Az halál és szerelem)* szóló epigrammáját azonban nem Sautel, de nem is Alciatus nyomán írta; az övének terjedelme ez utóbbinak is csak fele, és semmi oly mozzanat nincs benne, amely ne volna meg már Alciatusnál. Rövidség tekintetében is, egyes szavaiban is ahhoz az azonos terjedelmű epigrammához áll közelebb, amelybe a firenzei Dactius (Dazzi) András, XVI. századi humanista próbálta Alciatus ötletét szorítani. Álljon itt Dactius epigrammája s utána B. Szabóénak legkorábbi változata, minthogy ez áll legközelebb hozzá; a változtatások távolodó iránya maga is megerősít az eredeti megállapításában.

Nactus idem hospitium noctu cum Morte Cupido,
Mutatis temere *mane* abeunt pharetris.
Haec dolet invalidis dare sese vulnera, fortes
Ille mori, dubius suscitat arma dolus.
Pugnantes dirimit Nemesis: male perdita cesses,
Summa hominem fugiant haec mala, Mors et Amor.
(A. D. patricii et academici Florentini poemata.
Florentiae 1549.)

A' vendég-fogadón Halál bé-szálla 's Kupidó;
És egymás mellé nyílaikat letevék.
El-válnak *reggelre;* 's mivel még vólna setétség,
Ennek amaz ragadá nyílait, annak emez.
Több Öreget sebesít nyílával azólta Kupidó
S meg több Iljat Halál nyíla halomba le-ver.

Ha valóban a közölt epigramma volt B. Szabó eredetije, nála az első két distichon tartalma nyúlt háromba, s az új csattanót el is hagyta, megtartván az eredeti terjedelmét. Dactius verséhez különben igen könnyen

hozzájuthatott, hiszen főleg épen a jezsuita poéták mögött ott volt az egész újlatin költészet, annak gyűjteményeit állandóan forgatták; Dactius verse is megvan a *Delitiae CC Italorum poetarum* I. kötetének 889. lapján. De maga B. Szabó is fordított más XVI. századi olasz humanista verset is, így Sannazar egy latin epigrammáját is — Rájnissal vetélkedve.

WALDAPFEL JÓZSEF.

PETELEI ISTVÁN LEVELEI GYULAI PÁLHOZ.

Ha Peteleinek ezt a pár Gyulaihoz írott levelét olvassuk — a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattára őrzi őket a Gyulai-hagyatékban — meglep elsősorban a levelek őszinte, mindent feltáró hangja, mely azt bizonyítja, hogy írójuk teljes bizalommal vetette alá magát Gyulai legszigorúbb ítéletének is. Érdekes még a levelek rapszódikus, nyugtalan, sőt ideges stílusa: rövid, sokszor össze nem függő sorok, melyekből egy lelkileg gyötört, — írja is, hogy beteg — lélek szól hozzánk. Hogy Gyulai nem volt valami jó véleménnyel az akkor épen Peteleitől «divatba» hozott rövid lélegzetü «rajz»-formáról, arra a levelekből is lehet következtetni. Gyulai nem írt soha Peteleiről. Novellát azonban négy ízben[1] is közölt töle s két könyvéről íratott bírálatot.[2]

1.

Nagyságos Uram!

Kérem fogadja el tőlem e könyvet[3] s ne tekintse elbizakodottságnak, hogy el merem küldeni.

A legjobb amit én adhatok s én nem tudom egyébbel kifejezni Nagyságod iránt valo hálámat azért, hogy figyelmére méltatta munkálkodásomat s hogy tanácsolt, tanitott.

A legmélyebb tisztelettel:
Petelei István.

Kolozsvár, 1881 19/XII

2.

Kolozsvárt, 1885 Május 26.

Nagyságos Uram! Ezt a Tolstoj féle cimnélküli regényt (nem is regény ez, hanem olyan kis féligaz, félköltött apróságokból, csodaszép apróságokból álló «beszéd» cyklust) én közöltem a kol. közlönyben.

Bizony olyan hangulatos dolog a milyent mi nem tudunk csinálni. Egész tanfolyam a tanulni vágyo sok sok magyar irkafirkálóra.

[1] *A kapu be van zárva.* (Elbeszélés.) Bpesti Szle. 1885. 42. köt. 111—129. l. — *Jetta.* (Beszély.) U. o. 1887. 51. 88—112.; 258—281. l. — *Felhők.* (Beszély.) U. o. 1896. 85. köt. 276—291. l. — *Menekvés.* (Beszély.) U. o. 1897. 86. köt. 69—86. l.

[2] A *Fülemüléről* —z— jegyü bíráló a Bpesti Szle. 1888. 56. köt. 146—147. l. — A *Jettiről* —r. jegyü bíráló u. o. 76. köt. 458. l.

[3] *Keresztek.* 1881.

Helmeczi ur a ki forditotta, ugy kivánja, hogy én küldjem el Nagyságodnak kérve, hogy válaszoljon szándéka iránt. Kérem is.

A czimnélküli regényhez bevezetést kellene irni. Helmeczi azt is elvégezhetné. A regény megszakad — mint az Anyegin — e félbeszakitás történetét tán elkellene mondani.

Ha Nagyságod kegyes lesz válaszolni a levelét majd én juttatom a Helmeczi kezébe.

Mély tisztelettel
Petelei István.

Nagys. Gyulai Pál ur.

3.

Nagyságos Uram!

Örvendek, hogy közli Jetta czimü elbeszélésemet.[1] Ha megtehetné Nagyságod, hogy a Decemberben megjelenő (januariusi) számba adja, hálásan venném.

Köszönöm az utasitásait.

Bebizonyitom, hogy gondolkoztam felette.

Ha Nagyságodnak nem alkalmatlan a honorarium elküldése köszönettel fogadom.

Mély tisztelettel
Petelei István.

Kolozsvár, 1886 22/8.

4.

Méltóságos Uram!

Ezt az apróságot azért küldöm Méltóságodnak, hogy az emlékezetébe juttassam magamat. Tartok attól, hogy nevemet is elfelejtette.

Ez rövid, s a műfajt, tudom, nem igen szereti Méltóságod. Mégis elküldöm. Ha nem használhatja is, tán megbecsül azzal, hogy elmondja, mint régebben, a véleményét.

Évekig nem tudtam dolgozni. Beteg voltam. Nehány hónap óta ismét irok. Ime azzal ünneplek, hogy búsitom Méltóságodat. Kérem vegye szivesen.

Mélyen lekötelezett hive

Maros-Vásárhely 1895 Jan 20 *Petelei István.*

5.

Méltóságos Uram! Kérem, méltóztassék az elbeszélésem kéziratát nekem vissza küldeni. Szükségem van reá; és igen sulyos büntetés volna visszaküldésének megtagadásával az a bátorságom, hogy Méltóságodnak elküldtem. A kézirat 5 hónap óta vár sorsára Méltóságodnál. Ne méltóztassék rossz néven (venni) ha másodszor sürgetem a visszaküldését, de most szükségem van rá.

Mély tisztelettel
Petelei István.

Maros-Vásárhely 1895 Majus 24

6.

Méltóságos Uram!

A «Becsületet» nem küldöm el.

Nem tudom ugy megirni, hogy Méltóságodnak küldhessem el. Mélyen köszönöm, hogy véleményt irt rola. Javamra forditom.

[1] Budapesti Szle. 1887. 51. köt.

Itt egy uj. Ezt én inkább szeretem. Ugy lehet tévedek. Hálára késztet ha tán arra méltat, hogy meg irja a hibáit.

Méltóságod irta meg, hogy soronkivül elolvassa. Kérem olvassa el s igen örvendek rajta, ha türhetőnek találja.

Kérem méltóságodat, tartson meg jóindulatába ezutánra is. Senki sincs hálásabb szivvel eddig is mutatott érdeklődeseért, mint én.

Az irás ocsmány. Nem tudok másképen. Ha esetleg szedés alá kerül, kérem engedje meg, hogy a corrigálást én végezzem el.

Petelei István.

Maros-Vásárhely 1895 December. 10.

7.

Méltóságos Uram! Megigértem, hogy ha jobbat irok annál az elbeszélésnél a mit küldtem — felcserélem. Beváltom. Ez, tudom inkább sikerült, mert egyszerübb s világosabb.[1]

Ha igaz ez, kérem méltóztassék ezt használni. A másikat személyesen veszem át e hónap végén, mikor Bpestre kell utaznom.

Bocsánatot kérek ezért a sok zaklatásért s az én ocsmány betüimért, a miknél már nem tudok jobbat vetni. Hálásan venném ha a correkturát elküldetné méltóságod, hogy a szedést javitsam át.

Mély tisztelettel

Maros-Vásárhely 1896 Január 21. *Petelei István.*

8.

Méltóságos Uram!

A Kemény Zsigmond Társaság nagygyülésén (május 31 én) felolvastuk Longfellow szép versét a «Morituri salutamus»-t[2] Szász Béla ur küldte nekünk, mi a felolvasásunkról való nyomtatott értesitö(jé)be, mint, mindent, a mit ott olvastak, kinyomattuk. Most értesülök, hogy a vers kiadásának a joga a Kisf. Társ.-ot illeti. A verset kiszedettük s össze is van állitva, de előbb illendőnek tartom kérni Méltóságodat, ne akadályozza meg a vers kiadását. A füzet (fájdalom) amugy is kis körbe terjed 300 példányba jelenvén meg, tán nem vágunk nagy rendet a Kisf. Társ. mezőjébe s az Értesitő megjelenését lehetetlenné tenné a Méltóságod tiltó szava.

Méltóságod mindenesetre láthatja, hogy jóhiszemüleg tettünk s nem akarunk szánt-szándékkal kárt tenni a Kisf. Társaságnak.

Alázatos tisztelettel

Szováta. 1896. Jun. 9. *Petelei István.*

9.

Méltóságos Uram!

A mult esztendöben arra méltóztatott utasitani, hogy előre értesitsem, ha megirott dolgozatom lesz. Alásan kérem hát, ha lehetséges, Aprilis hónapra kegyeskedjék nekem helyet adni, mert egy (tán kétszamra való) elbeszélésem március honapban készen lesz. Azon vagyok, hogy a B. Sz.-be való legyen.

[1] *Felhők.* Bpesti Szle. 1896. febr. sz.
[2] Megjelent a Bpesti Szlében is. 1885. 42. köt. 131—139. l.

Ezutánra is Méltóságod hajlandóságába ajánlom magamat, ki a legmélyebb tisztelettel

vagyok

Méltóságodnak

Maros-Vásárhely, 1898 Január 20. *Petelei István.*

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

TÖRÖK KÁROLY LEVELE GYULAI PÁLHOZ AZ 1874-ES (GREGUSS-GYULAI-FÉLE) PETŐFI-KIADÁS ÜGYÉBEN.

Az alábbi rendkívül érdekes és művelődéstörténeti szempontból is jelentős levél Gyulai Pál akadémiai titkári szobájának papírkosarában hevert, ahonnan Jónás Károly akadémiai gondnok úr mentette meg s volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Benne nemcsak az 1874-es Petőfi-kiadás[1] ma már teljesen feledésbe merült irodalmi pöre van, ha egyoldalúlag is, de azért érdekesen bemutatva, hanem a levél végén Gyulai személyi, ill. családi kapcsolataira vonatkozólag is találunk egypár egészen új adatot. Még csak annyit kívánok megemlíteni a levél írójáról, Török Károlyról, kinek neve Szinnyei *Életrajzi lexikon*ában[2] is szerepel, hogy szegény iparos-családból származott; szülői iskoláztatni nem tudták és ezért kanásznak adták, de a fiú semmi hajlamot sem érzett erre a pályára, folytonosan tanult, képezte magát, sőt nyomorral küzdve iskoláit is elvégezte. Később cikkeket is írt több korabeli folyóiratba (így Arany Koszorújába), halála után (1875) barátai költeményeit és novelláit összegyüjtötték és kiadták.[3]

Hód-Mező-Vásárhely, 1874. sept. 2.

Igentisztelt Gyulai úr!

Reménylem, megbocsát, hogy most midőn a fehérvári ünnepély izgalmait s az utazás fáradalmait jóformán még ki sem pihente, igénytelen soraimmal háborgatom. Szolgáljon azonban mentségemül, hogy nem a magam ügyes-bajos dolgaimról, hanem egy mindnyájunkat érdeklő tárgyról akarok egyet-mást elmondani.

A napi lapok említették, hogy Petőfi költeményeinek teljes kiadása september elejére megjelenik. Ohajtom, hogy ama lapok mellett, — melyek Gregusst e kiadás körül követett eljárásáért már idő előtt és méltánytalanúl megtámadták; s ha majd a könyv piaczra kerül, szintén hozzá szólanak, — a Budapesti Szemle is hallassa szavát. — Azoknak, ugy hiszem, most is az lesz a kiadás ellen legfőbb kifogásuk, hogy ama nehány költemény a kötetből kimaradt; arra, hogy a szerkesztő más irányban eleget tett-e kötelességének, aligha gondol közülök csak egy is. Épen ezért szerencsém, ha valaki az említett folyó iratban már előre e kiadást, csupán magát a

[1] Petőfi Sándor *Költeményei.* 1874. Athenaeum.
[2] Szinnyei József: *Magyar Írók.* XIV. köt. 499—500. h.
[3] Török Károly *Munkái.* Szeged. 1876.

könyvet bírálat alá venné, hogy annak hiányait kimutatván, észrevételeit egy későbbi kiadásnál használni lehessen. Ugy is tudom, hogy Gyulai úr nem sokára Petőfi élet- és jellemrajzát vagy legalább ez utóbbit, adott szavához híven, külön czikksorozatban mutatja be a Szemle olvasóinak.

Több szem többet lát, mondja a magyar közmondás. E pár lapra terjedő jegyzeteimmel nem akartam mást elérni, mint azt, hogy a Szemle bírálójának figyelmét egy vagy más dologra felhívjam, s egy pár adalékot, melyekre talán nálam is jobban emlékszik, utánjárás nélkül kezéhez juttassak. Ha itélete véleményemmel egyben vagy másban összetalálkozik, örülök rajta. Similis simili gaudet. — Távol a nagyvilág zajától magányba vonúlva, minden irodalmi segédeszköztől megfosztva, ha idézeteim nem lennének szószerint közölve, szolgáljon mentségemül, hogy azok a könyvek és lapok, melyekre hivatkozom, nem levén kezeim közt, idézeteimet gyarló emlékezet után adom.

Mindenek előtt ki kell jelentenem, hogy Gregussnak az ellenzéki lapok megtámadása folytán a Pesti Naplóban közzé tett ama nyilatkozatát, — mely szerint előszavát megsemmisítvén, e kiadást nem tekintheti többé sajátjának, — nem vehetjük kellő figyelembe. Ezen kiadás úgy a mint van, — leszámítván azt a kevés közbeszúrást és pótlást, melyet a lapok megtámadása folytán az Athenaeum igazgatósága megtenni még jónak látott, — egészen a Greguss intentioi szerint állott elő; ugy hogy a kiállítás, a költemények felosztása és rendezése semmiben nem változván, a szerkesztés körül követett egész eljárásért, mint a kinek felügyelete alatt nyomatott e kiadás, Greguss a felelős; ha netalán némi hiányok és botlások követtettek el, senki mást, egyedül csak őtet, lehet a hibákért kérdőre vonni.

Szerintem a költemények rendezésénél, tekintve a csoportosítást, de nem az elhelyezést, Greguss igen helyesen járt el. A mennyiben külön csoportban közli a nagyobb vagyis «elbeszélő költemények»-et, felvévén ezek közé «A helység kalapácsá»-t is, mely hogy az «összes költemények» közül annak idejében kimaradt, ebben a kiadóval kötött szerződése gátolta a költőt. Én ezeket mindjárt a kötet elejére tettem volna, követvén ebben is Petőfinek az «összes költemények» kiadásakor adott példáját. Közvetlen ezek után adtam volna a «kisebb költemények»-et évsor szerint; mig Greguss a kisebb költeményeket legelől közölvén, az elbeszélő költeményeket emezek után sorozza, hogy miért? ő tudja legjobban.

Itt egy körülményt nem hagyhatok szó nélkül. Greguss azt mondja egy helyt előszavában, hogy egy pár költeményt hátrább sorolt, mint a mely helyen azok az első kiadásokban vannak; erre az kényszerítette, hogy midőn a nyomatás azon helyig haladt, nem levén készek az illető költeményhez rajzolt képek, e miatt az ugyis hosszúra nyúlt nyomatási időt nem akarta még inkább meghosszabbítani. — Ez azonban nem ok, csak kifogás. A kisebb költemények rendezésénél kell lenni egy bizonyos elvnek, mely előtt minden más egyébnek háttérbe kell vonúlni. Szerintem, ha Petőfi költeményeiből teljes kiadást rendezünk, az 1842—1846. év kisebb költeményeit egyedül csak azon sorrendben adhatjuk, melyben azt a költő 1847-ben megjelent «összes költeményei» kiadásában maga elrendezte. Az 1847—1849. év kisebb költeményeinél pedig az a sorrend tartandó meg, melyet a költő sajtó alá

rendezett vagy összeirt költeményeinél szintén maga állapított meg. És ez igen természetes. A költemények keletkezésök szerint időrendben következvén egymás után, a hatalmas költői szellem koronkénti fejlődését ez tükrözi vissza legtisztábban. Az előbbiek, t. i. az 1842—1846. év termékei közé nem venném fel «A magyar nemzet» című költeményt sem, noha az, mint tudjuk, nem a Petőfi hanem öreg censora akarata folytán maradt ki az összes költemények közül, — mivel annak helyét a többiek közt aligha volnánk képesek kijelölni. Ezt tehát, valamint a költő által első nagyobb gyüjteménye közrebocsátása alkalmával kihagyott több más költeményt is, — a mint ezt Greguss is igen helyesen tette, — külön csoportban kell adni. Igy külön csoportra maradnak még s a kihagyottak elé sorolandók közvetlen az ifjukori kisérletek; valamint külön csoportra az az egy pár töredék, ide nem értve a «Lehel vezér» című elbeszélő költeményből fenn maradt részt, melyet a nagyobb vagyis elbeszélő költeményekhez ohajtanék csatoltatni, a mennyiben az első ének be van fejezve. Végül az a nehány költemény jönne, melynek kézirata nem maradt fenn s csak másod vagy harmad kéz utáni másolatai vannak meg, melyeket Greguss, mint nem hiteleseket, szintén megjelelt.

Ama hét vagy nyolcz költemény kihagyásáért, melyeket a törvény iránti tekintetből mellőzött, nem kárhoztatom Gregusst. Helyes az elv, melyből kiindult; okosan tette, hogy követte. Van ugyan köztök egy pár olyan, melyet nehány szó vagy sor kihagyásával lehetett volna még közölni, de ha csonkán nem akarta adni, tőle függött, hogy egészen kihagyja. Ha jól emlékszem, talán mindenik megjelent vagy külön vagy pedig a forradalmi lapokban, így a nagy közönségre nézve sincsenek elveszve, csak fáradságát ne sajnálja, a ki meg akar velök ismerkedni. — Nagyobb baj az, hogy azon költemények közül is hiányzik, *hiányozhatik* több, melyek nyomtatásban megjelentek ugyan, de a melyeket maga Petőfi összes költeményei kiadásakor önszántából mellőzött. Gregussnak, mint szerkesztőnek, kötelessége lett volna végig forgatni az akkori lapokat, megtekinteni azt az egy pár szépirodalmi emlékkönyvet, mely Petőfi fellépése korától 1849-ig megjelent, hogy valamiképen egy vagy más ki ne maradjon, s a kiadás a szó valódi értelmében teljes legyen. Ezt azonban nem tette. Most nem vagyok abban a helyzetben, hogy e mulasztását helyre hozzam; később talán, ha érkezésem lesz rá, megteszem. Addig is állításom igazolásaul itt közlöm a következő költeményt, mely az eddigi kiadásokban nincs benne Az «Életképek» 1845. első félévi folyamának 10-dik számában a 314—315. lapon van közölve Petőfitől három *népdal;* I., Esik, esik, esik. stb. II., Gyere, lovam, hadd tegyem rád nyergem, stb. a III., alatt pedig a 315. lapon a következő költemény:

A hegyoldalt venyigesor takarja.....
Megvert engem az uristen haragja;
Avval vert meg engemet,
Hogy venyigét teremtett,
Venyigére gerezdet.....gerezdet!

Apám után szép vagyonhoz jutottam,
Vagyonomat egy fillérig elitam;
Most napszámra dolgozom,
Ha napszámom kikapom,
Kocsmába mék, eliszom.....eliszom!

Ha jól emlékszem, talán a Pesti divatlapban a «Felhők»-ből adott mutatványok közt is fordul elő egy, melyet a költő később sem az önálló füzetbe sem összes költeményei közé nem vett föl. Helyesen tette. Nem

emlékszem már az egészre szószerint, csakhogy olyanféle esemény van benne leírva, hogy: egyik szobában a férj fekszik a halálos ágyon, s felesége a másik szobában «új szeretőjével bujálkodik!» — Bár hogyan itéljük is meg a verset, tény, hogy a Petőfié, s ha költeményeiből teljes kiadást rendezünk, nem szabad figyelmen kivül hagynunk.

Még egy kimaradt költeményről akarok szólani, melyet szintén Petőfiének tartok. — Nem hiába mondják Petőfiről, hogy a fiatalság költője. Emlékszem, mint gymnasialis tanúlók mennyire bálványoztuk, mennyire rajongtunk érte. Könyvnélkül szavaltuk hazafias verseit; összeirtuk a censura által eltiltott forradalmi költeményeit, nem csak a lyraiakat, de volt köztünk olyan akárhány, ki a több ívre terjedő «Apostol»-t is lemásolta. Tiltott költeményeinek egy ilyen kisded gyüjteménye van ma is abból a korból birtokomban; ezek közt van egy költemény, mely a jelen kiadásban nincs meg, sem a kihagyottak közt nem említi Greguss. Hogy nyomtatásban megjelent-e valaha és hol? nem tudom jelenleg eldönteni; de hogy töle való, nincs okunk rajta kételkedni, legalább a hang, bátran kimondhatjuk, szakasztott az övé.*) A szóban forgó költemény czíme: «Új esztendő napján 1849.» Petőfi egyik német forditója, Opitz Tivadar, a költő válogatott müveiből összeállított egyik kötetében az említett költeményt szintén Petőfinek tulajdonitja. (Lásd: *Alexander Petőfi.* Von Theodor Opitz. — Petőfi's Leben. — Der Zaubertraum. — Salgó. — Istók der Narr. — Maria Szécsi. — Patriotische und revolutionäre Lyrik. — *Bern,* 1868. Haller'sche Verlagshandlung.) Eléggé sikerült fordítása olvasható ugyanott a 354—355. lapokon. Ugy látszik azonban, hogy Opitz a forradalmi költeményeket, még azokat is, melyek nyomtatásban megjelentek, kézirat után fordította; s hogy ez nem a költő kézirata volt, kitünik abból, hogy az «Austria» czímü költemény egyik helyéhez, — noha ez az Életképek 1848. évi folyamában megjelent, — könyve 369. lapjának az alján megjegyzi: «Hier war das Manuskript *verwischt,* so dasz diese Zeile vielleicht mehr nach dem Gedankenzusammenhang als nach dem Wortlaut übersetzt ist.» — Legyen bár mi a dologban, mindenesetre jobban cselekszünk, ha egy különben sikerült költeményt, habár eredetére nézve kétes is, felveszünk a gyüjteménybe, mint akkor, ha valóban a költőtől származott is, de mivel nem hiteles, veszni engedünk. Abban a reményben, hogy hitelességét később talán még be lehet bizonyítani, ide irom az egész költeményt.

Új esztendő napján 1849.

Megérte ezt az évet is,
Megérte a magyar haza,
A vészes égen elborúlt,
De nem esett le csillaga.
Meg van vagdalva, vérzik a kezünk,
De még azért elbírjuk fegyverünk,
S a merre vág:
Ott hagyja fájó, mély nyomát.

Ott hagyja fájó, mély nyomát
Haramja csorda! képeden,
Hogy majd az itéletnapon
E bélyeg vádolód legyen,
Vádolód az isten színe előtt
És gyujtsa rettentő haragra őt
Te ellened,
Ki ránk veszett fogad fened.

*) Gyermekről mondják: *szakasztott mássa* t. i. az apjának vagy az anyjának.

De mi az itélet nekünk!
Ha lesz is az, sokára lesz,
És a mi több, és a mi fő,
Az isten könyörületes;
Még majd kegyelmet adna nekik ő....
Ne várakozzunk! e vérengező
Kutyák felett
Tartsunk magunk itéletet.

Tartsunk oly vér-itéletet,
Hogy elborzadjon a világ;
Mindaddig szórjuk rájok a
Szörnyü halálos nyavalyát,
A míg hírmondónak marad csak egy,
Ki majd otthon reszketve mondja meg,
Hogy jaj neki,
Ki a magyart nem tiszteli!

Nekünk az isten most kevés,
Mert ő nem eléggé kemény;
Hozzád imádkozom pokol!
Az új esztendő ünnepén:
«Öntsd szíveinkbe minden dühödet,
Hogy ne ismerjünk könyörületet,
Míg e gazok
Közül a földön egy mozog!»
(Debreczen.)

Ha már egyszer hiányokról beszélek, nem hagyhatom szó nélkül azt a nagy hiányt, hogy a kötethez nincsenek jegyzetek mellékelve. Greguss ugyan, — mert mint fentebb mondtam, mindennemü hibáért ötet kell felelőssé tennünk, — átlátta, hogy Petőfi költeményeihez több helyen magyarázat szükséges, de, — veti utána, — csupán Petőfit akarván adni, nem akartam ezekkel a könyvet tarkítani. — Nem tettem ugyan fel Gregussról, — a ki tudtommal egy logikai kézikönyvet is lefordított, — hogy ha már átlátja, hogy a jegyzetek valójában szükségesek, ezeknek elhagyását vagy a könyv tarkaságát tartja-e nagyobb hibának. S ha ezt az összehasonlítást megtette, a kettő közül miért nem a kisebbet követte el? — Mivel pedig a jegyzetekben több olyan dolgot meg kellett volna érinteni, melyek nem csupán egyes költeményekre, hanem vagy az összesre vagy azok nagy részére vonatkoznak, kár lett volna velök a szöveget tarkítani, nagyon jól elfértek volna azok a kötet végén; négy vagy öt ívvel több vagy kevesebb, ugy hiszem, ekkora kötetnél nem sokat határoz. Azon kívül hogy egy pár felvilágositó szó mily egészen más világitásban tüntet elő néha olyan költeményt is, melyen az olvasó figyelme talán könnyedén átsiklik; mennyivel becsesebbnek tünik fel előtte, ha ismeri a körülményeket, tudja az indokot, melyek annak létre jötte körül közre müködtek: itt lett volna helyén egyet-mást elmondani a korábbi kiadásokról is. Nem vagyok egy véleményen az «Erdélyi Muzeum»-mal, (1874. évi folyam, 1. szám.) mely a «Szerelem gyöngyei», a «Cziprus lombok» és a «Felhők» czíme alatt külön kiadásokban megjelent költeményeket újból ezen czímek alatt, elválasztva a többi kisebb költeményektől, külön csoportokban és római számok alatt (I. II. III. stb.) kívánja a teljes kiadásban közrebocsáttatni, mivel szerinte «ezen czímekhez az utókornak kétségtelen joga van.» Én azt tartom, nincs joga, mivel maga a költő mellőzte ezen czímeket az általa később rendezett összes kiadásban; csak a jegyzetek közt volna szükséges megérinteni, hogy mindegyik külön czím alatt mely költemények voltak egyik vagy másik kiadásban közre bocsátva. — Szintén a jegyzetek közt lett volna helye annak a nehány variansnak, mely Petőfinek egy pár költeménye után fenn maradt, s mely

ránk nézve annyival inkább érdekes, mivel mindenik szóló tanúbizonysága a költő lelkiismeretes eljárásának s az örökszép iránti hódolatának.

Mielőtt levelemet befejezném, szólok még egy pár szót a költeményekhez mellékelt illustratiókról is. Nem tudom minek tulajdonítani azt a körülményt, hogy ahhoz a vershez, mely épen Barabás rajzának köszöni lételét, értem a «Vándor élet»-et, a költemény tárgyát képező rajz nincs mellékelve. Sajnálni lehet továbbá azt is, hogy a «Helység kalapácsa» első kiadásának borítékán levő két torzkép, — a mennyiben többek állítása szerint ezeket maga a költő rajzolta, nem tekintve hogy kitünően sikerültek s már csak azért is rendkivül érdekesek ránk nézve, — nincsenek az illustratiók közé felvéve. Vagy talán nem volt szándéka a szerkesztőnek torzképeket adni? De akkor miért vette fel a «Bolond Istók» utóljan levő képet, mely valóságos carricatura. A költő már magáról az elhagyatott épületről megjegyzi, hogy «nem paraszt kőmíves rakta», s habár nem tudjuk is róla, hogy rom-e vagy kőhalom, de az világos előttünk, hogy nem afféle paraszt viskóval van dolgunk. Maga az életunt öreg úr, — habár a költő egy szóval sem érinti társadalmi állását, de szavaiból s egész gondolkozásmódjából kitetszik, — hogy nem a köznép fia. Bolond Istók sem paraszt suhancz, kinek talán természetes józan esze s tréfára hajlandó természete van; hanem iskolázott ember, ki fiatalsága daczára sokon ment már keresztül, a sors hányatásai közben sokat tanúlt s egy egész élet boldogítására elég tapasztalatot szerzett. A sanyarúság között ruhája lerongyollott az emberi ábrázat csaknem egészen eltünt már róla: de megmenté annyi hányatás közt is erkölcsi érzése tisztaságát, kedélye gyermetegségét, van erős hite a jövőben; s midőn a neki való kört végre megtalálja, képes erélye szilárdságánál fogva, gyámolíttatva a mindenható szerelem által is, az addig elhagyatott pusztai lakot a boldogság és megelégedés virúló, csendes tanyájává tenni. — A szóban levő kép egy szegény sorsu paraszt családot tüntet elénk; két felől egy-egy éltes gatyás ember ül, s nem tudjuk, melyik közülök az öregebb. A középen fonogató piros pozsgás menyecske lábainál a két-három éves kis gyermekek helyett két nagy kamasz suhanczár hencsergődzik a földön. Egy szolgáló leányt, vagy legalább a «nagyanyám-nagyanyját» hiába keressük a képen, pedig arról sem lett volna szabad megfeledkezni a művésznek. De ha az alakok nem állanának is oly távol azoktól, a kiket a költő rajzolt, hol veszi magát még az esetben is a lobogó *kandalló?* hisz azon a vidéken, hova a költőnek «szíve, lelke mindig visszavágyott», melynek lakója élt mindig emlékezetében, ha a népről énekelt, — még nevéről is alig ismerik a kandallót, ott csak a boglya-kemencze uralkodik. — Szóval én nem ilyennek képzelem azt a kis családot, s nem így azt a jelenetet, midőn kinn a süvöltő szél kavarja a havat, benn a szobában pedig «perg a rokka, víganzeng a dal.»

Nem sokkal tartom sikerültebbnek a «Befordultam a konyhára» kezdetü dalhoz mellékelt képet sem. Igaz, ugy van előállítva az egész jelenet, a mint a költő megénekelte, de az egész nem gyakorol ránk mélyebb benyomást. A tűzhely mellett sürgölődő lány arczra, termetre elég csínos, de az a konyhába belépő hajdu vagy kisbíró féle alak, már a mint a lábát a küszöbön beteszi is, olyan ügyetlen, hogy ha meg találna is rajta esni az a szerencsétlenség, hogy a leány szeme párja alvó szivét felgyujtaná, csak szánakozni

tudnánk legfölebb is rajta. — Meglehet, ha azt a képet nem ismerném, melyet Munkácsy rajzolt ehhez a költeményhez, jobban meg volnék ezzel is elégedve, de így okvetlenül amannak kell adnom az elsőséget, noha Munkácsy nem követte is szószerint a költőt, de művében a teremtő szellemet az első pillanatra felismerjük. Az ő képén egy mezítlábas, pőre gatyás legény áll a tűzhely mellett, rá akar gyujtani, de a mint a leányra néz, a pipán *túl* teszi a tüzet; a hajadon a konyha közepén guggolva egy fazekat mosott el, a közben hogy a legényre kacsint, a mosogató tálba akarná önteni a fazékvizet, de nincs ott sem a szeme sem az esze, az egészet a tál *mellé* önti. — Sajnálni lehet, hogy ez a kép elkerülte az illetők figyelmét, mindenesetre e kiadásnak, ha az illustratiók közé felveszik, csak díszére vált volna. — Az itt említetteken kivül talán az egy «Alku» czímü dalhoz (Juhász legény, szegény juhász legény, stb.) mellékelt képhez férne még egy pár szó, — itt főleg a leány alakját és ügyetlen állását illetőleg — a többiek eléggé, sőt a tájképek valamennyien kitünően sikerültek s úgy az illető művészeknek, valamint az Athenaeum társulatnak is az egész munka díszes kiállításáért elismerést szereznek.

Talán ha maga a könyv kezemnél volna, többet is szólanék még róla, de így egy futólagos áttekintés után, csupán emlékezetből nem akarok még több penna hegyre való dolgot keresni, a nélkül is eleget időztem a szerkesztés körül történt mulasztások és hiányok kimutatásánál. Petőfi költeményeinek még ez a kiadása sem teljes ugyan, de reményünk van, hogy az lesz nem sokára. Bár egyéb müveinek csak ennyire teljes kiadását is megérnők mielőbb!

Mindezeknek utána pedig a mi a magam állapotát illeti, arra nézve csak azt mondhatom a költővel: «Ujonnan visszatért a régi baj», s így annak az időnek nagy részét, vagy talán majd egészen, melyet pihenésre, nyugalomra használtam volna, megint betegeskedéssel töltöm el. Bolond az ember, ha bármely dologban is igen lelkiismeretes. Az a köszönet érte..... De nincs okom egyátalán panaszra. Gyámoltalan ember vagyok de nagyon. Meglehet, máshol akkora darab kenyeret sem adtak volna a kezembe, mint a mekkorát itt kapok. — Egyedül Gyulai úr az, a kinek ezt elmondhatom; elmondom, mivel azon idő óta, a mikor megismertem, érdememen felül jó szívű és nyájas volt irántam. Az ég áldja meg érte!

Tiszteletemet kedves ipának és a kisasszonynak legyen szíves átadni. A gyermekeket csókoltatom. Maradtam

igaz tisztelője
Török Károly.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

EGRESSY GÁBOR SZOBRA.

A *Bánk bán* színrehozójának, Egressy Gábornak († 1866. júl. 30.) halála után tisztelői mozgalmat indítottak, hogy a Nemzeti Színháznál mellszoborral örökítsék meg a nagy drámai színész emlékét. A kegyeletes mozgalom egyik lelke, Várady Gábor országgyülési képviselő, 48-as honvédezredes Haynald Lajos kalocsai érsekkel is érintkezésbe lépett ebben az ügyben. Haynald

érsek a maga részéről nemcsak 50 forint adománnyal járult hozzá a szobor költségeihez, hanem még a püspökkari gyülésen is pártolólag szóbahozta a tervet.

A kalocsai főszékesegyházi könyvtárban megvan Várady Gábornak Haynald érsekhez intézett levele. A levél így szól:

Kegyelmes Uram!

Szóbeli előterjesztésem nyomán van szerencsém az Egressy Gábor szobrára vonatkozó íveket Excellentiádnak mély tisztelettel megküldeni.

A régi ivet csak tájékozásul melléklem ide, hogy meg-győződhessék Excellentiád, miszerint a kezdet nagyon jó volt, azonban a folytatás elrontotta azt.

Az új ivet azon alázatos kéréssel terjesztem Excellentiád elébe, hogy azt nagy becsü aláírásával megnyitni méltóztassék.

Nem merem Excellentiádat arra is kérni, hogy a megnyitandott ivet mélyen tisztelt kartársaival vagy más buzgó ügybarátokkal is közölni kegyeskedjék; de ha Nagyméltóságod ezen fáradságot is elvállalni méltóztatnék, meg vagyok róla győződve, hogy a kitüzött czél csakhamar eléretnék, 's ugy a szegény müvész megkapná a kiérdemlett jutalmat, mint a szép szobor átadathatnék rendeltetése helyére.

Az ivre nézve megjegyzem, hogy midőn az utóbb kiállittatott, akkor még csak 390 forint adatott át Izsónak;[1] azonban mert az aláirások lassan gyültek, gyakran előlegezgettem neki, s igy öszvesen már 500 ftot meghaladólag kapott. A régi iven van 378 forint, Kendeffy Árpád[2] és Érkövy Adolf[3] barátim is gyüjtöttek valamit a nálok lévő iveken, a mi nem tesz 100 ftot. Igy az öszves gyüjtelék, amint ezt Excellentiádnak szóval is érinteni szerencsém volt, megközeliti az 500 ftot.

Midőn ezen ügyet Excellentiád ösmert nagy kegyességébe és áldozatkészségébe, magamat pedig sokszor tapasztalt nagybecsü vonzalmába és pártfogásába ajánlanám, változatlan mély tisztelettel vagyok.

Pesten 1871 Február 27.

Excellentiádnak

alázatos szolgája
Várady Gábor.

Megtudjuk a levélből, hogy kik buzgólkodtak legjobban a terv megvalósítása érdekében. Várady maga még anyagi áldozatoktól sem riadt vissza.

Várady levelének üresen maradt utolsó lapjára a jobboldali hasábon rávezették az érseki iroda iktatását:

pr. 10a Martii, 1871. *Izsó*[4]
Egressy Gábor szobrára gyüjtés 50 ft.[5]

[1] Izsó Miklós készítette el Egressy szobrát.
[2] Malomvizi Kendeffy Árpád országgyülési képviselő.
[3] Érkövy Adolf ny. jószágkormányzó és min. tanácsos, a M. Tud. Akadémia lev. tagja.
[4] Eddig Haynald sajátkezü irása.
[5] Majorosy János oldalkanonok irása.

A baloldali hasábra rávezették a Váradynak küldött válaszlevél fogalmazványát. A fogalmazványon Haynaldnak sajátkezű törlései és javításai láthatók. Az ekként módosított fogalmazvány szövege:

N. Ur.

Mit a naponként ezer alakok- és irányokban elönkbe álló általános és honi egyházi magán és országos szükségek kielégítésére szánt adakozások mellett a Nagyságod által oly melegen pártolt ügyben tehettem, megtevén vagyon szerencsém magam részéről ötven forintot ide zárni és a mai reggeli püspöki gyülekezetben tett előterjesztésem folytán főm. Herczeg Prímás Úr[1] részéről nyert szintén 50 frtot hozzá csatolni, egyébként kitünő tisztelettel maradván

Pesten, 1871. 23/3.

Ngodnak a. sz.
exped. eidem May.

Haynald érsek mindenkor résztvett az országos mozgalmakban. Lelkesen felkarolt minden tudományos és művészi törekvést. Készséggel állt az Egressy emlékének megörökítését célzó mozgalom szolgálatába is. Példáját követte Simor János hercegprímás is.

TIMÁR KÁLMÁN.

GRÓF TELEKI JÓZSEF LEGELSŐ KÉZIRATAI A SÁROSPATAKI KÖNYVTÁRBAN.

Az Akadémia első elnökének több kéziratát őrzi a pataki könyvtár, melyek a Teleki-könyvtárral együtt kerültek Sárospatakra, s amelyekről nem tud a tudós világ. Ezek a következők:

Ifjúkori munkáiból studiumai sajátkezüleg írva, a kézirattár 372—4, 383—6, 453. s talán a 868. sz. alatt.

372. sz. Elementa iuris Montanistici ex praelectionibus Michael Hirsch concinnata per Josephun Teleki Pertini, Anno 1808.

373. sz. Jus criminale (Hirsch után?)

374. sz. Succinta Historiae Philosophiae Delineatio.

383. sz. Jus Romanum.

384. sz. Historia Universalis Mediievi. Anno 1805. (1—308 l.)

385. sz. Institutiones Politicae. (Sax Mihály után) 1807.

386. sz. 1. Ó és Új-testamentumi Historia. 2. Földrajz.

453. sz. Institutiones Universi Juris Naturalis in usum privatum C Josephi Teleki conscriptae. Pestini. 1806—7.

Ezeken kivül van még egy kézirata, a 258. sz. útleírás: Minden-napi jegyzések egy Magyar-Országnak némely felső Vármegyéiben tett Utazásáról, 1807 esztendőnek september és october holnapjaiban T. J. által.

Ez az érdekes útleírás tekinthető T. első művének. A Telekiek közül már előbb is adott Domokos 1796-ban egy érdekes útleírást, melyet Nemes

[1] Simor János volt akkor a hercegprimás.

1805-ben németre is lefordított. Úgylátszik, ez inspirálta a fiatal grófot arra, hogy IX/25-től Gyömrő, Pécel, Isaszeg, Dengeleg, Szirák, Gyarmat, Drégelpalánk, Ipolyság, Selmec, Körmöcbánya, Garamszeg, Radvány, Zólyom, Gács, Tornaallya, Agtelek, Pelsőc, Rozsnyó, Mecenzéf, Jászó, Kassán át okt. 12-ig tett utját naplóformában leírja [1] Sok érdekes megfigyelése van a látottakról: pl. a péceli Ráday-könyvtár elhagyott állapotáról, a gácsi posztóról, a Baradláról stb. Közben (pl. okt. 3—6-ig) üres lapok vannak, ezeket bizonyára később szándékozott kitölteni. [A Teleki könyvtárbeli régi jelzete T α IV. 338.]

A tudós történetírónak legelső önálló munkája tehát egy útleírás volt.[2] Szárnypróbálgatása bevezetés a *Hunyadiak korá*nak rajzához. Ezután jelent meg a *Proporsitiones ex universo iure Ungarico* c. müve, (Pestini 1808) melyet mint harmadéves végzett jogász adott ki, s amelyről sem Petrik, sem Szinnyei nem tud. Könyveinek jegyzéke az 1152—1155 sz. alatt van. A sziráki könyveinek jegyzékei (1152, 1154. sz.) 838+4915 tételről szól. Pesten talált könyvei az 1153 ab. sz. jegyzékben vannak összeírva, a sárospataki iskolának hagyott könyveit az 1155. sz. jegyzék tartalmazza. 1857-ből, (1535 kötet) Ezeket egy T jegyü szekrényben helyezték el, melynek jegyzéke az 1555. sz. kézirat közepén található.

GULYÁS JÓZSEF.

JURANITS LÁSZLÓ LEVELEI BATSÁNYI JÁNOSHOZ.

Juranits László pécsi nagyprépost (1765—1850) — a családi hagyomány szerint Juranits Miklósnak, a szigetvári hősnek leszármazottja — az irodalom történetében mint író nem, de mint sok költönknek és írónknak barátja, mint szorgalmas levélíró és mint mecénás nevezetes. Írói ismeretségeinek egyik gyujtópontja a keszthelyi gimnázium volt, ahol syntaxista — 14 éves — korában Batsányi Jánossal járt egy osztályba, később pedig Fejér György volt tanulótársa, vele együtt került Pozsonyba kispapnak is. Ez utóbbi hely volt a másik gyujtópont, amely irodalmi barátságait megalapozta. Fejéren kívül Kisfaludy Sándorral, Takáts Józseffel, Döme Károllyal találkozott itt, s tőle tudjuk meg, hogy itt volt kispap Sághy Ferenc is, maga is író, az Egyetemi Nyomda későbbi igazgatója, akinek Batsányi, Verseghy és Kisfaludy Sándor munkáinak kiadása körül olyan nagy szerep jutott.

Különösen meleg és tartós barátság fejlődött ki közte és Batsányi között. Az együtt töltött esztendő után az életben többé sohasem találkoztak, de ifjúkorukban is (Batsányi kiszabadulása után, 1799) s 1822 májusától több mint 16 esztendőn át szakadatlanul leveleztek.[3] Juranits, aki Ihász

[1] Elődöm ezt Teleki Imre művének tartja. Azonban a T. J. jelzés, mely a 453. sz. kéziraton is van, a Teleki kéziratok írásával egyező kézírás, azt mutatja nekem, hogy az a Teleki (IV) Józsefé.

[2] Nem volna érdektelen összeállítani a magyarok által Magyarországon tett utazások leírásainak jegyzékét, épúgy, mint Adorján A. megírta a külföldieknek Magyarországon tett utazásait (M. Figyelő II. 1.)

[3] Leveleinek Batsányira vonatkozó némely adatát Szinnyei Ferenc már fölhasználta Batsányi János életrajzában.

*Magyar nyelvtan*ának és Radenits *Statistika-elmélet*ének megjelenését is lehetővé tette, sok kezdő írót is segélyezett, (Vas Gereben is neki mutatja meg első zsengéit) a maga költségén adja ki Batsányi költeményeinek új kiadását 1835-ben: Batsányi neki is ajánlotta a kötetet.

Batsányit általában igen nagyra tartotta. Nemcsak a legjelesebb magyar írónak mondja és hirdeti, hanem mindent megtesz, hogy ezt a köztudatba is belevigye. Gr. Teleki József és Kisfaludy Sándor támogatását igyekszik megnyerni, hogy Batsányinak amnesztiát szerezzenek s a Marcibányi-díj neki ítéléséhez is segítségüket kéri. Biztatja barátját, hogy a Tudományos Gyüjtemény nyelvészeti pályatételére (1824) pályázzék, «megmondván, hogy a magyar nyelv minden európai nyelvek között legszebb nyelv.» Gondolata mindig az, hogy ha Batsányi tudományos érdemeket szerezne, könnyebben hazakerülhetne, mert ez esetben a pozsonyi diéta is lépéseket tehetne érdekében. Hazajövetelével pedig Juranitsnak különleges céljai vannak: Batsányiban látja a már-már vereséget szenvedett orthologia jövendő vezérét.

Mert Juranits Kisfaludy Sándorral és a dunántúliakkal együtt az orthologiának meggyőződéses, sokszor elkeseredett hirdetője, Kazinczynak és a nyelvújításnak tántoríthatatlan ellensége. Batsányihoz írt leveleiben talán legérdekesebb részletek azok, amelyekben a neologusok ellen nyilatkozik. «Szükséges, sőt elkerülhetetlen szükséges, hogy azok a nyelv ügyében annyira garázdálkodó bachánsok más vélekedésre térittessenek» — írja 1822-ben. Az 1823-iki *Auróráról* az a véleménye, hogy a versek szépek benne, «de a próza egyáltalában ocsmány, többször hozzáfogtam olvasásukhoz, de hasztalan, már Kazinczyt is meghaladják a bolondoskodásban és ilyen érthetetlen beszéddel akarnak kedveskedni az asszonyi nemnek». Balatonfüreden 1827-ben Kisfaludy Sándoron kívül Döbrenteivel, Horváth Endrével és Szemerével hozza össze a véletlen. «Tudtodra adhatom — írja Batsányinak — hogy a Füreden összejövő magyarok összeesküdtek Kazinczy megdöntésére és mint Kisfaludy nékem beszélte, már az országban nincs több egy vagy két követőjénél és hogy a Tudós Társaság tagjának soha bé nem vétetődik.» Értesülése téves volt, de azért 1829-ben is önelégülten írja, hogy «Kazinczy mindenek gyülölségének tárgya, azt mondják, hogy nem legjobb karakterü, koldus, semmije sincs, a gyermekei neveletlenek, a háza ablakai mogyoró vesszővel vannak befonva». Az ilyen, már alantas megjegyzéseivel persze Batsányinak Kazinczy iránt ifjúkora óta érzett ellenszenvét akarja táplálni.

Batsányin kívül leginkább Kisfaludy Sándort tiszteli. Fáj neki, hogy a két költő egymással nem levelez. Ennek oka, hogy Kisfaludy nem mer Linzbe internált régi barátjával közvetlenül levelezni, hanem csak Juranits útján izengettek egymásnak. (Így maradt ránk Kisfaludy Sándornak egy eddig kiadatlan levele, amelyet befejezésül alább teljes egészében közlök). Kisfaludyval legtöbbször Füreden találkoztak, Juranits nem kis örömére és büszkeségére; de meglátogatta a költőt Sümegen is; nagyon kedves 1829-ben találkozásuk Győrött, a Rába hídján, a két Kisfaludyval. Minderről boldogan számol be Batsányinak. Nemcsak Kisfaludy üzeneteit tolmácsolja, de elküldi Kisfaludy képét is neki; 1823 őszén arról pletykálkodik, hogy a «Liza már nem szép, amint mondják.» Jólesően írja viszont 1835-ben, hogy Kisfaludy megint megházasodott, a hatvanon felül levő ember piros-pozsgás és igen eleven.

Örömmel ujságolja a *Dobozi* majd a *Gyula szerelme* megjelenését és elküldi neki Kisfaludynak hozzá szóló ódáját — «életében nem írt több ódát háromnál, kettő már tudva van, a 3-dik szól hozzád, amelyet im tulajdon kezeírásával ide zárok.»[1]

Leveleinek többi részlete is sok érdekeset mond. Verseghy utolsó müveiből több kis részletet jegyzett fel; különösen a biblia-fordítás ügyében végzett tevékenykedéséről számol be több ízben is. Megtudjuk, hogy az öreg költő többször van ebéden Juranits Antalnál, a későbbi győri püspöknél — a levélíró öccsénél, — hogy grammatikáját a veszprémiek (nyilván Horváth János és köre) nagyon szeretik, s hogy «igen kegyes és szent életet élt.» Néhány kedves részlet szól az ifjú Vörösmartyról, akit még abból az időből személyesen ismer, mikor a költő a tolnamegyei alispán fiának korrepetitora volt. Ha Pestre megy, Trattneren kívül meglátogatja Virág Benedeket, Kulcsár Istvánt; tudja, hogy Rájnis életrajzát a Tudományos Gyüjteményben Fejér György írta meg — *y* jel alatt, s nagyon érdekesen számol be Horvát István östörténeti ábrándjairól. «Megvan nála — úgymond 1824-ben — a Magyar Literaturának is históriája egészlen.»

Végül még csak arra utalok, amit Nunkovits György pécsi püspökről ír. Batsányitól tudja meg, hogy Nunkovits magyar munkákat is írt, többek között lefordította Voltaire *Henriade*ját is. Nunkovits értényi, odavaló születés volt, ahol Juranits élete nagyobb részében plébánoskodott (érdekes, hogy a plébániát Görög Demeter támogatásával nyerte el), ezért Batsányi felszólítására nagy buzgósággal nyomozza Nunkovits hagyatékát, de eredménytelenül. A nyomok Koller Józsefhez vezetnek, «ez igen scrupulista lévén, könnyen... elrekkenthette» a kéziratokat.

Az alábbiakban Juranitsnak Batsányihoz irott leveleiből az irodalomtörténeti érdekességü részleteket közlöm betühíven,[2] és . .-kal jelzem, ahol a tudományos szempontból érdektelen részeket elhagytam. A leveleket a M. Tud. Akadémia kézirattára őrzi.

1.

Érteny, 1822 19-a Maji.

Kedves Régi jó Barátom.

Tudod azt, hogy leg édessebb volt a mi gyermek kori barátságunk, melly hogy még most sem törlödött ki szivembül, abbul tetzik ki hogy most is egyre utánnad sohajtok. Huszon harmadik esztendeje, hogy utolsó leveledet vettem, mellyben oly érzékenyül nyilatkoztattad ki hozzám való szeretetedet, hogy ily hoszu idő alatt rólam meg nem feledkeztél. Kértelek én téged akkor, hogy minden veszedelmektül magadat ojjad, hogy tovább is gyönyörködhessünk elmédnek szép gyümöltsiben. Azomban az én buzgó ohajtásom ellen is te ujjabb veszélekbe keveredtél, ugy tetzett mintha örökre még fosztattunk volna már szép tehetségedtül, nyelvünk elömenetelére szánt nemes igyekezetedtül. Oly hir is támadott, mintha a mienknek Párisba való bé

[1] Az óda nincs a levelek között, de l. Angyal Dávid kiad. II. 48. l.
[2] A Pázmándi Horváth Endrére vonatkozó részleteket kiadtam Győri Szemle, 1933. 57—61. l.

nyomakodásakor már életből is ki törültettél volna. Ez a hir engem keserü bánatba ejtett gondolván, hogy mind nemes szivedttöl, mind pedig lelkes és tudós irásid olvasásától örökre meg fosztattam. Nem is előbb épültem ki szivemnek keserüségibül hanem akkor, midön a Tudományos Gyüjtemény Előfizetői között nevedet szemlélhettem. Azonban több Pestrül meg forduló jó Barátimtul értettem, hogy a te neved alatt valamely Literaturabéli Tudositás nyomtatatna, meg örülvén sürgettem Trantnert *(Sic!)* hogy mentül előb számomra meg küldené; de nem lévén még egészlen kész, tsak két árkust, utóbb a T. Gyüjtemény egy darabjával az egész munkát meg kaphattam. Barátom! le nem irhatom azt a nagy örömött, mellyet éreztem annak olvasása alátt, másoknak is ditsekedve emlegettem, hogy még él Batsányi, aki nékem gyermekkori Barátom volt, akinek nemes szivérül el vagyok hitetve, hogy most is szeret, és hogy azon a pályán, mellyet olly szerentsésen kezdett esztendő előtt ujra nyelvünknek, nemzetünknek ditsőségére el indulni szándékozik. Szent a tzél, jeles az iparkodás, mindenüt tünteted szépizlésednek, tudományodnak, józan gondolkodásodnak magyar lelkednek nyilván való jelenségét. Szükséges sött el kerülhetetlen szükséges hogy azok a nyelv igyében anyira garázdálkodó Báchánsok más vélekedessre térhessenek. Meg egyezel velem a gondolatban, én is darab időtül fogva boszonkodom sok társaimmal edgyüt a nyelv rontók ellen. Biz igaz ha igy engettetnek tovább is garázdálkodni, ma holnap szép nyelvünket nemzetiségébül egeszlen ki forgatyák. Ennek meg gátlására igen szép igyekezet a jelessebb magyar költöket csinos öltözetben elejbek állitani, hogy Faludihoz és más jelesebb irókhoz mennyenek iskolába leg előbb is magyarul tanulni....

2.

Érteny, 1822. die 2-da 9-bris.

...Versegi igen is él, én személyessen nem ösmérem, hanem az Antal ötsémnél Budán a mind mondja többször szokot ebédelni; dolgozni szokott a veszprémi Egyházi Értekezésekbe rész szerint az egyházi ékessen szollásrul, részerint némely zsoltárnak — jámbosokba és metrumra való igen szép forditásival. Tuttodra lehet hogy most Nemzeti gyülés tartatott Posonba, egyik tárgya volt a Magyar Bibliának uj forditása vagyis inkább Káldi forditásának ujjabb jelessebb ki adása, kétség kivül voltak elegen akik sürgették annak uj forditását; különössen Versegi volt a ki egy Dissertatiot adott ki, a mely nekem is meg vagyon hogy ujra forditassék, igen rendes principiumokat vett föl hogy Káldi forditásának helytelenségét meg mutassa, deák nyelven forditott is például a Teremtés könyvibül, Jóbbul, zsoltárokbul, Uj Testamentom részeiből és azt a Dissertatiot a Primás maga költségén nyomtatta, de győztek azok akik Káldinak forditását meghagyni kivánták, Káldi meg is marad a végzés szerint, minthogy 200 esztendötül fogva él véle a a Magyar Anyaszentegyház hanem kissebb formába több darabokba némely tetemesb hibáit meg jobitván fog ujra nyomtattatni. Tudom hogy ez a te inyed szerint való, minthogy teis ditsérted Káldi forditását, és az Erdélyi Museumba Kazintzi leg jelessebb forditások közé számlálta.

Szerentséssebben jártam én el a Nunkovits Györgynek munkái iránt, a mi talán téged különössen meg fog örvendeztetni, mondhatom, hogy én

soha nem tuttam tsak egyedül töled hallottam hogy Nunkovitsnak lettek volna Magyar munkái meg írtam tüstént Pétsre is nevezetes Magyar szivü Papi uraknak, hogy nevemben menyenek Bonyhádra a Nunkovits maradékához, hogy ha Magyar munkái kéz irásban volnának, azokat nékik által adná, oly szerentséssek voltak, hogy nyilván ki mondá, hogy vannak, tsak egy kis időt engedjenek néki, hogy öszve szedhesse; amely midőn meg lesz Pétsre által fogja küldeni. A Papi Urak nékem Barátaim; anyira meg örültek hogy mind a négyen hozzám el jöttek; hogy jó hirt mondahassanak; igérték is, hogy mihent meg küldi nekem ide el fogják küldeni és ha késne megint el mennének hozzája. Még eddig semmi jelentést nem tettek, és ha lesz valami a dologba azontul tuttodra adom. Már kedves Barátom meg lessz-e ott egészlen Henrias, nem tudhatom, hanem bizonyos az, a mind maradéka mondja, hogy maradtak magyar versei. Én Nunkovitsnak Biographiáját éppen szándékoztam rajzolni, némely dátumokat már kerestem is, te engem Charactere festésébe nagyon segithetnél. Tud meg azt is, hogy Nunkovits György Értenyi fi Plebánia házamhoz Harmadik házban született, hagyot is testámentomába egy anniversariumra az Értenyi templomba, az attya Nunkovits János volt; itt a templomba egy oltárt patronusa nevére épitett; Nemes ugyan, hanem jó tehetségü kováts mester ember. Györgynek még 3 testvérje volt: Nunkovits *János* Tolnai Pleb., *Antal*, Apáti Pleb. és esperest és Pétsi Kanonok; ez engem többször Értenybe meg látogatott. Nunkovits *Rósa* testvérjeket el vette *Endrődi* Pál, hasonlóképpen kováts; ettől származott *Endrődi János* Magyar Literátor és most Szegedi Collégomnak Rectora, még két Plébánus a kik közül egyik mé. él és Apai Plébánus, és Endrődi Borbála ki hasonlóképpen kovátshoz ment férjhez és magtalan el halt és én temettem el. A papokon kivül egész Nunkovits familia nyugszik az Értenyi templomba, és éppen tölök épitett Criptába a hol nyugszik vélek az én édes anyám, a kit te is jól ösmertél, 11 esztendeje hogy nálam meg halt.

Hosszassabban irtam róla mert előtted kedves név a Nunkovits...

3.

Érteny, 1822. 25-ta 10bris.

...Kis Faludi általam különössen köszöntet és ezeket adja tudtodra:

1-o. Hogy nem idegenség visza tartózkodásának oka, hanem hogy fellebb helrül, noha igen nyájossan, meg vagyon intve, hogy veled levelezésbe ne erezkedjék. Ellenkezőt, amint mondja, néki tselekedni nem tsak nem tanátsos, hanem a Magyar köz-jóra nézve káros-is volna. Hogy az utolsó Felkelésnél Fő strása mester és a Fő Hertzeg Nádornak szárny segédje lévén, mai nap is olly nexusba van vele, hogy Hazánkra nézve, kivált a Literaturára nézve sok jót tehet némelly alkalmatosságban.

2-o. Többek által is tett rendelést, hogy Hunyadijából egy nyomtatvánt jutossanak kezedhez; szeretné tudni, ha tsak-ugyan meg történt-e? vagy nem?

3-o. Tuttodra adja, hogy következendő kész munkái vannak: *1-o. Kun László Magyar Király* Szomoru Játék. 2-o. *Bánk*, Szomoru Játék. 3-o. *Maróthy Kálmán vagy az emberi Szivnek örvényei* Szomoru Játék. 4-o. *Dárday ház* magyar nemes házi rajzolat 5-to. *Lelkes Magyar leány*

magyar házi rajzolat. 6-o. *Az elmés özvegy* Vig játék 7-o. *Gyulának Magyar Lantosnak Szerelme* Rege 10 Énekben, mind eredeti munkák ki nyomtatásokat tsak a közönséges pénz szükség akadályoztattya. De mihelyt módját ejtheti, és a Censurán keresztül törhet vélek; ki fogja nyomtattatni. Ezeket izeni néked Kis Faludi...

A minapi biztatásomnak Nunkovits kéz irása iránt lészen-é kévánt sikere, nem tudom; mind eddig várakozom reá, de még kezemhez semmitsem küldöttek. Mondják, hogy a boldogulttnak irásai Koller Prépost urnak mentek keresztül kezein, ez igen scrupulista lévén, könyen a Hi..... (?) el rekkenthette, egyébb aránt ha valami érkezik hozzám, azontul tuttodra fogom adni...

4.

Érteny 823. 26-ta Aprilis.

Kedves Barátom!

Vettem e folyó esztendőnek elején költ leveledet és nem sokára Antal testvérem által a meg igért képedet: mind az mind pedig ez édes vigasztalásra gerjeszté lelkemet. Oh hányszor nem néztem én képiben azt a kit hajdan gyermek koromban oly hevesen szerettem, annál is inkább a kit most ugy tekintek min Hazám leg jelessebb iróját, mégis ugy tapasztaltam, hogy a szájban órban homlokban, ha nem is az artzában, hogy még most is az vagy a ki voltál; a hajad még most is tömött, az enyim pedig igen ritkul, noha mégis kopász egészen nem vagyok. Igen különös örömmel vettem azon három éneket, mert ha töled akár mely irás származik azt ritka kintsnek tartom; el olvastam számtalanszor fönn szóval, a mi ugyis szokásom; mennél többször olvastam, annál jobban tetzett, valóban kivált az első ének meg felel tárgyának, oly szép s gyönyörü nyelven és oly választott példákkal mutatván meg az elmemunkájinak állandóságát, oly energiával, oly kellemetes hangon van készitve és oly férfias előadással, hogy a régi Classikus irók lelkét tapasztaltam bennek; el anyira meg kedveltem, hogy már szórul szóra el is tudom mondani. Be sokszor mondottam, melly szükséges lennél most idehaza! Meg küldöttem K. Sándornak is Sümeghre, és annak válaszát várván maradt-el eddig feleletem. Leg nagyobb örömmel vette iránta tett tudósitásidat; látszik, hogy ki mondhatatlan szeret; most is sajnálya tölünk való el különözésedet. Irja hogy boldogult Takáts Jósef által egy nehány esztendők előtt küldött levelet, de a mellyet nem vettél. Megkapta azon nyalábát 3 Frantzia könyvekkel együtt, mellyet néki küldöttél munkáira tett észrevételiddel és képeddel; ezeket meg köszönte, ugy mond, egy levéllel és a mellé rekesztet odával, a mellyet hasonlóképpen te nem vettél. És igy már látod hogy rólad el nem felejtkezett. Hogy pedig már ő kiadott munkájit meg nem jobbíthatya mert ugymond több az mint egy falusi gazdátul, ki ezen szoros világban sok aggodalmak között és sok fáradság után tudgya meg keresni, szerezni bötsületes élelmét — több mint a mit egy nem tudóstul, hanem tsupán hazafiui indulatbul firkálótól — több mint a mit egy ülni tsak keveset szerető, és tudó embertül kivánni lehet. Azomban Regéit tutta nélkül nyomtatták ki és ha közöltetett volna vele annak kijövetele, mégis kivánt volna benne tenni valami jobbitásokat. Meg kapta a Magyar Tudósokat illető Tudósitásodat a Tudományos Gyüj-

temény mellett. Erre meg azt irja: Hogy a Neologusokat igen magadra ingerletted általa, és jobbnak itéli a toll csatát el kerülni, és inkább dolgozni valamit, addig, a kitül ki tellik, és a Neologusokat szebb és jó példával meg czáfolni. Utóbb mégis tsak az fog meg állani, a' mi magában jobb, és a nemzet jobb és böltsebb részének helyben hagyását meg érdemli. Én is, Kedves Barátom, eleitől fogva nem örültem azoknak a toll csatáknak, melyek oly szörnyen dühöttek, mintha hit ágozati körül forogtak volna; pedig ugy gondolom a józan okokkal támogatott szelidebb hang is még jobban győzödelmeskedhetett volna; kezdetétől fogva Literaturánknak borongtak körüle efféle sötétes fellegek. Hogy Drámaiban tiszta Jámbusokkal nem él, azért tselekszi, mivel a játék szinen sem a declamatio se a változó indulatoknak rajzolattya, vélekedése szerint meg nem szenvedi a mindig egy formán, és egy mértékben való járást.

Életében nem irt több ódát háromnál, kettő már tudva van, a 3-dik szoll hozzád a mellyet im tulajdon keze irásával ide zárok, én is kivánnám, hogy az itt javasolt szép és jó tanátsot ez után tellyes igyekezettel követnéd. Noha ugymond, «sem tudományom, sem kedvem nintsen több ódát irni, hanem tsak ami által még az aszonyokban is éleszthetem a nemzeti lelket, minthogy ezek minden jövendő magyarnak nevelői — mégis szivessen elfogadom 3-nyinak kritikáját, mert én elejitül fogva tsak ugy kivántam megjelenni a Nemzet előtt mint Hazafi, leg föllebb mint hajdan egy Troubadour, nem pedig mint egy Tudós, a ki soha sem voltam, nem is kivántam lenni;» Szükséges még a kérésidre igy felelnem: Verseghi amint magad is olvashattad meg holt, hanem annak Dissertatioját a Magyar Biblia forditásárul el küldöm junius elein, mert harmadikába Budán akarok lenni, a midőn fog tartatni a Magyar Jutalmaknak a ki osztása, a nélkül hogy azt tőled visza-kivánnám, akkor el küldöm az Apulejus tükörérül való recensiót is....

Nunkovits írására már számot nem tarthatunk, eleget kereste a boldogultnak unokája édesatyának irási között a Pétsi profeszorok unszolására, de elö nem kerülhetet maga is szerete volna az által familiájának ditsöségét....

Hát édes Barátom ösmered e K. Sándornak ujjonnan ki jött gyönyörü Regéjét a Dobozit, mely a tavali magyar almanachba a vagy Aurorába jött ki, és a Sz. Mihály hegyi Remetét, én kivált ezt nagy örömmel vártam, mert tudod, hogy Keszthelyen azon a hegyen miis eleget mulattunk. Oly érzékeny darabok ezek, hogy valahányszor aszonyok előtt olvastam, mindenkor siránkoztak. Két féle ilyen almanák egy Hébe név alatt Bétsbe, innend magadnak mind a kettőtt meg szerezheted, és Barátod is Sümegrül tudakozza, ha ösméred-é? Ezekben is tsak K. Sándor elme-szüleménye leg jobban tündöklik, a prósa éppen nem derék...

5.

Érteny 1823. 1-a Augusti.

...A mélytóságos Ur a Pétsi Püspök, Pétsrül Értenyen keresztül szokott utazni a Füredi savanyu vizre, minthogy fölfelé Érteny Pétsnek és Fürednek leg igyeneseb irányában vagyon. Meg jelent az idén is 16-dik Juniusba haladva, másnap a Batatonig el kelle késérnem, a honnand visza jövén meg

igértem néki, hogy még Füreden tartózkodni fog, addig tsak egyszer is meg látogatom, azt én Julius hetedikén tellyesitettem is. Tihányban ebédelvén, a Tihányi Apátursag jószágainak Administratorával egy kotsiba utaztam Füredre. Mindenkor tartózkodva szoktam a sok vendégek közé a kut körébe lépni, mondván, no most mingyárt meg lepnek az ösmerősök, úgy is történt, mingyárt körül fogtak, jelentvén örömeket. De minő váratlan öröm lepet meg, midőn Felső Örszi Prépost Kisfaludi Sándort elömbe hozta. Tisztelt engem a szivességnek leg nagyobb kinyilatkoztatásával, s mingyárt felöled volt a Beszéd, igen örömmel halgatta emlékezetedet, majd egész estvelig beszélgettem vele. Másnap a Prépost ebédre hitt, és ott is szerentsém volt kedves Barátoddal együt ebédelni, töbnyire tsak rólad emlékezet és tudakozta minő alkalmatosság által váloszolok veled, én mondtam, hogy postán Budának és Bétsnek. El válván tőle akkor, ki kérte, hogy nevével köszöntselek.

6.

Érteny 1823. 11-ma 8-bris.

...Már Kánt Philosophiájának minden szavai meg vagynak nálunk magyaritva. Ki légyen a *Szerényi Vilmos* még nem tudhatom; de végére járok nem sokára. Mihent Sümegi Barátodtul levelet veszek, foglalatyát közölni fogom. Hogy meg látogasson, nehezen reménylem, mert ő abba a véleke désbe vagyon, mintha te veled levelezni tilos volna, ugy látzott mintha csudálkozott volna rajta, hogy én veled levelezek, de én mentegettem, hogy a levelek hozzám mindig meg jőnek...

Kisfaludit én még kispap koromba Posonba ösmértem mint juristát, 2 esztendő előtt pedig Keszthelyen tiszteltem midőn a Palatinus ott volt testvérje a Boldizsár az én fiscalisom praefectussa, kértem is, hogy véle látogatván a jószágot, ide jönne. A Lisa már nem szép amint mondják, én nem ismérem...

7.

Ertény,[1] *1824. 7-a Febr.*

...Veszem észre kedvesem, hogy igen gondolkodol munkáidnak közre való eresztésén. De el hitesd hogy én is mondhatom hasonló ohajtással vagyok iránt ok. Kivánnám én e remek mivnek minden órán való meg jelenését, mind a te nevednek halhatatlanitására, mind pedig szép nyelvünknek még inkább föllebb való emelésére, most különösen midőn anyi a nyelv rontó hogy boszonkodnunk kell miattok. Mindent elfogok követni hogy ebbéli kivánságodnak eleget tegyek. Irni fogok Eggenbergerhez, hogy a mondott mód szerint magára válalná-e vagy nem. Azonkivül az ötsém által meg fogom próbálni Sághi Ferentzet is, ki az Universitás Typographiájának gondviselője, hajdan Posonban Kis Pap volt velem, és már akkor is jeles hajlandóságot mutatott a Magyar Literatura iránt. Ő az a ki az idei Aurorában közlötte Verseghinek utolsó versetskéjét is, ő volt annak testamentoma végre hajtója is . . .

Kisfaludinak még nem irtam, a képét, én Budán hallottam hogy nyomtatni szándékoznak, de tökéletességre ment e vagy nem, nem tudom. Azomban látyuk most hogy Béts mire törekedik, hogy ott akarják mind a

[1] Juranits hol *Értenyt*, hol *Értényt* ír; a helyes az utóbbi.

régi és utóbbi hires Magyarok képeit rézre metzeni, gondolom hogy az övé is ott fog világosságot látni; mert kép gyüjteményrül emlékeztek Pesten is, talán a volt a mit Bétsbe már munkába is vettek. A Tudósitás szép nyelven, a mind olvashattad Kultsárba, és nagy Moecénásoknak is kell nékiek lenni, ha tökélletességre megy, igen jeles fog lenni, én leg alább igen örvendek néki. Nem tudom láttad é az idei Aurorát, képjeire és szép ki adására nézve jeles. Kis Faludi Sándor annak is ékessége, versek közül is vannak jók ugy mind Horváth Endre Téti Plébános Török Bálint levele hitveséhez, Verseghinek Ovidiusbul szép forditása. . . .

De a *prosa* egy átalyában otsmán, többször hozzá fogtam olvasásokhoz de hasztalan már Kazintzit is meg haladják a bolondoskodásba, és illyen érthetetlen beszéddel akarnak kedveskedni az asszonyi nemnek; minek azoknak metrumos vers is, a mihez nem szokhatván kétség kivül nem érthetnek. De sokszor mondom, más válogatással jöttek a darabok a Kassai Museumban, az illyen fantasztákat derekassan szokott letzkézni Kultsár, mind most is olvashattad ujságában; ki venné meg az ilyen könyvet? Hogy Fejér volt Rájnis Biographiájának irója, mind stilussábul, mind pedig az alá fügesztet ypszilonbul esmérem, de kérlek azért ne nehesztely anyirá ö nem akar téged sérteni. Talán tsak a föl vet tárgyának üzésében heveskedett valamenyire, a mind töle könyen ki tetzik. Én Rájnisnak más munkáit nem ösmérem mind azokat, mellyek eddig az ö nevét hordozzák, a a motskos Apulejus tükörirül értekezhetem Horváth Istvánnál ki engem már régtül fogva bötsül.

8.

Értény, 1824. 2 Jul

...Horváth Apátur még nem tette az idei folyamat utolsó darabjába versedet, talán az ideibe szándékozik, Versegitül többször tett bele szép darabokat, de már meg holt, az ötsém e felül azt beszélli hogy igen kegyes és szent életet élt, és sokszor volt nála ebiden, épen irok néki és emlékeztetni fogom reá, mert töllem maga személyesen kérte. Ha meg engednéd Versegi Fordításárul való észrevételedet közleném vele, nagyon hozzá ragaszkodnak a veszprémiek a Grammatikájához, majd olvasván magad is fogod tapasztalni . . .

9.

Buda 1824. 23-a Augusti.

...meg látogattam némely Magyar Tudósokat, ugymint Virágot, ki tégedet különössen köszöntet, és igen kivánna szolgálni Horatzius Odáibul ha módja volna, ditsérte a Faludihoz ragasztott Értekezésedet, most készíti a Magyar Századoknak harmadik részét a Mohátsi Veszedelemig, mely Magyar Diplomatica historia. Kultsárt is meg látogattam, a ki, a mint tudod, a nyelv rontók ellen igen törekszik, és most még abban a szándékba vagyon, hogy meg fogja járni a Consiliárius urakat, hogy a Censorok meg intessenek, hogy rosz nyelven készült munkát semmikép ki nyomtattatni ne engedje[*ne*]k, én is biztattam, és hogy bizonyos vagyok, hogy a többi közt az öcsémnél fog párt fogást nyerni. Voltam az öreg Tratnernél is, ki azt mondá, hogy nem sokára reményli hogy töled fog levelet kapni. Sághi az Universitás Typo-

graphiaja' Directora nints itthon szerentsétlenségemre, de már annak előtte meg üzente, hogy munkádat ki fogja nyomtatatni; tsak hogy előbb által menyen a Bétsi Censurán...

10.

Érteny, 1824. 14-a Septembris.

...Nem tudom, meg irtam e, hogy Horvát István szint Abrahamtul fogja le hozni a Magyarok eredetét egész Árpádig és azt mongya hogy egy nemzetnek sem lesz a világon oly historiája, lészen pedig magyar nyelven, talán a költőkre való nézve jobb lett volna deákul. Olvasott sokat belőle előttem. Meg van nála a Magyar Literaturának is historiája egészlen. Én Dugonits magyarságát nem ditsértem, tsak egyedül Gyöngyösi ki adását. Ugy gondolom kis versengésink mellet még is jó Barátok maradunk, kérlek is annak álhatatosságára. A Guzmits Isidor Theokritust magyarra forditotta, de amind Kultsártul érthetted nem igen kedvező vélekedéssel vagyon róla. Boszonkodik Virág, hogy a mostani Bolondok el görögösitik magyarba a deák neveket, a Theokritust Theokritosnak, Virgiliust Virgiliusznak, igy hát ők szerint Kristust Kristosznak kellene mondani magyarul. És mind Virág mondja, igen rendetlen a Magyarba ezen szóknak végezete Olymposz és Theokritosz.

Horváth Apátur be nyomtatta az Intő Szózatot ugy a mind kivántad, semmit sem változtatván irás módodban. Más egy darabba pedig boldogult Versegi némely Zsoltárok forditási. Ha már arra szántad magadat hogy Poetai darabjaidat közleni fogod a Szép Literatura Ajándékba, jó lenne, ha néha némely nyelvbeli értekezésekkel is kedveskednél, igy nevedet ösmeretessé tennéd és sokat használnál, mert a fiatalok előtt, mivel sok ideig meg szüntél az irástul, igen ösméretlen...

Még egy dologra emlékeztetnélek édes Barátom, de ugy hogy meg ne bántsalak. Fogj hozzá azon kérdések meg fejtésének, mellyek az utolsó Tudományos Gyüjteménybe föl adatnak, különössen mitsoda különösségei vagynak a Magyar nyelvnek más Europai nyelvek felett, errül te értekezésedbe is inyemre szóllottál, meg mondván hogy a magyar nyelv minden Europai nyelvek között legszebb nyelv, és a poesisre éppen különös, ezt ha meg fejtenéd és a mondott mód szerint Pestre le küldenéd, mind nevednek szép hirt szereznél, mind pedig egy kis prémiumot nyernél. Én hizelkedem magamnak, hogy talán a te munkád lesz a jövő esztendőre a premiumra méltó, azért a jó szándékért, hogy a classicus költők egymás után tsinos öltözetben ki jöjjenek; erre pedig én is segithetlek, mert ösméretes vagyok Grof Teleki Joseffel, kit Pesten meg látogattam, és igen kedvessen vette, ditsekedett az ötsémnek, ha majd vagy irok, vagy meg látogatom, emlékeztetni fogom ötet reá, mert a Martzibányi deputatio tagja, azt tehetem Czirákinál, aki Praesesse; és igy te Pesten ösmeretségbe jönnél...

11.

Érteny, 10-ma Julii 1825.

...Hogy még élsz egésséggel, azt abbul gondolyuk, hogy több ékes darabjaidat szerentsénk volt olvasni a Szép Literaturába. Attul az időtül fogva minémü szerentsés változás történt az ötsém s reám nézve tudhatod az ujságbul, az Antal Győri püspöknek nevezletett ki, volt nálam az ólta, de még mivel Rómábul a Confirmatoria el nem érkezett, nem szenteltetett fel,

mikor az meg fog történni és arra az alkalmatosságra magam is föl megyek Budára, mert Primás ő Hertzegsége ajállotta néki ezt a foglalatosságot, akkor reménylem a Parnassus le lesz irva s evvel együt a Benitzkit is föl fogom küldeni, addig Györré nem is fog által menni; E meg lévén fogja magát instelláltatni, a mely Sollemnitásra magam is ismét meg jelennek, és több ideig nála fogok mulatni, jószágait meg tekéntni, mert meg mondta hogy leg alább két hétig el nem ereszt . . .

Kisfaludi Sándor egésséges, irt nekem levelet, melybe jelenti hogy öt szép szinjátékait, és egy 10 énekbül való Regéjét az ország gyülésre okvetetlen el késziti, ez után ugy mond el némul és tsak némely jelessebb alkalmatosságra fog meg szóllalni. A te munkádrul azt itélli, hogy mélytó a Martzibányi-jutalomra, és ha az meg lenne, a jövő Dieta is köz egyet értésivel a Fejedelemnek és Nemzetnek végződnék, egyenesen folyamodj kérelmeddel a Nádor Ispányhoz ki a Magyar Literátoroknak minden nagyaink között leg nagyobb Barátya, mind a Sümeghi koszorus költő irja . . .

12.

Érteny, die 28-va 8-bris 1825.

...Valamit kell Sümeghi Barátodrul is irnom. Meg irtam én néki azon tzikelyét leveledne k, melyben egytszer Pestre való le jöveteledne k szándékát emlitetted. Ő akkor ezt jelentette irántod levelében: «Ha a Dieta költsönös meg egyezéssel végződhetnék, akkor Barátunk tegyen lépést, és pedig egyenessen a Nádorhoz intézett kérelme által, mely akkor többektül támogattathatnék, és talán a Felségnél is kegyelmet nyerhetne. Addig iparkodjon Barátunk a maga elme müveit ki adni, mellyek által, ha igazság uralkodnék, a Marzibányi hagyomány által stipulált jutalmat meg nyerhetné, és mingyárt több ok volna a mellette való szóllásra. Barátunkat eddig még tsak néhány el szórt darabjai után ösméri az egész magyar világ; az értelmesek és igazak elött ugyan ez is elegendő volt jelességét tudós érdemét, hirét és nevét meg állapithatni, de had lássa és ösmerje meg ötet a közönséges magyar világ egy egész test munkájában. Ezek az ő szavai. *Ki jött ezen munkája* Gyulának Szerelmei, ezt Győrött, Pozonba, Veszprémbe kerestem de még nem találhattam, mert nem könyvárósok által, hanem mások által fogja ároltatni, mivel rajta van, hogy mi árron keljen. Meg akartalak látogatni ezen utamba téged is, de mivel a Dieta miatt mindenütt passust kértek, nem bátorkottam el indulni, a Püspök is inkább javasolta jövő tavaszra . . .

13.

Érteny, 1827. 28-va. Julii.

...Még Posonban meg igérte testvérem, hogy a Füredi Savanyu vizre Juliusba le jön, hogy nyavalyájának maradékát el oszlathassa, meg kért engem, hogy akkorra által menjek, a mi meg is történt: tiz nap mulatta ott, de mely nagy örömök közt, a te Sümeghi jó barátod társaságába; ezt a szeretetreméltó embert most leg jobban keztem meg ösmérni, és hozzám való oly hajlandóságát, és szives barátságát tapasztaltam, hogy vele ditsekedhetem. Sokszor meg emlékezet rólad, többször meg jelent nálunk ebédre, mert meg hivta ötet a győri Püspök. Általam azt izeni, hogy némely követek által sürgette haza jöveteledet, de mivel magad nem esedeztél, a Karok és

Rendek a dologba nem avatkoztak. Kár hogy a Nádor ispánnál nem tetted meg folyamodásodat. És én magam is tettem, vagy igyekeztem tenni egy kis lépést arra, hogy Magyar országba vissza jöhetnél, a mit ugyan félelmessen jelentek, ne talán tán neheztelésedre legyek. Irtam Posonba Gróf Teleki Josefnek, kit én egyszer Pesten meg látogatván, igen derék és szíves magyarnak ösmertem, vissza is felelt levelemre e képpen: «Batsányi Jánost mint költöt és Magyar irót senki sem tiszteli jobban, mint én, tiszta szivemből fájlalván tölünk való ki rekesztését. De azt hogy ezen ország gyülésen miként lehessen eszközleni, nem látom által, részszerint mivel már vége felé siet, részszerint és föként azért mivel az illyen privatusokat illető tárgyakba a Karok és rendek tsak akkor szoktak ereszkedni, ha maga a' személy, kit a dolog illet esedezik, vagy ügyét[1] edgyik Társaság vagy a Martzibányi Nemzetség hagyománya jövedelmébül, magam is ugy vélem lehetne sorsán egy vagy más alkalmatossággal segíteni és gondoskodni, és arra végre tsekély tehetségimmel való munkálkodásomat igen örömest ajánlom annak idejében. Egyéb aránt a Fő Tisztelendő urnak betses bizodalma által lett meg tisztetetésemet mélyen érezvén és magamat szives indulatiba jövendőre is ajálván egész tisztelettel vagyok». Hogy ezt mertem tselekedni, hozzád vonzó szeretetem ösztönzött. A miből láthatod, hogy ha magad meg tetted volna folyamodásodat vagy a Palatinushoz, vagy az ország gyüléséhez bizonyosan sokan eszközölték volna haza eresztetésedet. Ugy is igen szükséges lennél a Magyar Társaság tagjának. Melyre sokan már magokat ajánlyák. Füreden Kisfaludin kivül meg jelent Horváth Endre, Szemere és Döbrentei. Ezek mind együt társalkodtak, és a Magyar nyelvrül beszélgettek, igen örültek hogy véletlen enyien öszve jöhettek. Horváth Endre Szemerét szinte Sz. Mártony hegyére el vitte. Ez Pesten fiskális. Most tuttam meg, a miket kérdeztél, hogy kik legyenek Fenyéri és Tholdi. Ál név mind a kettő, amaz Stettner György fiskális, ez pedig Schedel Orvosi tudományt tanuló. Emezt egyszer a Tudományos Gyüjtemény neologismusa miatt igen erössen recenseálta. Azt is tuttodra adhatom, hogy a Füreden öszve jövő Magyarok öszve esküttek Kazintzi meg döntésére; és mint Kisfaludi nékem beszélte már az országba nints több egy vagy két követőinél, és hogy a Tudós Társaság tagjának soha bé nem vétetődik. Veresmartit igen jól esmérem, ugy szolván Barátom. meg is látogatott, ez egy szelid s tsendes személy, catholicus. Fejér vármegyébül nem rég föl eskütt Prokator. Itt Tolnában Vitze Ispán Csefalvai Ur fiának volt correpetitorja a törvénybül, a hol én ötet láttam leg elöször és meg ösmértem. A Sümeghi Barátod azt irta nekem egyszer, hogy Játék Szine eleibe egy Praefatiót akart függeszteni, de noha háromszor változtatta meg, a censura meg nem engedte, meg igérte hogy a kéz iratot velem közleni fogja. — Ebbül láthatod tehát, hogy nem rajtam mult hogy szándékomnak eleget nem tettem, hanem a közbe jövő akadály gátolt meg. Meg lesz a mind mondám, tsak hogy Eggenberger magára válalja, akkor elküldöm a T. Társaság Plánumát is. — A Handbuch der Ungrischen Poesie még nem jött ki. Ird meg hogy verseidnek második részét ki fogod e adni, arra is fel küldöm idejébe a szászforintot ezüsztbe. Hát mit akarsz

[1] Itt egypár szó, nyilván egy egész sor, hiányzik.

ki adatni az után, jó lenne Ossiánt, vagy Ányost, Révait mert ezeket sem lehet már találni.

14.

Érteny, 1828. Május

...Győrről visza-jövén, Sümegnek jöttem visza egyedül Barátunkért kit estve már sötétessen meg látogattam, pirongatott, mert nem száltam hozzá; a Liza beteges volt, orcát nem is láthattam. Beszéltünk felőled is és azt izeni szives köszöntése mellet hogy ha időd engedi most irj, mert igen szép premiumok vannak szabbva kivált az originális munkáknak. Ezért minek utánna én a pénzt fel küldöttem, munkád másod része is lásson napvilágot, és még az Ossián is. Barátunk képe most jön-ki, én is számodra praenumeráltam, majd annak üdejibe föl küldöm...

15.

Értény 25-ta Julii. 1829.

Kedves Barátom!

Tudom hogy levelemet ohajtva várod, mert igéretemet Győrbül nem tellyesithettem. Tul menvén Győrben igyenessen Horváth Endre magánosságába száltam de ötet ott nem találván föl mentem a klastromba estve felé vatsora után beszélgetvén némely szerzetesekkel föl vezettettem a szobámba. Különös szerentsémre Guzmitsal Döbrentei meg látogattak mert ez ekkor itt mulatván és Sopron vármegyében szándékozván majd éjfélig beszélettünk, igen derék és bötsületes magyar ember. S emlegette miként Pesten, Budán iparkodnak Nagyaink fiaikat még kisded korokban magyarul neveltetni. Győrött jó egésségben találván testvéremet nagy örömet okoztam; kedvemért minden nap számos vendégeket hivatott. Egy nap a külső városba sétálni mentem, visza jövén a Rába hidján, mely váratlan esett, Kisfaludi Sándorral és Károlyal öszve találkoztam, meg mondám néki az izenetett, igen örült a tiszteletre, meszirŏl látván hozzám jött és meg tsókolt mert engem talám magyar szivemért igen szeret és bötsül. A Püspököt is meglátogatták ki öket ebédre hiván megint együtt valánk még a harmadik testvérek is egy Huszár kapitány, a negyedik Győri Fő nótárius nem volt jelen, azért jöttek öszve hogy megosztozzanak a jószágba. Károly magas termetü és igen szemérmetes szép gyerek pöszéssen beszél, vöröses hajú, valamintnyire szinre hasonlit Sándorhoz, nem nézné ki belőle az ember, hogy oly alkalmas theátrálista volna. Sándornak képe még is el maratt mint Endre beszélte mert a kő a melyre volt vésve, első alkalmatossággal el pattant és igy talán később fog el készülni. Hat napot töltöttem Győrött meg látogatott Horváth is Thétről, mert Döbrentei arra utazván meg mondotta itt létemet. Visza menet ugyan tsak Endrével a Tusculanumába mentem szálni a honnand noha esett az esső tovább mentem, Veszprémben öszve találkoztam a Keszthelyi Apáturral a kitül volt szerencsém meg tudni kik voltak a te látogatóid. tud. i. Horváth Dániel Cistercita a kit ösmérnek és egy Keszthelyi Praemonstratensis. Ditsekedtek, mondja, szives el fogattatásokkal és magyar ételekkel. Az Apátur azt üzeni, hogy czáfold meg Kazintzit a pályájáért. Kazintzi mindenek gyülölségének tárgya, azt mondják hogy nem leg jobb charakterü, koldus, semmie sints, a gyermekei neveletlenek, a háza ablakai mogyoró vesszövel van bé fonva. — Kisfaludiaktul értettem,

hogy már az Academia Directori ki vannak nevezve, mind tudós és méltóságos személyek: el is számlálták előttem őket, a Papok közül a mi Püspökünk és Kolosvári Sándor veszprémi kanonok vannak ki nevezve. Minden pillantásban várják felséges Urunk helybe hagyását. Ruszek József Keszthelyi Apátur irt Magyar Grammaticát, már a Directorok kezébe forog. — Egy munkája forog most Döme Károlynak *Bonaparte Napoleon megbukása*, vagy sirvers a Jacobinismusra, szerzette Kuig Ignátz (ugy mondják ex Jesuita Bétsben) magyarázta Döme Károly Pozsonyi Kanonok, egy felül Deákul, más felül magyarul, ennek mind Deákja, mind pedig a magyarja oly szép hogy remek munkának lehet mondani. Ki tetzik ebből, hogy a ki érti a nyelvet nem szorul csufos ujjitásokra. Rendelést tettem Győrött, hogy neked is egyet küldjenek, reménylem nagy meg elégedéssel fogod olvasni. Meg izentem Vörösmarti által, hogy Schédel vagy Fenyéri küldesse meg a Handbuchnak második részét. Kisfaludi azt mondota, hogy az idén nem jön el a Füredi Savanyu vizre. Én által rándultam, mert ott szoktam minden esztendőben förödni, az idő hideg volt akkor. Sok ösmerösimmel öszve jöttem, de tsak egy nap mulattam, ott találtam Vitkovitsot és Szemerét, amaz mingyárt első bé léptemkor jött tiszteletemre, de én meg nem ösmerhettem, mert igen meg változott, igen kövér volt és piros, de ugyan nagyon meg fogyott, én ugy gondolom hogy lassanként tsak el fog fogyni. Szemere pedig igen melancholicus, talán meg holt feleségén szomorkodván még, a társaságot futya, egyszer tsak mégis szemre vettem és vigasztaltam. Két esztendeje ott lévén igen vig volt, még a testvéremhez is el vittem. Ez és Költsei irja a Musarion nevü folyó irást, de a mely a mint Horváth Endre írja egy pipa dohányt sem ér. A Kassai Minerva is az idén más formába jelent meg, eddig negyed részbe jelent meg, ez tsak minden fertályba szokott megjelenni, mindenkor tsinos képpel.

A fönt emlitett könyvnek mottója Deákul:

> Quem fera Gallorum genuit revolutio, natum
> Sanguine nutrivit populorum; Moscua flammis
> Praedantem repulit? pugnantem Lipsia stravit.
> ...dumque imperio servandum tradidit Ilvae,
> Hinc profugum celsis clausum tenet Helena saxis.
>
> A kit Frantzia vad láz tüz szült; népek özönnel
> Omlott vére nevelt; mint rablót Moszkva ki pörkölt:
> Lipsia földhöz vert, 's ridegül Elbába szorított,
> Ezt innend szökevényt Ilonának szirtyei zárják.

Füreden első Juliustól fogva majd minden nap magyar Játékok adatnak, én Mátyás király darabot hallottam, az egész társaság férfiak és asszonyok igen jól viselték rolléjokat, sokat tapsoltak nékik, és igen ditsér ték. Hát verseid 2-dik kötete meg fog e jelenni?...

16.

Pécs 9-a Junii 1835.

Kisfaludi Sándorrul keveset hallottam, egyébb hogy tudakozódot felölem, a Zirtzi Apátur által a ki Pétset gyakrabban meg jelenik mivel az ő hívei viszik a Gymnásiumba a tanitást ez mondja hogy valóban meg házasodot

fölyül van 60 de még is piros posgás és igen eleven, engem mód nélkül szeret és ditsekedik barátságommal. Majd küldök neki nem sokára levelet mert még innend nem irtam.

Hogy Kis Faludi Sándort a Pesti félszeg tudósok ki figurázták volna nem hallottam, de nem is gondolom, mert még az irigynek is meg kell ösmerni az ő érdemét...

17.

Péts, 1837. 13-a 7-bris

...Sokszor tudakoztál Sümeghi Barátunkról; ime itt közlöm szórul szóra a füredi savanyu vizrül irott levelét. Már jó ideje, hogy engem serkentett a Füredi Theatrum fel épitésére segedelemre, de tsak az idén tellyesithettem.

Főtisztelendő kanonok ur, különössen tisztelt Hazámfia és Barátom!

Vettem Főtisztelenő Urnak Kelemen kanonok ur által hozzám utasitott igen betses uri levelét a hozzá mellyékelt 200 Pfrt-tal együtt. Ha valaha életemben meg lepett valami, a mi velem, vagy reám nézve vagy tetteimre, irásimra hivatkozólag történt; hát Főtisztelendő Urnak az az igaz Hazafiui szivébül buzgó mély érzelme, Magyar Nemes lelkének az a nemzeti fényt s ditsőséget sugároztatni és éltetni kivánó s tettekkel erősítő biztositó hazafiui buzgalma volt az, mellynél fogvást Főt Urnak jó szive nemzetiségünket és nyelvünket minden időben mindenütt, minden mód és eszköz által terjeszteni és emelni vágyó Hazafiságomat figyelmére nem tsak üres szóval, nem tsak puszta helyesléssel hanem valóságos segedelemmel is méltatni jó és nagyszivü volt.

Ugy van Főt. Ur: most mult Május Holnapban a B. Füredi szinházra szedett pénzekről és költségekről N. Zala vármegyének szoros számot adván, az sült ki hogy 1830-ban vállalkozván ezen Nemzeti Szinmüvészeti Intézetnek fel állitására, én le számlálván hét esztendei gondomat, aggodalmamat fáradságomat, idő vesztésemet és egészségem veszéleztetését, én magam személyessen közel ezer pengő forinttal járultam, ezen most már közönségesen kedvelt dicsöitett, sött bámult intézetnek fel állitásához és alapitásához: Hogyan s mikép? azt el beszéllenem hoszszu volna. Ezt minden Füreden megforduló magyar tudgya dicsöiti hirdeti. De Főt. Ur azon egyetlen egy Hazafi ki szép áldozatyával enyhiti erömön föllül tett áldozatimat, mellyekre engem mondhatom vak buzgó Hazafiságom ragadott, hogy példát mutassak. Vegye F. T. Ur szives hazafiui köszönetemet és hálámat szép segedelméért! — Én ezt azon nagy hátra maradásoknak, vagy hiányoknak pótlására fogom fordítani, amellyeket a már ugy is meg eröltetett magaméból kellett volna tennem. Engedgye meg T. Ur, hogy ha most nyomban nem is, idővel én is viszontagolhassam Főtisztelendő Urnak mind irántam mind az általam alapitott nemzeti intézett tetleg bé bizonyitott hazafiui részvétét. Engedgye Isten! hogy Főt. Ur sok évekig élhessen, szegény Hazánknak és nemzetünknek, mely számos fiakat táplál ugyan, kik fen hangon szóllanak, javalnak, birálnak, ditsérnek, gyaláznak; de ön magok vagy semmit, vagy tsak keveset tesznek és a szegény magát és javait fel áldozó munkálkodó halála után számára állittandó emlék-oszloppal ketsegtetik, mint engem is Füreden. Hogy a Magyar T. Társaségrul le mondtam, ezt rész szerint elszörtt gazdaságom-

nak engem igen elfoglaló gondgyai, részerint a Társaságnak nekem nem tetző állása s dolgainak folyamattya okozák.

Külföldi Barátunknak és hitvesének jó egészségeken szivemből örvendek. Méltóztassék nékiek szives idvözlésemet jelenteni. Vajha Barátunk magára válolná az erőszakos uj szavakat megrostálni, véleményét közzé tenni: nyelvünk természeti szerint, mellyek elfogadhatók? mellyek el vetendők? az ő széles tudományátul leg többet lehetne a nyelv ügyében várni. Én ugy hiszem hogy a nemzetnek józanabb és böltsebb része az ó és uj nyelv között egy közép uton fog járni és ebbül egy reformált ó és gazzábul kirostált uj fog alakulni. De annak ki ezt végre hajtsa, nagy tekéntettel biró Philologusnak, Grammatikusnak kellene lenni. Ezen feladásnak Barátunk tudna leg jobban meg felelni. — Egyéb aránt szivembül ölelvén Főt. Urat magam tapasztalt szives Barátságában ajánlom és buzgó tisztelettel vagyok

Főt. Urnak

Sümeghen Julius 31. 1837 alázatos szolgája

Kisfaludi Sándor mp.

Közli: GÁLOS MAGDA.

TOMPA MIHÁLY EGY ISMERETLEN LEVELE.

Egy vidéki ismerősöm küldte nekem az alább olvasható levelet — iratai között találta, de nem tud számot adni róla, hogyan került hozzá. Hogy kihez írta Tompa, nem tudjuk megállapítani. Olyan bizalmas, hogy akár Arany Jánosra is gondolhatnánk mint címzettre — viszont azonban egypár utalása bizonyossá teszi, hogy épen Arany nem lehet ez a költő-barát. De igen érdekes e levél: egy-két jellemző vonással szolgál Tompa egyéniségéhez.

Kedves barátom! Bizony sokácska késtem én ezuttal is a válasszal! megvallom a mea culpát; de mégis mentségemre lehet azon körülmény: hogy azóta sok házi kellemetlenségeim voltak. Nem mintha az én kedves oldalbordámmal lett volna bajom; én ugyan elég goromba vagyok ollykor, ollykor; de ő annak nagy okossággal és szelídséggel kitér, t. i. az én gorombáskodásomnak. Más bajunk volt. Kis fiúnk egész télen át betegeskedett, e miatt az én lelkem is folytonosan lehangolva volt. Legsürgetősebb kötelességeimet is elhanyagoltam, nem volt kedvem semmihez. Peddig dolgoznom kellett, legalább kellett volna; Heckenastnak adtam minden eddig írt verseimet, ő ki fogja adni még ez évben, azoknak összeszedésével sok bajom volt; s majd úgy jártam velök, mint a molnár a fiával és szamarával; minden ember mást tanácsolt: *A* azt mondta, hogy csak javát adjam ki, a többit vessem tűzbe. *B* azt modta: egy betüt se hagyjak el. *C.* javítsam ki, amit nem szeretek. *D*, hogy hozzá ne nyuljak egyhez is! Én meggyőződve vagyok, hogy ennyi okos tanács közt utóljára is bolondot csináltam. De patvar vigye: csak hogy már túlestem rajta; s így én is, fiam is megszabadulván nagy részben betegségeinktől: a legelső szabad időt használom, hogy neked írjak. Igen örülök gazdálkodási s iparos életed rajzának; legalább te meghazud-

tolod azt az általános véleményt: hogy az illyen poétaféle ember semmire se jó; hogy kaszakapa kerülő. Hanem annak aztán nem örülök, hogy a rögtönzött béke következtében olly sokat vesztettél; pedig bizony aki saját véres verejtékével gyüjtögeti amicskéje van: igen nehéz annak a hátraesést látni! Egyet azonban, hogy nem vesztettél el látom; s ez a jó kedély, és lélekfrisseség melly leveleden elömlik; hála istennek! ez nagy kincs! tartsa is meg nálad mindvégig a gondviselés, szívemből óhajtom; valamint anyagi veszteségeid visszatérülését is.

Az *utólsó gulyást* ugyan vártam mindeddig, de még nem jelent meg. Hova küldted? mikor jön ki? amiket idézel, én sem tartom reminiscentiának; a jóságos isten *alapjában* mindenkinek egyforma értelmet adván: miért ne jöhetne valamelly gondolatra vagy képre az egyik úgy mint a másik ugyanazon tárgy szemléleténél? Az már inkább reminiscentia tán midön én így kezdem el versemet: *Ne hagyj még itt, ne menj még el!* és egy ifjú poéta szinte így kezdi egy versét: *Ne hagyj még itt, ne menj még el!* Nekem van egy versem «*30 éven túl*» a címe: ebben van egy sor így: «*Hogy szeretni nem szeretnénk:* Nincs belőle semmi» azóta már sok variánsban láttam. *Szeretnélek én szeretni: Szeretnélek nem szeretni. Nem szeretnélek szeretni!* ez aztán alkalmasint reminiscentia. — A gulyást tehát óhajtva várom; nekem úgy tetszik: hogy *mi* néha csináljuk a népiest, te pedig mintha mindig az első kézből kapnád! Azért hát csak rajta! az *utolsó gulyás,* ne legyen *utolsó!* Mi pedig annak a *tagosítás a vasút* elleni — úgy mondott irányát illetné, erre a szót is kár lenne vesztegetni!

Isten segéljen, támogasson azon nemes törekvéseidben, mellyeket a nép javáért mívelsz. Igaz, hogy mindenüt — különösen itt nálunk, — nem sokat érdemel a nép, mert korhelyebb, szegényebb, általában *alább ment;* de én ezt, a múlt viszonyokra gondolva: igen természetesnek látom; söt ha más lenne, az nem volna természetes. Tenni kell értök, hogy jobbak legyenek! Nálunk is mindenütt elkezdödtek a tagosítási munkálatok, de még nem sok helyütt jött létre az eredmény.

Igen természetes: hogy leveled után *földről* beszélvén: eszembe jut a 100 köblös föld; mellyről én mai napig sem tudok *hitelesen és hivatalosan* semmit. Egy kis hanyagság az illetők részéről; én pedig soha de soha egy szót sem teszek felöle.

Én édes barátom, az enyémekkel egyetembe meg vagyok csendesen. Várom a tavaszt; igen lassan jön; itt még most is hó és hideg van. Ma olvasom a Vasárnapi Ujságban, hogy valami új időjós ezt mondja: egész marczius hó *meleg* lesz; ez teljesen igaz, csak a meleg helyett ezt kell tenni *hideg.*

Kis fiam csókolja a szökét is, a barnát is; kérdeztem töle: mellyik kell leni? azt mondja, hogy a *balna.* Én pedig az én feleségemmel, a szöke és barna apját és anyját szívesen tisztelve és ölelve, vagyunk illetőleg vagyok

Hanván mart. 16. 1857.

valódi igazbarátod
Tompa Mihály.

Közli: KEREKES EMIL.

KÖNYVISMERTETÉS.

Doktori értekezések 1931—32-ben.

(Második közlemény.)

6. *Horváth Richárd: Laskai Ozsvát.* Budapest, 1932. 8-r., 85 l. — A szerző a ferencesek gyöngyösi zárdájának oklevélgyüjteményéből és a nyomtatásban megjelent (Timártól összegyüjtött) forrásokból nagy gonddal és filológiai akribeiával szedegette össze a Laskai Ozsvátról szóló adatokat s azokból próbál vázlatos képet rajzolni hőséről. Újat alig mond. A hagyománnyal szemben nem tartja valószínünek, hogy Laskai tanítványa volt Pelbártnak; a Pelbárt-kezdette *Rosarium* harmadik kötetének végét is (miként a negyedikről a kolofón maga is megmondja) Laskainak tulajdonítja; kétségbevonja Karácsonyi föltevését («egyelőre nem tudunk világosan látni»), hogy a Szalkai-krónika egy részét Laskai írta; viszont a magyarnyelvü kódexirodalom megindításában — Horváth János föltevésével tartva — kezdeményező és vezető szerepet tulajdonít neki. Körülbelül ennyi az, amivel az életrajzi rész előbbre viszi (ha előbbre viszi) ismereteinket. — A dolgozat második fele Laskai munkáit ismerteti, a magyar vagy a szubjektív vonatkozások böngéivel, s odavetett, rövid megjegyzésekkel. Legérdekesebb észrevétele, hogy Laskai krónikáinknak egy régibb, ismeretlen változatát használta forrásul. Végül hosszú rendben fölsorolja a Laskaitól (részben csak florilegiumokból) használt szerzők nevét és könyveik címét, s néhány érdekesebb példát mond el. Mindenképen félmunkát végzett; a forrásokkal való összevetés, a szebb példák története többet mondott volna — jellemző a «szép hasonlat» idézése (69. l.): külföldön is, nálunk is jelentékeny irodalma van — s a munka javát, hogy Laskai könyvei «mennyiben szolgáltattak kódexirodalmunknak anyagot», jobb korra («további munkálkodásokra») hagyta. Megokolatlan s épen ezért kissé nagyhangú címeinél *(Együtt az idővel. Benne a korban.)* csak szaggatott stílusa bántóbb. (Pl. néhány mondata, amellyel Mátyást és korát jellemzi: «Nagy tervek pörölye — — — Az udvar szívében magyar ízzás. — — — A nagy lehetőségek kora ez — — — Nincs morális alap. Mutatja ezt a hirtelen összeroppanás.» 55. l. Laskainak általa fölsorolt magyar glosszáit azóta is megpótolta Timár Kálmán (M. Ny. 1933. 57—59. l.) — A sok munkával készült dolgozat így kiforratlan kísérlet, amely ismereteink összefoglalásául sem elég rendszeres és tanulságos.

7. *Bartos Imre: A hazai latinnyelvü irodalom Bessenyei és Kazinczy-korában.* H. és é. n., 8-r., 48 l. — Az érdekes tételt helyesen fogja föl a

szerző: a magyarországi latinnyelvű irodalmat akarja megrajzolni a fölvilágosodás korában, tehát haldoklása idejében. Szerinte még akkor is két indítéka van a latin nyelv használatának: a nyelv tudása és az alkalom; ez utóbbin a pillanatnyi szükségletért vagy az irodalmi célokért való irogatást érti, vagy «legfeljebb a nyelvi szépség öncéluságát». Gócpontokul pedig az iskolát és a közéletet jelöli meg, az iskola körébe utalva a «tanárok» munkáját, tehát Pray, Katona, Cornides stb. alkotásait is. E kereteken belül azonban a dolgozat majdnem nomenclaturába sűrítve csupán fölsorolja latinnyelvű irodalmunkat (Bartakovics iskoladrámáival és Paintner működésével toldanám még meg) és forrásainak gondos fölhasználásával mindenütt rövid ismertetését adja a tárgyalt íróknak és alkotásaiknak. Az eredmény kevéssé élezödik ki. Még a latinul *és* magyarul dolgozó íróknál — pl. Dugonicsnál, Révainál, Verseghynél — sem látjuk a fejlödés rajzát. A latinnyelvű barokk líra tudatos magyarosodása a deákos költökben, az iskoladráma teljes megmagyarosodása a jezsuiták távoztával, végül, leginkább, a magyar könyvirodalom öncélú megjelenése olyan szempontok, amelyeket megokolásul kiaknázhatott volna a szerző. E nélkül és még más érdekes szempontokban való elmélyülés nélkül a halmozott fölsorolás nem igazolja a célkitüzést.

8. *Vas Margit: Ráday Gedeon élete és munkássága.* Budapest, 1932. 8-r., 48 l. — Váczy János kiadásának (1892) derék bevezetése óta a Ráday-kutatás nem jutott előbbre. Sajnos, ez a doktori értekezés sem lendít Ráday Gedeon életének és munkásságának ismeretén. Pedig szerzője átbúvárolta a ref. theológia Ráday-levéltárát, s idézetei bizonyítják, hogy sok kiadatlan levél fordult meg a kezén. Mégis alig mond újat. Egyetlen érdekesebb adata, hogy költönk nem 1740-ben, hanem 1737-ben nősült meg s hogy már 1736-ban vagy előtte is jegyben járt. Költészetének ismertetésében is kitaposott nyomokon jár s azoknak helyességét nem vizsgálja. Ma már merész azt állítanunk, hogy «antik formájú versei majd félszázaddal előzik meg a klasszikus iskolát», s a németes verselés kialakulását is másként látjuk. Hogy Balassa, Amade, Faludi írtak nyugati versformákban, ezt így nem merném mondani. Ennél nagyobb, szembeszökő tévedései, hogy Rádaynak «a Magyar Múzeum, majd az Orpheus szerkesztése s kiadása sok gondot és fáradságot okozott», hogy «Révai Miklós 1786-ban Győrött, 1787—89-ben Pozsonyban adta ki *Mindenes Gyüjtemény*-ét» s hogy a *Bácsmegyei* Sonnenfels (!) *Adolphs gesammelte Briefe* fordítása. A szerző a Ráday-levéltárból, olvasmányaiból, köztük Kazinczy levelezéséből kijegyezgette a Rádayra vonatkozó, neki érdekesebbnek látszó részleteket s azokat szép sorjában, folyékony, síma stílussal adja elő. Módszeres kutatásra nincs hajlandósága s a tudományt semmivel sem gyarapította.

9. *Litványi László: Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága.* Budapest, 1931., 8-r. 63 l. — Császár Ferencről még semmiféle monografiánk nincs: irodalomtörténetíróink csak egy-egy szempontból méltatták tevékenységét. Litványi jóravaló, derék munkát végzett, mikor a negyvenes évek népszerű költöjének és müfordítójának — egyben hirhedt kritikusának — pályáját megrajzolta. Szorgalmas adatgyüjtéssel, ügyesen rendszerezve főbb; vonásaiban előttünk áll Császár egész élete. Magasabb szempontjai nincsenek

a költő alkotásait kissé modorosan ismerteti, önálló véleményt alig mond s elmulasztja a negyvenes évek irodalmi életének elevenebb rajzát adni és abba Császár képét beilleszteni. Szemmelláthatóan rövidségre törekszik. De nem nagy célkitűzését becsületes törekvéssel éri el, füzete jól megfelel feladatának, s mint Császár Ferenc első életírója, derekas munkát végzett.

10. *Skala István: Gr. Széchenyi István és a magyar romanticizmus.* Budapest, 1932. 8-r. 108 l. (Bécsi Coll. Hung. füzetei XI.) — Komoly tanulmány, amely a huszas évek nemzeti szellemének motívumait s ezekkel szemben a már kiforrott Széchenyi eszmevilágát vizsgálva megállapítja, hogyan alakította át a legnagyobb magyar a magyar gondolkodásmódot, a politikai közhangulatot és a nemzet egész életét, miként váltja föl a mult dicsőségén s a jelen bűnein lemondással szemlélődő meddőséget alkotó tevékenységgel és fajunk tökéletesedésének hitével. Megmutatja, hogyan egyesül benne a hazafi és a világpolgár, a konzervativizmus és liberalizmus, a fölvilágosodás és katholicizmus. Az így megrajzolt új korszakban azután fejtegeti Széchenyi eszméinek hatását 1. líránkra, ahol Kölcsey álmadozó magyarját Vörösmarty cselekvést, tetteket hirdető lantja nyomja el, amely végre férfiasságot s a nőktől is magyarságot követel s az «ember és magyar» eszményét alakítja ki; 2. elbeszélő-irodalmunkra, amely a nemzedék-problémát élezi ki, a reformok vágyát hirdeti s az élet közvetlen szemléletében gyakorlati, magyar feladatokat keres; végül 3. az egykorú magyar vígjátékban, amely szintén az «ember és magyar» ideáljáért lelkesedve, legszívesebben a parlagi nemest csúfolja ki s legjobban közelít a politikumhoz. A két nemzedék harcának befejeztét a harmadiknak, Kossuthénak porondralépése jelenti. Skala dolgozatának nem minden tételét és állítását írjuk alá. De elismerjük, hogy magas szempontból jól átgondolva és jó felépítéssel oldotta meg feladatát; lelkes, szép munkát végzett.

KEREKES EMIL.

Vándor Gyula: Olaszország és a magyar romantika. Pécs, Dunántúl ny. 1933. 8-r. 105 l.

A magyar romantikának máig megoldatlan problémája néhány év óta áll az irodalomtörténeti érdeklődés homlokterében — Olaszországhoz fűződő kapcsolataink kérdése viszont politikai és kulturális külföldi összeköttetéseink szempontjából időszerű. Ezért indokolt az a fokozottabb érdeklődés, amelyet Vándor Gyulának címe szerint sokat ígérő tanulmánya kelt.

A dolgozat két részre oszlik. A szerző először a magyar romanticizmus irodalmában található olasz elemekkel foglalkozik, s azt igyekszik megbatározni, hogy mit tudtunk a XIX. század első felében az olaszokról. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a tanulmánynak ez a fele nem éri el a tudomány színvonalát. Vándor Gyula összezavarja a tárgytörténeti és a fejlődéstörténeti módszert — ahhoz kevés a kitartása, ehhez csekély az ereje. Szerzőnk «szellemtörténeti» készültségével egyébként is baj van. A nemzeti öntudatra ébredt magyarság táj- és fajszemléletét akarja az olasz elemeken keresztül kidomborítani, de mit mondjunk erről az eljárásról, melyet a kö-

vetkező ellentéttel vezet be: «...*míg a Dunántúl fia Kölcsey*... addig az erdélyi protestáns Kemény Zsigmond... stb.»?![1]

Szerencsére Vándor Gyula a további tárgyalás folyamán elejti ezt a «termékenynek» ígérkező divatos szembeállítást. A következőkben tarka összeállításban idézi azokat a nyilatkozatokat és költői munkákból vett részleteket, melyek Olaszországra vonatkoznak. Akad köztük sok érdekes is — különösen az olasz zene magyarországi szerepére, esztétikusaink olaszországi úti benyomásaira vonatkozóan, — mindez azonban rendszertelen és főleg hiányos. Megemlékezik pl. Kisfaludy Sándorról, de nem említi Kisfaludy Károlyt, pedig költészetében épen eleget emlegeti Olaszhont; beszél Jósika, Kemény, sőt Jókainak Itália kék ege alatt játszódó regényeiről — ugyanakkor megfeledkezik a negyvenes évek olasz vonatkozású drámáiról. (Pl. Szigligeti: *Gritti, Zách unokái, Ál-Endre, Gerő*, Tóth Lőrinc: *Atyátlan*, stb.)

A tanulmány második része egységesebb, de érdektelenebb. A szerző arra a kérdésre keresi a feleletet, hogyan ítéltük meg az olaszokat a romantika korában. Irodalomtörténeti értékű adat vagy megállapítás ebben a részben már alig akad; a már az első részben leszűrt tanulságok ismétlésén kívül Jósika *Zrínyi a költő*, Kemény *Gyulai Pál* és Jókai *Egy az Isten* c. regényét ismerteti.

A dolgozatot befejező *Történelmi tanulság* pedig teljesen szervetlenül illeszkedik az előzményekhez — történelembölcseleti elmefuttatás és politikai vezércikk keveréke, s mint ilyen túlesik az irodalomtudomány határán.

Vándor Gyula tanulmánya nem vitte előbbre a magyar romantikakutatást. Még a kérdés felvetésében sem volt szerencséje. A tudományban egy-egy probléma meglátása sokszor jelentősebb, mint annak megoldása. Vándor Gyula fejtegetései nyomán azonban az az érzésünk támadt, hogy a magyar romantikának az olasz szellemhez közvetlenül vajmi kevés köze van.

SOLT (SPENEDER) ANDOR.

Dombi Béla: A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században. Pécs, Dunántúl ny. 1932. 8-r. 196 l

Drámairodalmunk őstörténetére vonatkozóan az összefoglaló irodalomtörténeteken kívül Bayer József alapvető *Drámatörténete* és Alszeghy Zsolt *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig* c. forráskiadása tájékoztat a legmegbízhatóbban. Mind a kettő kitűnő és nélkülözhetetlen szakmunka, de egyik sem teljes — a Bayer munkájának megjelenése óta lefolyt 35 év nagyon sok új anyagot hozott napvilágra, Alszeghy pedig csak az eredeti magyar munkákkal foglalkozván, tudatosan mellőzi a fordításokat, német és latin nyelvű iskoladrámákat, stb. Így régibb drámáinkra vonatkozóan nincs újabb összefoglaló és teljes feldolgozás; a kutatónak fáradságos és időtrabló munkával kell összehordania a szétszórtan heverő anyagot.

[1] Hajlandók lennénk ezt a súlyos botlást végzetes elírásnak vagy sajtóhibának minősíteni, ha a 67. lapon nem találkoznánk újra ezzel az elképesztő megállapítással.

Ezen a hiányon akar segíteni Dombi munkája. Terjedelmes, 13 ívnyi dolgozatában sorra veszi régi drámaköltésünk termékeit. Először a XVI. századot tárgyalja; külön az egyházi színjátékot (legenda-dráma, moralitás, bibliai színmű; hitvitázó komédiák és párbeszédek; német iskoladrámák) és külön a világi drámát (ókori szerzők műveinek fordításai; a Balassa-komédia; Heltai dialogusa; *Credulus és Julia*. A XVII. századot a következő fejezetekben dolgozza fel: 1. iskolai drámák, 2. moralitások, 3. szatirikus drámák, 4. szerelmi drámák, 5. párbeszédes vetélkedések. A munkát a két század színpadának ismertetése fejezi be. Ezt a keretet Dombi az anyag gondos felkutatásával, bőséges ismertetésekkel, az egyes problémákra vonatkozó felfogásoknak vázolásával és a megfelelő könyvészeti utalásokkal tölti ki.

Összefoglaló tanulmány általában kétféleképen készülhet. Először úgy, hogy a szerző kritikailag állást foglalva az eddigi részleteredményekkel szemben újra elölről kezdi az egész anyag feldolgozását. Amit az elődök külön-külön végeztek el, azt ő egymaga csinálja — jobban és szebben, frissebb szemmel, modernebb felfogással, erős egyéniségének szűrőjén keresztül egységesítve a felhalmozott heterogén anyagot. A másik mód az, hogy a szerző nagyjában elfogadja a részletkutatás eredményeit, de az anyagot teljesen új szempontok szerint rendezi és világítja meg. Míg az első eljárás újra értékeli, addig a második újra értelmezi a sok különféle adatot; ott egy biztos ítéletű tudós eredeti kritikai felfogása, itt egy jellegzetes rendszerezési vezérelv érvényesül. (E kétféle típusra klasszikus példa Császár Elemér *Regénytörténete* és Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. munkája.)

Melyik módszert választotta Dombi Béla? Egyiket sem — és ez dolgozatának alapvető módszertani fogyatékossága. Az első eljáráshoz hiányzott az önállósága és a felkészültsége — talán a kellő ideje és módja is: újat vagy végérvényesen döntőt alig mond, általában megelégszik az eddig elhangzott vélemények regisztrálásával. Sok helyütt nincs meg a bátorsága a határozott állásfoglaláshoz; ilyenkor őszintén bejelenti, hogy «a dolog nem világos». Legeredetibbnek látszó megállapítása sem szerencsés: nem valószínű, hogy a protestáns hitvitázó drámák sajátságosan magyar irodalmi termékek. A külföldi, elsősorban német mintáktól való eltérésük nem szerzőik eredeti formatörekvésének megnyilvánulásai, hanem épen annak ellenkezője — a mi protestáns prédikátorainknak nem volt kellő érzékük a drámai forma iránt, s ezért térnek el a magyar hitvitázó komédiák a művészi színvonalon álló hasonló külföldi termékektől. A szellemtörténeti módszerhez viszont Dombi képzelete nem elég gazdag, elméleti iskolázottsága, eredetisége alul marad az eddigi kutatóékétól. Nem találta meg azokat a magasabb szempontokat, melyeket mindenütt sikerrel alkalmazhatott volna, s így tanulmányát nem tudta szerves egységgé kiformálni. Ez a magyar drámaírói törekvéseknek sporadikus volta miatt kétségtelenül igen nehéz feladat — de Dombi még ott sem aknázta ki a lehetőségeket, ahol erre az alkalom szinte magától kínálkozott. (Így elsősorban a hazai színi viszonyok és a drámaírás összefüggésénél.)

Mindezek ellenére sem értéktelen Dombi Béla tanulmánya. Komoly és tiszteletreméltó kísérlet — ha nem is eredeti, de világos képet nyujt

a magyar drámairás kezdetéről, s a szétszórtan heverő anyagot hozzáférhetőbbé teszi. Jól használható és általában véve megbízható kompendium — a becsvágyóbb művelt olvasó és a szerényebb igényű tudományos kutató (pl. egyetemi vizsgára készülő jelölt vagy az, aki első ízben foglalkozik a régibb magyar irodalom problémáival) haszonnal forgathatja.

SOLT (SPENEDER) ANDOR.

Riedl Frigyes egyetemi előadásai: 1. *Vajda, Reviczky, Komjáthy*. M. Irod. Ritkaságok (Szerk. Vajthó L.) XXII. sz. Bp., Egyet. Nyomda. É. n. K. 8-r. 141 l.; 2. *Madách*. M. Irod. Ritkaságok XXVI. sz. Bp., Egyet. Nyomda. É. n. K. 8-r. 128 l. 1 képpel.

Amikor Riedl Frigyes nevét halljuk, valami különös melegség ömlik el a lelkünkön. Kétségkívül érzelmi állásfoglalás ez Riedl egyéniségével szemben. Nagyon szerette a tudományt és az ifjúságot: ebben rejlik nevének varázsa; szeretetéért még most is bőven kapja vissza szeretetünket.

Különös egyéniség volt, szerény és mégis szinte tékozlóan adakozó — tanítványai ilyennek ismerték — magábavonult és mégis egy egész világ volt vele. Úgy áll előttünk mint Taine-tanítvány, de több volt annál és más is; sokat dolgozott psychologiával, intuicióval, nem is épen belelátással, hanem beleérzéssel, szinte azt mondhatnók: veleérzéssel. Mintha így gondolkodott volna: mondd meg, mik az érzelmeid, megmondom, ki vagy. Riedl erősen lírai egyéniség volt, s úgy látszik, ez tette műveit, előadásait rapszódikussá, szaggatottá. Gyakran fordult lírikus felé érdeklődése — még Madáchban is a lirizmusát kutatja, a belső embert. Így okoskodik: «Milyen volt Madách belvilága? Milyenek voltak érzelmei? Ez igen fontos, mert belvilága megnyitja előttünk *Az ember tragédiáját*. Belvilágához lírája adja meg a kulcsot. Lírája tehát a kulcs *Az ember tragédiájá*hoz is.»[1] Ez a gondolatsor érdekes megvilágításban mutatja a dolgozó, a kutató Riedlt s — Madách esetében kétségkívül az igazságot adja.

A *Madách*-előadást Riedl az 1911–12. tanév II. felében tartotta. Itt is korba, milieu-be állítja bele Madáchot és nagy művét. Végigfut a XIX. sz. magyar filozófiai költészetén. Majd rövid életrajzi vázlatában különösen az érzelmi mozzanatokat domborítja ki. Szemmelláthatóan belehatolni igyekszik a költő *lelkivilágá*ba, e célból tárgyalja a következőkben Madách líráját is a nagy műve előtt. *Az ember tragédiájá*hoz nagy alapossággal fog hozzá. A mű fogadtatásával kezdi, azután a keletkezés, a hatások, források, minták kérdését veszi sorba. A mű szerkezetébe is belepillant kritikus szemmel. Legérdekesebb része az előadásnak *A mű főeszméje* c. fejezet, amelyben saját felfogását erősebben hangsúlyozza. Külön fejezetet szentel *A nő szerepé*nek a műben. Még a *Tündérálom*, *A civilizátor* és a *Mózes* c. műveket mutatja be röviden, a többieket jóformán csak megemlíti.

A kötetet *Riedl Frigyes-bibliografia* zárja be, amelyet Kozocsa Sándor állított össze. Kedves képet is hoz a kiadvány, az elgondolkodva üldögélő Riedl alakját kapjuk névaláírásának másolatával. Az előadást lehetőségig hű szöveggel a budapesti Ráskai Lea leányliceum önképzőköre adta ki Hanvai

[1] *Madách*, 36. l.

Ilona dr. tanárnő vezetésével. A kiadványhoz Feltóthy Anna dr., az önképzőkör vezetőtanára írt *Riedl Frigyesről* címen bevezetőt.

Vajda, Reviczky, Komjáthy c. kötetben a kaposvári leánygimnázium önképzőköre Biczó Ferenc tanár vezetésével Riedlnek 1913—14. tanév I. felében tartott előadását adta ki. Valójában ez az előadás egy négy-féléves sorozatnak, amelyet *A magyar irodalom története 1867—1900.* címmel hirdetett, első része.

Riedl módszere itt már nemcsak eredményekre, hanem tévedésekre is vezet. Olvasottsága jóformán mindenre talál analógiát, megértése általános emberszeretetén kívül innen ered. Legértékesebb az első fejezet, amelyben *A kor szellemének alkotó elemeit* tárgyalja. Rámutat itt is épen úgy, mint a Madách-előadása elején, a közelség nehézségeire, a kritika kényes voltára, de nem különbözteti meg a kritikát az irodalomtörténettől. A korszak irodalomtörténetét akarja adni, valójában azonban nagyon jóindulatú kritikusként dolgozik. Alakjai megnőnek, érdekes színt kapnak lelkesedése kohójában. Az a bizonyos kisfiú, akivel az órás előtt találkozott,[1] lehet, hogy igazat ad neki, a tudományban azonban nem egészen méltatlanul találhatott „igen heves ellenzésre". Az a nagy megértés, amelynek, úgy mondják, „nagy művésze" volt Riedl, szinte Kazinczyra emlékeztet bennünket. A tudományszeretet nem egyenlő a tudománnyal. Amikor tehát megkap bennünket a lelkesedés, amely elénk hozza ezt a három költőt, s meglepnek a találó megállapítások, amelyeknek a valóságában alig, csak a nagyságában lehet kételkednünk, nem tudunk elfojtani bizonyos hiányérzetet, amelynek kiküszöbölése a kép valóságához múlhatatlanul szükséges volna.

Így is értékesek ezek az előadások, lelkesítők és bíztatók. Ha nem ismernők a vezetőtanár szerepét az ilyenféle kiadványoknál, azt hihetné az ember, hogy az ifjú leánylélek nagy rezonáló ereje magyarázza a kiadás létrejöttét, de aligha csalódunk, ha az előadások minden értéke mellett főképen a szeretet örök törvényének érvényesülését látjuk a két ízléses kis kötet megjelenésében.

HEGEDÜS ZOLTÁN.

Barcsay Ábrahám költeményei. Magyar Irodalmi Ritkaságok XXV. sz. (Bpest, 1933.) Kir. magy. egyetemi nyomda. K. 8-r. 148 l.

Vajthó László kiadvány-sorozata, a *Magyar irodalmi ritkaságok*, legújabb füzetével Barcsay Ábrahám ránk maradt verseinek kiadásával, jó úton halad. A középiskolai tanulóságot, amely a kiadást létrehozta, pusztán a szövegmásolás mechanikai munkájára használja, a felelősséget a szöveg hűségéért az ifjak vezetője, magyar tanáruk, vállalja, s ugyanő: Szira Béla, adja a szükséges exegesist.

A kis füzet a jelen irodalmi viszonyok között tudományos jelentőségű. Barcsay versei ugyanis szétszórtan jelentek meg, egykorú kiadványokban vagy újabbkori folyóiratokban, napilapokban — emezeket fölkutatni vesződséges, amazokhoz hozzáférni bajos volt: most együtt kapjuk a költő minden verses művét. (Számuk 73.) Ez a teljesség az egyik érdeme a kia-

[1] V. ö. a Komjáthyról szóló részszel. 113. l.

dásnak; a másik a szöveg pontossága. Hogy nem betűhív, amint maga a kiadó panaszolja, az irodalomtörténeti szempontból nem fogyatkozása, sőt helyeseljük, hogy nem a régies helyesírásunkkal nyomatta le a verseket: nem maradtak ránk ugyanis a költő kézírásában, csak kiadóinak (Bessenyei, Révai) vagy barátainak (Ányos Pál) átírásában. Tudományos szempontból persze egynek-másnak hiányát érezzük a kiadásban: a versek elkülönítése költői levelekre és költeményekre nem következetes; az időrendet föláldozza a személyi kapcsolatok érvényesítésének; a kiadó nem kísérli meg, csak elvétve, meghatározni az egyes versek keletkezéseinek időpontját; a változatok közléseit is szerettük volna áttekinthetőbb alakban látni — de azért szívesen elismerjük, hogy a kiadásnak még jelen alakjában is hasznát látja a tudomány.

Szira Bélának a kötet elé bocsátott Barcsay-életrajza jó tájékoztató; egy-két helyen tudományos kérdéseket is érint, sőt futtában meg is old. A bő kézzel nyújtott jegyzetek a nagyközönségnek szólnak, de bennük a versek lelőhelyének közlése tudományos jelentőségű.

SZABÓ DÁVID.

Gombos Andor: A magyar népszínmű története. Mezőkövesd, 1933. Balázs Ferenc könyvny. 8-r. 42 l.

Gombos Andor kis dolgozatában (alig három ív) «a modern irodalomtörténetírás szempontjainak figyelembe vételével» akar beszámolni a népszínmű eredetéről, keletkezésének feltételeiről és korszakokra bontva a műfaj történetét, annak jellemző sajátságairól. A dolgozat jellemző példája a dilettáns irodalomtörténetírásnak: minden tudás és módszeres ismeret nélkül készült. A szerző nem tett egyebet, mint néhány összefoglaló drámatörténeti munka megfelelő helyeiről rövidre fogva kiírta azt, ami a népszínműre vonatkozik. Gondolkodás nélkül veszi át az adatokat és megállapításokat — még a téveseket is: dolgozata tehát tele van hamis adatokkal, alaptalan vagy épen elképesztő megállapításokkal. Bibliografiai jártasságára jellemző, hogy a népszínműről legutóbb megjelent három dolgozatot: Demény Mária, Tóth Dénes és Tóth Lajos munkáit nem is ismeri — legalább is mélyen hallgat róluk. Valójában másként áll a dolog: használta mindegyiket; Demény Mária néhány téves adata nála is fölbukkan, Tóth Lajos dolgozatát pedig több helyen alaposan kiaknázta; Galamb Sándor tanulmányát (*A magyar népszínmű sorsdöntő évei*) idézi ugyan többször is, de a címét sem írja le helyesen, s ahol hivatkozik reá, ott az idézet sohasem egyezik — nyílván nem olvasta a dolgozatot! Általában alig van utalása, amely pontos és megbízható volna!

A nagyon kezdetleges író-készséggel írott ‚tanulmány' amint mostanában divatos, ‚szociológiai alapon' készült. Ezt az új szempontot a szerző nem mulasztja el több ízben is hangsulyozni. A népszínművel kapcsolatban valóban nem volna érdektelen valamilyen szociológiai elv következetes alkalmazása, sajnos a szerző erre képtelen. Nincs fogalma a szociológiáról és a társadalomról, irodalmunkat nem ismeri eléggé, kapcsolatba állítani amazokkal meg sem kísérli.

Aki a magyar népszínmű történetével foglalkozik, Gombos Andor munkáját bátran mellőzheti.

ZÁDOR IMRE.

Gálos Magda: Sigismond Justh et Paris. Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxieme moitié du XIX-e siècle. Travail préparé à l'Institut Français de l'Université de Pécs. Budapest, 8-r. 1933. 120 l.

Justh Zsigmond írói fejlődéséről és párizsi szellemi kapcsolatairól ad ebben a francia nyelvű doktori értekezésben Gálos Magda találó, minden ízében megbízható képet. Kivált a francia irodalmi életnek rajza finom és eleven, s belőle mint élesen megrajzolt háttérből plasztikusan válik ki a főhős rokonszenves alakja. Az ifju, előkelő magyar nemes mint a francia müveltség rajongója Párizsba kerül, megismerkedik előkelő összeköttetései révén a francia születési és szellemi arisztokraciával, Taine tanácsára és útbaigazítására irogatni kezd, eleinte a naturalisták modorában, majd Bourget lélektani elemzését utánozva. Párizsban ébred fel a kozmopolita érzelmű világfiban a magyar hazafi: megérzi, hogy a magyar történelmi osztály, főképen a főnemesség azért nem teljesítheti többé vezető hivatását, mert kimerült, mivel eltávolodott vérben és erkölcsben a parasztságtól, a földtől, az egészségtől. Ezentúl a fiatal ember minden erejét a magyar faj regenerálására akarja fordítani. Hazajön. Itthon népkönyvtárat szervez, színielőadásokat rendez parasztszereplőkkel, sőt színházat is építtet, ahol előadatja Molière-t és Shakespeare-t. Társadalmi reformer és író akar lenni. Szép sikerei voltak, nevét országszerte becsülték. Egyik-másik müve, például *A puszta könyve*, nemcsak itthon, hanem Párizsban is nagy visszhangot keltett. Szervezetét azonban már korábban gyilkos betegség támadta meg s hiába keresett ellene orvoslást a Rivierán, Egyiptomban, Indiában. Kora halála szaporította a sok magyar torzó számát.

Az értekezés gazdag és új eredményei lelkiismeretesen, filológiai pontossággal összehordott, megrostált és feldolgozott anyagon alapulnak, de szerzője ért annak a látszatnak felkeltéséhez, mintha franciás könnyedséggel odavetett elmefuttatás állana előttünk, nem pedig verejtékes munka eredménye. Logikus terv szerint, céltudatosan rakja össze mondanivalójának minden egyes részében arányos épületét, ügyes átmenetekkel kötve össze a különböző gondolatsorokat, úgyhogy az olvasó zökkenő nélkül halad végig a dolgozat változatos fázisain. A szerkezetet ott sem bontja meg az író, ahol igen jó alkalom kínálkoznék érthető elkalandozásokra. Kezdő szakembernek rendesen az a hibája, hogy mindent el akar mondani, amit tud: Gálos Magda annyira vigyáz a kitűzött útirányra, hogy pl. a *Dilettantes* cimü regényt, amelyet valójában ő fedezett fel, nagyon röviden jellemzi — pedig a regény hozzákapcsolódik Justh személyéhez s így magyar szempontból nagyon érdekes! *Jean Berge*-ről is többet kellett volna szólnia, mivel az író nálunk teljesen ismeretlen.

A dolgozat jóval föléje kerül az átlagos disszertációk színvonalának — *portrait littéraire*-nek mondhatnók Sainte Beuve-i felfogásban. Különös érdeme, hogy egyesíteni tudja a pozitivizmus módszereit a szellemtörténeti állásponttal. Nyoma sincsen itt az előzetesen kieszelt elméletnek, amelyhez odaillő tényeket kell összekeresgélni, az ellenmondókat pedig figyelmen kívül hagyni — Gálos Magda nem követi báró Münchausen példáját, aki préselt levegőből gyártott téglákkal építette fel Nephelokokkygiáját.

A dolgozat értékét fokozzák a függelékben közölt érdekes levelek, amelyek részben Justhnak szóltak vagy tőle származtak. Ezeknek a kiadatlan leveleknek közlése valóságos kincsesbánya a francia irodalomtörténészek számára is. Taine, Bourget, Huysmans, Maizeroy, Coppée, France, Sully Prudhomme stb. írásai nem üresen köszönő, sablonos bókoló levelek, hanem mindegyike magán viseli írójának egyéniségét, sőt különcködését is. Ezek a baráti levelek mutatják azt is, hogy a franciák szimpátiával kísérték Justh személyén keresztül Magyarországot és a magyar költészetet. De avval legyünk tisztában, hogy ez az érdeklődés nagyrészt az *exotikumnak* szólt: Justhban és írásaiban a franciák elsősorban az újszerű idegenszerűt látták.[1]

Gálos Magda franciául írta meg értekezését, tehát elsősorban francia olvasókra gondolt — innen van, hogy captatio benevolentiae-képen túlerősen érezteti Justh gallophiliáját — de szolgálatot tett vele a magyar tudománynak is.

LÁM FRIGYES.

Hajdu János: Eötvös József első minisztersége. Bpest, M. T. Akadémia, 1933. 8-r. V, 283 l.

Ezt a hatalmas, 17 íves monografiát tárgya nem, csak hőse vonja be az irodalomtörténet érdekkörébe: a magyar irodalom egyik leggazdagabb szellemű művelőjéről szól. Egyéb kapcsolata tudományunkkal nincs — maga elszakít minden szálat, amely hozzáfűzhetné: a közoktatásügy vezetőjének munkásságát ismertetve nem terjeszti ki figyelmét azokra a pedagógiai eszmékre, amelyek Eötvös költői műveiben, kivált a *Nővérek*ben fölbukkannak. Méltatását tehát átengedjük azoknak a tudományoknak, amelyeknek érintkező körszeletén mozog, a történetírásnak, kulturpolitikának és pedagogiának. Csak megemlítjük, hogy komoly lelkiismeretes munka eredménye; nem az eddigi tudományos irodalom alapján készült — természetesen azt is értékesíti — hanem a közvetlen forrásokból, jórészt eddig még föl nem tárt kéziratos, levéltári anyagból dolgozott. Többet is ad címénél, nem pusztán Eötvös miniszteri munkájáról ad képet, hanem azt két irányban kiegészíti: egyfelől megrajzolja közoktatásügyünk állapotát a mult század 40-es éveinek derekán, másfelől bemutatja magának a közoktatásügyi minisztériumnak munkáját. De még ezzel a kiszélesített tárgykörrel is némi aggodalmat kelt aziránt, nem vétette-e el a méreteket: megvan-e a helyes arány a tárgy jelentősége és a kidolgozás terjedelme között? Az adatoknak ilyen túlbecsülését még a magasabb szempontú pozitivizmus sem helyesli, a szellemtörténeti irány meg joggal kárhoztatja — az irodalomtörténet, ez bizonyos, nem gazdagíthatja belőle ismeretanyagát.

ZÁDOR IMRE.

---

[1] Igaz, de a Justh iránt tanusított jóindulatban volt része Justh vonzó és úri egyéniségének is, az elismerést pedig megszolgálta tehetségével. *Szerk.*

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1932. év irodalomtörténeti munkássága.

(Második, bef. közlemény.)

Illyés Gyula. 1. Sarjurendek. (Versek.) 76 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. XII. 140. l. — 2. Háron öreg. (Vers.) 44 l. — Ism. Reményik Sándor. Erd. Helikon. 137—139. l. — Babits Mihály. Nyugat. 281—283. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 29. esti sz. — Juhász Géza. Debr. Szle. 439—440. l. — Nyilatkozat. Nyugat. II. 513. l.

Imrefi László. Égő virágok. (Versek.) — Ism. P. Hirl. 277. sz.

Indig Ottó. 1. Toroczkói menyasszony (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Belvárosi Színház 1931. okt. 24. — Ism. Bisztray Gyula. M. Szemle. XIV. 43. l. — Debr. Hirlap. 1. sz. — 2. Tűz a Monostoron (Színmű 3 felvonásban.) Bemutatta a Nemzeti Színház 1932. nov. 18. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 897—898. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 570—571. l. — Rausch Géza. M. Kultura. 485. l. — Radványi Kálmán. Élet. 407. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 671—672. l.

Ipolyi Arnold. *Dénes Tibor.* Ipolyi Arnold. Képzőművészet. 207—210. l.

Istvánffy Pál. *Mály Ferenc.* Istvánffy Pál széphistóriája és Boccaccio 100. novellája. Szegedi áll. leányliceum 1931/32. ért. — Ism. N. S. Irodtört. 13. l.

Iváni Rella. Valaki elindult. (Versek.) — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Jakab Ödön. *Pekár Gyula.* Jakab Ödön ravatalánál. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 343—345. l.

Szász Károly. Emlékezés Jakab Ödönre. Bp. Hirl. 123. sz. melléklete.

Jakubovich Emil. *Pogány Kázmér.* Jakubovich Emil. Nemz. Ujs. 19. sz.

Jancsó Benedek. *Kozocsa Sándor.* Jancsó Benedek, az irodalomtörténész. Jancsó Benedek Emlékkönyv. 47—51. l. — Ism. Nagy Miklós. Bpesti Szemle. 226. k. 242. l.

Jankó Miklós. *G. P.* Jankó Miklós. Irodtört. 71. l.

Módi Mihály. Győri Szemle. 58—60. l.

Jankovich Ferenc. Kenyérszegés. (Versek.) Páris. 31 l. — Ism. Nagy Miklós. M. Kultura. 522. l. — A. Zs. Élet. 216. l. — P. Hirl. 193. sz. — Pannonh. Szemle. 371. l. — György, Oszkár. Gazette de Hongrie. 14. sz.

Jankovich Miklós. *Krompecher Bertalan.* Jankovics Miklós irodalmi törekvései. 58 l. — Ism. T. K. Irodtört. 107. l.

Jánosi Gusztáv. *Radó Antal.* Jánosi Gusztáv házának emléktáblája előtt. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 345—346. l.

Janus Pannonius. *Huszti József.* Janus Pannonius. Pécs. XIV, 448 l. — Ism. Turóczi József. Nyugat. 338—339. l. — Waldapfel József. EPhK. 110—114. l. — Kardos Tibor. Századok. 323—328. l. — Brisits Frigyes. Kath. Szle. 473—475. l.

Jarnó József. 1. A Gyár. (Regény.) Bécs. 321 l. — Ism. Rab Imre. Szociálizmus. 95—96. l. — 2. Magyar miniatürök. (Rajzok.) Kassa. — Ism. Kemény Gábor. Szocializmus. 191—192. l.

Járosy Dezső. *G. P.* Járosy Dezső. Irodtört. 116—117. l.

Jászai Mari. *Királyné Jászai Gizi.* Uj színek Jászai Mari arcképéhez. Bp. Hirl. 75. és 84. sz. melléklete.

Krúdy Gyula. Jászai Mari térítése. Ujs. 290. sz.

Jászay-Horváth Elemér. *Kosztolányi Dezső.* Magyar versek. A P. Hirl. Vas. 32. sz.

Jávor Pál. *Kellér Andor.* Jávor. Délibáb. 8. sz.

Jókai Mór. Politikai beszédei. 1861—1896. I—II. köt. CXXXIII, 299, (2), 414, (2) l. — Ism. (F.) Ung. Jahrb. 393—399. l.

Bódás János. Ahol Jókai és Petőfi tanult. Uj Idők. 192. l.

Dömötör Sándor. Jókai adomagyüjtése. Debr. Szemle. 194—198. l.

Gyalui Farkas. Hazudott-e Jókai és Vámbéry, hogyan számolt el Galgóczy? Bp. Hirl. 70. sz. melléklete.

Hegedüsné Jókay Jolán Emlékiratai. — Ism. Török Sophie. Nyugat. II. 169—171. l. — Falu Tamás. Uj Idők. 640. l. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 64. esti sz. — D. J. Magyarság. 228. sz. — b. a. P. Hirl. 66. sz. — M. Hirl. 60. sz.

Huttkay Lipót. A lőcsei fehér asszony Jókai fantáziájában és a történelemben. Bp. Hirl. vasárnapi melléklete. 90. sz.

Lám Frigyes. Német könyv a történelmi regényről és Jókairól. Irodtört. 44—46. l.

Mezey Gergely. Egy «jezsuita-regény» a XIX. században. M. Kultura. 145—151. l.

Molnár József. Jókai Versailles-ban. Debr. Szle. 339—341. l.

Molnár József. Jókai véleménye a párisi színházakról. Debreceni Szemle. 28—30. l.

Radó Richard. Garibaldi a magyar-olasz testvériségről. (A szabadsághős levélváltása Jókai Mórral.) P. Hirl. 119. sz.

Rajka László. Jókai Kalandora. Kolozsvár. 22 l. — Ism. Heszke Béla. Erd. Múz. 245. l. — Irodtört. 85. l. — Sümegh Lotár. Pannonh. Szemle. 374. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 245. esti sz.

Rajka László. Jókai «Baphomet»-je a történelem megvilágításában. Vasárnap. 84—85., 104—106. l.

Rajka, Ladislaus, Jókais Abenteurer-Roman. Ung. Jahrb. 325—331. l.

Tolnai Vilmos. A budetini Katalin - monda Jókainál. Irodtört. 5—6. l.

Ványi Ferenc. Jókai Mór: A Barangok. Irodtört. 1—4.l.

József kir. herceg. *Berzeviczy Albert.* Elnöki üdvözlő beszéd. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 202—203. l.

József Attila. 1. Döntsd a tőkét, ne siránkozz! (Versek.) 48 l. — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz. — 2. Külvárosi éj. (Versek.) — Ism. Illyés Gyula. Nyugat. II. 632—633. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 273. esti sz. — (B. Gy.) P. Napló. 245 sz. — Gosztonyi Lajos. M. Hirl. 277. sz.

Danzinger Ferenc. József Attila, a szocializmus költője. Korunk. 841—844. l.

József Ferenc főherceg. Ezüst vizek felett. (Versek.) — Ism. Néptan. Lapja. 917—918. l. — (k. e.) Bp. Hirl. 255. sz. — P. Hirl. 270. sz. — M. Hirl. 262. sz.

Juhász Árpád. Murin ház. (Regény.) Kassa. — Ism. Polonyi György. M. Hirl. 36. sz.

Juhász Kálmán. *György Lajos.* Juhász Kálmán. Vasárnap. 116—117. l.

Juhász Margit, M. Üzenem Ádámnak. (Versek.) Nyíregyháza. 87 l. — Ism. Széphalom. 79. l.

Kacsó Dénes. Elfelejtett fiatalok. (Regény.) — Ism. S. D. A Székelység. 2. sz.

Kaffka Margit. *Bánhegyi Jób.* Kaffka Margit. Pannonh. Szemle. 244—254. l.

Dénes Tibor. Kaffka Margit. Pécs-Bp. 59 l. + 1 képmell. — Ism. Solt (Speneder) Andor. IK. 326—327. l. — K. Gy. Élet. 280. l. — Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző. Júniusi sz. — Müller Gyula. M. Kultura. 572. l. — László István. Nkelet. 672. l. — Hungarus Viator. Debr. Szle. 433—434. l. — Korunk Szava. 18. sz.

Kálmán Jenő. 1. Ez a kutya eladó. (Regény.) 252 l. — Ism. (f. j.) 8 Órai Ujs. 112. sz. — (k. i.) Esti Kurir. 116. sz. — Várkonyi Titusz. M. Hirl. 124. sz. — 2. A dollár kalap. (Regény.) — Ism. M. Hirl. 262. sz.

Kántorné Engelhardt Anna. *Barna János.* Kántorné levelei. Makó. 20 l.

Karácsony Benő. Uj élet kapujában. (Regény.) I—II. köt. Kolozsvár. — Ism. J. Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 493—495. l. — K. S. P. Lloyd. 203. esti sz. — B. A. Magyarság. 171. sz. — Kováts József. Pásztortűz. 276—277. l. — Thurzó Gábor. Névtelen Jegyző okt. sz. — Várkonyi Titusz. M. Hirl. 240. sz.

Karafiáth Jenő. *(s. g.)* A költő-miniszter. Literatura. 315. l.

Karinthy Frigyes. Hasmütét. (Novellák.) — Ism. K. S. P. Lloyd. 255. esti sz. — Magyarország. 249. sz. — M. Hirl. 256. sz.

Lázár György. A magasabbrendű hallgatásról. Korunk. 692—693. l.

Móricz Zsigmond. Arckép. Nyugat. II. 493—494. l.

Karinthy Frigyes mondja. M. Hirl. 60. sz.

Karinthy Gábor. *Sárközi György.* Készülő költők. Nyugat. 727. l.

Károlyi Gáspár. Két könyv. (Magyar Irod. Ritkaságok. 5. sz.) 110 l. — Ism. Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 137—139. l. — Torma Péter. Századok. 351—352. l.

Kassák Lajos. 1. Megnőttek és elindulnak. (Regény.) 338 l. — Ism. Juhász Géza. Nkelet. 209—211. l. — Vas István. Korunk. 151—153. l. — László István. Széphalom. 30—31. l. — K. Gy. Élet. 16. l. — Kassák Lajos. Munka. 622. l. — Ólasz Péter. M. Kultura. 427—428. l. — 2. Munkanélküliek. (Regény.) — Ism. Gró Lajos. Munka. 632. l. — Barabás Gyula. Népszava. 282. sz. — 3. Egy ember élete. Második rész. I—III. köt. — Ism. Németh László. Tanu. 46—48 l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 182. esti sz. — Németh László. Pásztortűz. 313. l. — Gosztonyi Lajos. M. Hirl. 2. sz.

Haraszti István. Kassák Lajos. Dunántuli Helikon. 2. sz. — *Possonyi László.* Korunk Szava. 21. sz. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat. 164—167. l.

Kaszás Géza. Mész az utcán. (Novellák.) Diósgyör. 61 l. — Ism. Literatura 656. l.

Katona József. 1930. évi Katona-Emléklap. Kecskemét. (1931.) 55 l. — Ism. Tóth Lajos. IK. 439. l.

Hajnóczy Iván. Bánk bán forrásaihoz. Irodtört. 5. l.

Waldapfel József. A Bánk bán történetéhez. IK. (1931.) 385—409. l.

Waldapfel József. Katona József gimnáziumi és egyetemi tanulmányai. IK. 429—431. l.

Waldapfel József. Katona József lirikus évei. IK. 401—409. l.

Katona Klementin, özv. Ábrányi Kornélné. *G. P.* Katona Klementin. Irodtört. 93. l.

Kazinczy Ferenc. Fogságom Naplója. Sajtó alá rendezte Alszeghy Zsolt. (1931.) 139, 2 l. — Ism. Császár Elemér. IK. 328—329. l. — Vajthó László. Bpesti Szemle. 225. köt. 305—309. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 6. esti sz. — Dóczy Jenő. Magyarság. 42. sz. — Tamás Ernő. Nyugat. 223—224. l.

Berzeviczy Albert. Kazinczy éve. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 71—74. l.

Biczó Ferenc. Kazinczy Ferencné gróf Török Zsófiának férjére vonatkozó eddig kiadatlan levelei. (Függelékül néhány egykoru levél.) Különlenyomat a Kaposvári leánygimn. 1931/32. ért. 32 l. — Ism. Kerekes Emil IK. 436—437. l. — Halász Gábor. Nkelet. 822—823. l. — N. S. Irodtört. 82. l.

Brisits Frigyes. Vörösmarty és Kazinczy. Irodtört. 33—43.; 65—77. l.

Czeizel János. Kazinczy Ferenc élete és müködése. I. köt. 296 l. — Ism. Gálos Rezső. IK. 320—322. l.

Czeizel János. Kazinczy és Kölcsey. Szegedi áll. reál. 1931/32. évi ért. — Ism. N. S. Irodtört. 9. l.

Dornyay Béla. Kazinczy és Tatatóváros. Tata. 30 l.

Gálos Rezső. Kazinczy és a győri csata emléke. Győri Szemle. 40—43. l.

Gulyás József. Kazinczy, mint gyüjtő. Debr. Szle. 272—278. l.

Hatvany Lajos. A kurzus Kazinczyja. Századunk. 20—24. l.

Hencze Béla. Kazinczy és a francia felvilágosodás. 77 l. — Ism. Halász Gábor. Századok. 467—468. l.

Horváth János. Kazinczy emlékezete. Bp. Szle. 223. köt. 166—190. l. — Ism. Heszke Béla. Erd. Múz. 244. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 12. esti sz.

Jenei Ferenc. Kazinczy útja Pannonhalmára. Győri Szemle. 26—39. l.

Kardos Albert. Lepe és lepke, pille és pillangó. Debr. Szemle. 104—107. l. és M. Nyör. 55. l.

Kéky Lajos. Az érsemlyéni országos Kazinczy-ünnepen. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 357—359. l.

Kéky Lajos. Titkári jelentés. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 74—79. l.

Négyesy László. Kazinczy pályája. 171 l. — Ism. Juhász M. Nkelet. 276—277. l. — Pap Károly. Bpesti Szemle. 225. köt. 148—154. l. — Kocsis Lénárd. Pannonh. Szemle. 176—177. l. — Elek Oszkár. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 87—88. l. — (—ő.) Uj Nemz. 7. sz. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 12. esti sz. — Várdai Béla. Kath. Szle. 238—239. l. — Dóczy Jenő. Magyarság. 42. sz. — Kenedy Géza. Bp. Hirl. 16. sz. — P. Hirl. 6. sz. — K. M. Nemz. Ujs. 13. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 6. sz.

Tolnai Vilmos. Egy Kazinczy-ereklye. IK. 62—64. l.

Váczy József. Ismeretlen Kazinczy-levelek. IK. 83—86. l.

Váczy József. Kazinczy ismeretlen iratai. IK. 87—88. l.

Vajthó László. Kazinczy világa. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 10. sz.) 190 l. — Ism. Irodtört. 12. l. — Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 137—139. l. — Kekel Béla. Erd. Múzeum. 118. l. — Joó Tibor. Századok. 229—230. l. — (Kozocsa) Igaz Szó. 45. sz. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 6. esti sz. — A. Zs. Élet. 392. l. — Dóczy Jenő. Magyarság. 42. sz.

Zsoldos Jenő. Bessenyei és Kazinczy zsidólátása. Az Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyve. 206—221. l.

Zsoldos Jenő. Kazinczy Ferenc és a zsidóság. M.-Zsidó Szle. 348—356. l.

Kazinczy Gábor. *Kristóf György.* Kazinczy Gábor levelei gróf Mikó Imréhez. IK. 397—401. l.

Kelen László. Bocsásd a szélnek. (Versek.) — Ism. Színi Gyula. Nyugat. 665—666. l. — (Sz. L.) P. Napló. 215. sz.

Kelen Viktor. Farkasverem. Bemutatta a Kamara Színház. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 290—291. l. — Ebeczki György. Új Idők. II. 328. l. — Rédey Tivadar. Nkelet. 761—762. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 245. l. — Radványi Kálmán. Élet. 328. l.

Keleti Artur. Magyar könyvsiker külföldön. M. Hirl. 183. sz.

Kellér Andor. A gárdista. (Regény.) — Ism. 8 Órai Ujs. 141. sz.

Kemény Zsigmond. *Makkai Sándor.* Zord idő. Nyugat. II. 35—46. l.

Szinnyei Ferenc. Kemény «Özvegy és leányá»-nak tárgya novellairodalmunkban. Bpesti Szemle. 227. köt. 106—111. l.

Kertbeny Károly. *Palóczi Edgár.* Kertbeny. Nemz. Ujs. 19. sz.

Késmárky Róza, B. Szent rögeszme. (Regény.) — Ism. Losonczy Zoltán. Bp. Hirl. 273. sz.

Kincs István. *Mihály László.* Elfelejtenek mesélni a mai írók. Nemz. Ujs. 192. sz.

Kis Ferenc. Igy vagyunk együtt. (Versek.) — Ism. (B.) M. Magazin. febr. sz.

Kisbán Miklós. Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja. (Regény.) 152 l. — Ism. M. Szemle. XIV. 2. X. l. — L. G. P. Napló. 1. sz. — Ujs. 135. sz. — K. D. Napk. 282. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 113—114. l.

Kisfábián Béla. Virágosan is ostor. (Versek.) Debrecen. — Ism. Szegő Endre. Nyugat. II. 507. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 251. l. — (Sz. L.) P. Napló. 215. sz.

Kisfaludy Károly. *Négyesy László.* Kisfaludy Károly. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 45—57. l.

Szabolcska Mihály. Titkári jelentés. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 42—45 l.

Váczy József. Hír Kisfaludy Károly utolsó napjairól. IK. 86. l.

Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta: Gálos Rezső. Győr. 628 l. — Ism. Császár Elemér. IK.

94—98. l. — —r. Irodtört. 12. l. — Tolnai Vilmos. Bpti Szemle. 224. köt. 152—156. l. — Győri Szemle. 63. l. — Sz—ő. Hadtört. Közl. 109—110. l. — Gyalókay Jenő. Századok. 468—469. l. — Hungarus Viator. Debr. Szle. 435. l.

Darnay Kálmán. Kisfaludy, a színházigazgató. Bp. Hirl. 192. sz. melléklete.

Kiss Ernő. *Borbély István.* Kiss Ernő. (1868—1931.) Pásztortűz. 19—20. l.

Kiss Ferenc. *Schöpflin Aladár.* Kiss Ferenc Peer Gyntjéről. Nyugat. 118—119. l.

Kiss József. *Komlós Aladár.* Kiss József emlékezete. Az Izr. Magy. Irod. Társ. Évkönyve. 49—73. l.

Kiss Menyhért. Édes anyám. Nők Ujságja. 4. sz.

Kisteleki Ede. *Patai József* beszéde Kisteleki Ede síremlékénél. Mult és Jövő. 182. l.

Kisteleki Ede síremléke. Uj Idők. 665. l.

Klebelsberg Kúnó, gr. *G. P.* Klebelsberg Kunó gr. Irodtört. 117. l.

Klimits Lajos. Kacagj Bajazzó. (Versek.) Pozsony. — Ism. Ujs. 96. sz. — M. Hirl. 84. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 11. sz. — Vasárnap. 397. l. — P. Hirl. 108. sz.

Klinda Teofil. *G. P.* Klinda Teofil. Irodtört. 93. l.

Kocsis László. Mindennapi kenyerünk. (Versek.) Pécs. 104 l. — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Kodolányi János. Két lányarc. (Novellák.) 131 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. XII. 140. l.

Móricz Zsigmond. Kodolányi János. Nyugat. II. 557. l.

Komáromi János. 1. Ordasok. (Hősi regény a XVII. század végéből.) 344 l. — Ism. Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 64—69. l. — A. Zs. Élet. 16. l. — 2. A pataki diákok. (Regény.) — Ism. P. Lloyd. 12. esti sz. — 3. Harangoz a mult. (Regény.) — Ism. Dallos Sándor. Magyarság. 287. sz. — Korunk Szava. 24. sz. — P. Hirl. 274. sz. — P. Lloyd. 284. esti sz. — (n. a.) 8 Órai Ujs. 280. sz. — (p. h. gy.) P. Napló. 278. sz. — M. Hirl. 279. sz. — Nemz. Ujs. 278. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 50. sz. — G. B. M. Kultúra. 316—318. l. — 4. Egy leányért. (A Nyíl regénye.) — Ism. Magyarság. 61. sz.

Berzeviczy Albert. Elnöki üdvözlő beszéd. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 156. l.

Ebeczki György. Komáromi János. Uj Idők. 159. l.

Possonyi László. Korunk Szava. 12. sz.

Réz Gyula. Hé, kozákok! Napkelet. 521—522. l.

Komáromy András. *G. P.* Komáromy András. Irodtört. 26. l. — *Lukinich Imre.* Századok. 122—123. l.

Komlós Aladár. A néma őrült arca. (Versek.) 78 l. — Ism. Simándy Pál. Erd. Helikon 64—66. l. — Fenyő László. Nyugat. 47—49. l. — Gulyás Pál. Prot. Szemle. 282—283. l. — Mult és Jövő. 151—152. l. — (J. S.) Népszava 9. sz.

Komor István. Repülj hajóm! (Regény.) — Ism. P. Lloyd. 233. esti sz. — M. Hirl. 228. sz.

Kondor Alfréd. *G. P.* Kondor Alfréd. Irodtört. 93. l.

Kónyi János. *György Lajos.* Kónyi János Democritusa. 175 l. — Ism. Kardos Mihály. IK. 322—323. l. — Fischer Aladár. Vasárnap. 78. l. — Irodtört. 83. l. — Dömötör Sándor. Ethnographia. 173—174. l. — —s. Pásztortüz 36. l.

Korcsmáros Nándor. Az én háborúm. (Regény.) I—III. köt. — Ism. Esti Kurir. 210. sz. — B. S. Népszava. 225. sz. — Benedek Marcell. M. Hirl. 210. sz.

Kóró Imre. Rádió a homokon. (Karcolatok.) Szeged. — Ism. (dkl.) Szegedi Hirl. 52. sz.

Kós Károly. Varjunemzetség. (Regény.) Kolozsvár. 135, 146 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. XII. 140—141. l.

Possonyi László. Kós Károly. Korunk Szava. 18. sz.

Kossán Klára. *Hatvany Lajos.* Egy hang. M. Hirl. 136. sz.

Kossuth Lajos. *Balassa József.* Kossuth Amerikában. 1851—52. 128 l. — Ism. Sárközi György. Nyugat. 405—406. l. — Szobosi András. Századunk. 281—284. l.

Élek Béla. Kossuth Lajos mauzoleumának elfeledett terve. Ujs. 245. sz.

Ernst Ottó. Kossuth Lajos búcsúproklamációja a bécsi titkos levéltárban. P. Napló. 7. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Kossuth. (Élet és jellemrajz.) I—II. köt. 190, 206 l. — Ism. Szabó István. Századok. 470—471. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Kossuth Lajos a vészbizottságban 1831-ben. P. Hirl. 284. sz.

Sajó Sándor beszéde a Kossuth-szobornál. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 66—67. l.

Szekfü Gyula. Kossuth. Pásztortüz. 243—244. l.

Vámbéry Rusztem. A hazaáruló Kossuth. Századunk. 327—329. l.

A Kossuth-fillérek története. (Kossuth Lajos egy eddig ismeretlen levele.) Magyarság. 144. sz.

Kossuth kiadatlan levele egy párizsi kiállításon. Bizalom. 55. l.

Római és angol ősök Kossuth Lajos családjában. A P. Hirl. Vas. 51. sz.

Kosztolányi Dezső. Kinai és japán versek. (Müfordítások.) — Ism. Gunda Béla. Erd. Helikon. 63—64. l. — Kárpáti Aurél. Nyugat. 284—286. l. — Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző. Májusi sz. — Zsigray Julianna. Uj Idők. 168. l. — Kovács László. Pásztortüz. 88. l.

Berzeviczy Albert. Üdvözlő beszéd. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 214. l.

J. J. Nagyképüség. M. Kultúra. 176—177. l.

Kosztolányi Dezső mondja. M. Hirl. 48. sz.

Kovách Ferenc. Felhők. (Elbeszélések.) Óbuda. — Ism. Nagy Miklós. M. Kultúra. 251. l. — L. Élet. 344. l. — P. Hirl. 235. sz.

Kovách Géza. Szamártövisek — Utszéli virágok. (Axiomák.) — Ism. B. L. Élet. 152. l. — Töhy Sándor. M. Kultúra. 380. l. — B. A Magyarság. 75. sz.

Kovács Dénes. Kacsó Balázs. (Regény.) Máriabesnyő. — Ism. P. Hirl. 274. sz. — (sz. b. b.) A Székelység. 2. sz.

Kovács István. Falusi magányból. (Versek.) Nyírbéltek. — Ism. Néptanítók Lapja. 322—323. l.

Kovásznai-Tóth Sándor. *Szabó T. Attila.* Kovásznai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérő verse. Erd. Múz. 234—235. l.

Kozma Andor. Lenau Faustjának fordítása. — Ism. Juhász M. Nkelet. 431—433. l. — Radó Antal. Bpti Szemle. 224. köt. 460—462. l.

Kölcsey Ferenc. *H. L.* Kölcsey gyermekkora. Bizalom. 28—29. l.

Kincs Elek. Kölcsey a közéletben. Szombathely. 59 l. — Ism. Solt (Speneder) Andor. IK. 105. l. — Irodtört. 50. l. — Joó Tibor. Nyugat. II. 74—75. l. — Hamvas József. Prot. Szemle. 362—363. l. — Merényi Oszkár. Nkelet. 751—752. l.

Kölcsey Dezső. A Kölcsey, máskép Szente-Mágócs nemzetség. Kölcsey Ferenc 77 l. — Ism. Szabó István. Századok. 472—473. l.

Nagy Miklós. Kölcsey Ferenc rejtett arca. M. Kultúra. 16—21. l.

Kölönte Béla. Emberkék. (Rajzok.) 211 l. — Ism. — i—c. Győri Szle. 229—231. l.

Körmendi Ferenc. 1. Budapesti kaland. (Regény.) 543 l. — Ism. Ligeti Ernő. Erd. Helikon. 275—276. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 407—409. l. — r. r. Bpti Szemle. 226. köt. 372—376. l. — Dózsa Ilona. Korunk. 401. l. — M. Szemle. XV. 2. V—VI. l. — Rónai Mihály András. Névtelen Jegyző. Májusi sz. — Kovács László. Pásztortüz. 89. l. — Szász Endre. U. o. 105. l. — Fischer Aladár. Vasárnap. 196—197. l. — Szakáts László. Napkelet. 598—599. l. — x. x. x. P. Lloyd. 47. esti sz. — Thury Lajos. Magyarság. 60. sz. — Zádor Tamás. Bp. Hirl. 60. sz. — Nemz. Ujs. 101. sz. — Kemény István. M. Hirl. 75. sz. — 2. Ind. 7^{15} Via Bodenbach. (Regény.) 213 l. — Ism. Hevesi András. Nyugat. II. 501—502. l. — K. S. P. Lloyd. 221. esti sz. —

Bethlen Iván. Névtelen Jegyző. Okt. sz. — P. Hirl. 228. sz. — P. Napló. 220. sz. — Mándy Teréz. Korunk. 851—852. l. — Lengyel Ernő. Magyarország. 222. sz. — Polonyi György. M. Hirl. 240. sz. — (ys.) Nemz. Ujs. 227. sz. — Pünkösti Andor. Ujs. 60. sz.

Németh Andor. Négyszem közt Körmendi Ferenccel. Literatura 478—479. l.

Ismeretlen magyar iró diadala Londonban. Az Est 25. sz.

Krúdy Gyula. Az élet álom. (Novellák.) — Ism. Komlós Aladár. Nyugat. 660—662. l. — Miklós Jenő. Magyarság. 13. sz. — b. a. P. Hirl. 20. sz. — K. A. P. Napló. 10. sz. — Várkonyi Titusz. M. Hirl. 19. sz.

Kellér Andor. Levél Krudy Gyulához. Társadalmunk. 27. sz.

Egy könyv margójára, vagy hogyan lettem könyvkiadó. Literatura. 374—375. l.

Krúdy Gyula mondja. M. Hirl. 90. sz.

Krug Lajos. Vérszerződés. (Versek.) Sopron. 68 l. — Ism. Diarium. 171. l.

Kulinyi Ernő. A szép királynő férje. (Regény). — Ism. Diarium. 142. l.

Kuncz Aladár. Felleg a város felett. (Regény.) Kolozsvár. 209 l. — Ism. Halász Gábor. Nkelet. 204—205. l. — Török Sophie. Nyugat. II. 222—223. l. — K. Gy. Bpesti Szemle. 225. köt. 474—476. l.

Kovács László. Kuncz Aladár sírjánál. Pásztortűz 165—166. l.

L. Francia folyóirat cikke Kuncz Aladárról. Erd. Helikon. 143—144. l.

Laczkó Géza. Monsieur Dodi Párizsban és a Fekete kolostorban. (Kuncz Aladár levelei és híradásai.) Erd. Helikon. 363—368. l.

Egy márványdarab. Erd. Helikon. 16. l.

Kunos Ignác. Mimózák és krizantémok. (Keleti történetek.) — Ism. Török Sophie. Nyugat. 46. l.

Kunszery Gyula. Vegyétek és igyátok. (Versek.) 80 l. — Ism. A. Zs. Élet. 280. l. — Ebeczki György. Uj Idők. II. 177. l. — Juhász Margit. Nkelet. 820—821. l. — P. Lloyd. 89. esti sz. — P. Hirl. 199. sz. — M. Hirl. 204. sz.

Laczkó Géza. Szent Iván tüze. (Regény.) 368 l. — Ism. Németh László. Tanu. 39—40. l. — M. Szemle. XV. 2. VI. l. — Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző. Májusi sz. — Sárközi György. Nyugat. II. 450—451. l. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 83. esti sz. — P. Hirl. 118. sz. — Bálint György. P. Napló. 83. sz. — Szántó Rudolf. Az Est. 92. sz. — M. Hirl. 78. sz.

Laczkó Géza. Névtelen Jegyző. Májusi sz.

Lakatos László. Magas Cé. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Belvárosi Színház 1932. december 16-án.

Családom. (Részlet egy önéletrajzból.) Nyugat. 320—326.; 456—460. l.

Lampérth Géza. Levél a Szerkesztőhöz. Pásztortűz. 30. l.

Láng Jenő. Arasznyi lét. (Novellák.) — Ism. P. Lloyd 273. esti sz. — (n. j.) Ujs. 273. sz. — M. Hirl. 262. sz.

Lányi József. *G. P.* Lányi József. Irodtört. 26. l.

Laskai Ozsvát. *Horváth Richárd.* Laskai Ozsvát. 86 l. — Ism. Irodtört. 50. l. — Jeney János. Kath. Szle. II. 316—317. l.

László Aladár. Becsületes megtaláló. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Magyar Színház 1931. nov. 21-én. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet 67. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 75. l. — (B. L.) Élet. 15. l.

László Mihály. *G. P.* László Mihály. Irodtört. 61. l.

Lázár István. Szent Gellért. (Regény.) — Ism. Képes Krónika. 13. sz.

Lechner Tibor. *G. P.* Lechner Tibor. Irodtört. 61. l.

Légrádi Imre. *G. P.* Légrádi Imre. Irodtört. 61. l. — *Litteratus.* A Sajtó. 65—67. l. — *Móricz Zsigmond.* Nyugat. 335—337. l.

Leleszy Béla. A tüzhányok völgye. (Regény.) — Ism. (sz.) Ujs. 49. sz. — Délibáb. 5. sz.

Lengyel Menyhért. Evelyn. (Színmü 3 felvonásban.) Bemutatta a Vígszínház 1931. dec. 5-én. — Ism. Bisztray Gyula. M. Szemle. XIV. 41—42. l. — (B. L.) Élet. 16. l. — Reök Iván. M. Kultura. 26—28. l. — Rédey Tivadar. Napk. 66—67. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 75—76. l.

Lengyel Menyhért mondja. M. Hirl. 101. sz.

Lenkei Henrik. Isten tábora. (Versek.) — Ism. Mult és Jövő. 151. l.

Lévay József. *Kristóf György.* Lévay József jelentése gr. Mikó Imréhez a Tiszáninneni ref. egyházkerület patensellenes közgyüléséről. Prot. Szle. 483—486. l.

Ligeti Ernő. A két Böszörményi. (Regény.) I—II. köt. 172, 176 l. — Ism. P. Ujs. 101. sz.

Lill András. Hullámjáték. (Versek.) 78 l. — Ism. Kardos László. Nyugat. II. 76—77. l. — Juhász M. Nkelet. 893—894. l. — T—i P. Lloyd. 122. esti sz. — V. Zs. Pásztortűz. 15. sz.

Londesz Elek. Az arany pávák dala. (Versek.) 79 l. — Ism. Kárpáti Aurél. Nyugat 666—668. l. — yi. Bpesti Szemle. 224. köt. 474. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 284—285. l. — J. M. Nkelet. 665—666. l.

Lovászy Márton, ifj. 1. A szerencse éjszakája. (Regény.) — Ism. Esti Kurir. 289. sz. — 2. Hajnali látomás. (Regény.) — Ism. M. Hirl. 204. sz. — 3. Menekülés. Regény. (Világvárosi Regények.) — Ism. (n. a.) Esti Kurir. 124. sz. — M. Hirl. 124. sz.

Lőrinczy György. 1. Tatárok a Szárazvölgyön. (Regény.) 172 l. — Ism. — s. Bpesti Szemle. 224. köt. 315—316. l. — 2. Szobrok az éjszakában. Rajzok. (1918—1928.) 175 l. — Ism. —s. Bpesti Szemle. 224. köt. 314—315. l. — 3. Május király. (Novellák.) 208 l. — Ism. —s. Bpesti Szemle 224. köt. 316—317. l. — Képes Krónika. 13. sz.

Lukács Laura, H. Versek. (Forrai István zenéjével.) — Ism. Major Ervin. Debr. Szle. 287—288. l.

Madách Imre. La Tragédie de l'Homme. Poème dramatique hongrois. Traduction de G. Vautier. Préface de L. Fóti. Paris. 149 l. — Ism. Szegő Endre. Debr. Szemle. 115—116. l.

Barta János. Az ismeretlen Madách. (Tanulmány.) 83 l. — Ism. Kardeván Károly. Nkelet. 278—280. l. — Joó Tibor. Prot. Szemle. 69—72. l.

Guttmann Simon. Az Ember tragédiája a világirodalomban. Reggeli Ujság (Ujvidék.) melléklete. 2. sz.

Harsányi Zsolt. Ember küzdj! (L. Harsányi Zs.-nál.) V. ö. Hogyan írtam a Madách-regényt? Uj Idők. 638—640. l.

Harsányi Zsolt. Adat Madáchról. A P. Hirl. Vas. 16. sz.

Harsányi Zsolt. Az Ottlikok. A P. Hirl. Vas. 50 sz.

Harsányi Zsolt. Koszorúk a Madách kriptában. P. Hirl. 152. sz.

Harsányi Zsolt. Madách anyja. Uj Idők. 449—450. l.

Harsányi Zsolt. Madách és Borka. Uj Idők. II. 103—104. l.

Harsányi Zsolt. Madách végrendelete. Uj Idők. II. 292—293. l.

Harsányi Zsolt. Tragédiák Madách családjában. Uj Idők. 573—574. l.

Juhász László. Un disciple du romantisme français. 63 l. — Ism. E. O. Irodtört. 11—12. l.

Kardos Albert. Dóczi Imre és az Ember tragédiája. Prot. Tanügyi Szle. 276—279. l.

Kardos Albert. Mikor halt meg Madách? Debr. Szle. 427—429. l.

Kardos Albert. Sajtóhiba vagy szerkezeti maradvány az Ember tragédiájában? Irodtört. 6—8. l. — V. ö. Pásztortűz. 4. sz.

Mohácsi Jenő. Az Ember tragédiája a Burgtheaterben. Délibáb. 16. sz.

Németh Antal. Az Ember tragédiájának német színpadi jubileuma. Nkelet. 801—803. l.

R. M. Madách diadalútja. P. Hirl. 4. sz.

Rónay Mária. Schlachta Margit filmszcenáriumot írt az Ember tragédiájából. P. Napló. 170. sz.

sz. Az Ember tragédiája a bécsi Burgtheaterben — magyar rendezővel. Nemz. Ujs. 154. sz.

Székely Tibor. Madách Imre táblabíró. Uj Idők. 737. l.

Szirák Ferenc. A tragikum körvonalai Ádám sorsában. Kiskúnfélegyházi reálgimn. 1931/32. évi ért. — Ism. N. S. Irodtört. 109. l.

Tolnai Vilmos. Sajtóhiba az Ember Tragédiájában. Irodtört. 46—47. l.

Z. B. Madách és Napoleon. Széphalom. 60. l.

Madáchy Imre. Csillagmadár. (Versek.) Szeged. — Ism. Jankovich Ferenc. Debr. Szemle. 200. l.

Magasi Artur. A király és a kaméleon. (Versek.) 139 l. — Ism. Kovács György. Élet. 64. l. — Szendy László. M. Kultúra. 381. l. — Várdai Béla. Kath. Szle. 152. l. — (n—n m) Nemz. Ujs. 107. sz.

Magyar László. Tamás. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Ligeti Ernő. Erd. Helikon. 588—589. l. — Kerecsényi Dezső. Nkelet. 888. l. — (—b.) Szegedi Hirl. 16. sz. — P. Lloyd. 64. esti sz. — P. Hirl. 61. sz. — M. Hirl. 70. sz.

Majthényi György. 1. Aranymálinkó. (Magyar Regények. 16. köt.) 216 l. — Ism. Ebeczki György. Uj Idők. II. 288. l. — (K. S.) Igaz Szó. 43. sz. — Rédey Tivadar. Nkelet. 819—820. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 248—249. l. — K. Gy. Élet. 360. l. — D. K. E. Magyarság. 256. sz. — Hegedüs Géza. Névtelen Jegyző okt. sz. — P. Hirl. 277. sz. — V. T. M. Hirl. 216. sz. — Nemz. Ujs. 292. sz. — 2. Pidri-Podri és a varázsló. (Mesék.) — Ism. (—i—) Nkelet. 59. l. — Ujs. 1. sz. — 3. Mit tud a kis egér. (Mesék.) — Ism. (—i—) Nkelet. 59. l.

Makkai Sándor. *Possonyi László.* Makkai Sándor. Korunk Szava. 19. sz.

Malomhegyi István. *G. P.* Malomhegyi István. Irodtört. 117. l.

Manaszy Margit, Niamessnyné. Villámlik messziről. (Regény.) Herczeg Ferenc előszavával. (Magyar Regények 11. sz.) 246 l. — Ism. Ámon Vilmosné. Nkelet. 352—353. l. — Spectator. Erd. Helikon. 433—434. l. — Szász Károly. Bpesti Szemle. 225. köt. 458—466. l. — Uj Idők. 451—452. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 566—567. l. — (Kozocsa Sándor.) Igaz Szó. 23. sz. — S. P. Lloyd. 74. esti sz. — Erdősi Károly. Kath. Szle. 476—477. l. — Albrecht Dezső. Pásztortüz. 257—258. l. — Névai László. Névtelen Jegyző.Júl.—aug. sz. — (K. G.) Bp. Hirl. 107. sz. — 8 Órai Ujs. 67. sz. — T-k. Nemz. Ujs. 70. sz. — M. Hirl. 90. sz.

Márai Sándor. Csutora. (Kutya-regény.) 247 l. — Ism. Literatura 708. l. — Sárközi György. Nyugat. II. 337. l. — Janovics András. Erd. Helikon. 658—659. l. — Benedek Marcell. Prot. Szle. 655—656. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra 438—439. l. — B. Gy. P. Napló. 209. sz. — Ignotus Pál. Esti Kurir. 203. sz. — Zsolt Béla. Ujs. 209. sz. — Ignotus. M. Hirl. 234. sz. — Nemz. Ujs. 209. sz.

Marczell Ágoston. Magyarok. (Színjáték.) 467 l. — Ism. Literatura 625. l.

Márkus László *K. S.* P. Lloyd. 234. esti sz.

Marton Lili. A tenger riportere. (Regény.) — Ism. M. Hirl. 279. sz.

Mátrai Ferenc Béla. György barát. (Regény.) — Ism. 8 Órai Ujs. 47. sz.

Mátrai Jenő. Zuhanás. (Regény.) — Ism. (v.) Ujs. 261. sz.

Mécs László. Hajnali harangszó. (Versek.) II. kiad. — Ism. Bálint György. Nyugat. 668—669. l.

Hein Tádé. Mécs László. Pannonh. Szemle. 326—339. l.

Semetkay József. Mécs László. — Ism. (—ő.) Képes Krónika. 39. sz.

Melles Emil. *G. P.* Melles Emil. Irodtört. 61. l.

Merényi Oszkár. A lélek igájában. (Versek.) Kaposvár. — Ism. (Sz. L.) P. Napló. 215. sz.

Mészáros Sándor. Az urna éneke. (Versek.) Sopron. — Ism. Juhász M. Nkelet. 596—597. l.

Mezei Ernő. *Kun Andor.* Mezei Ernő. A Sajtó. 321—322. l.

Mikes Kelemen. *Zsoldos Jenő.* A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. M. — Zsidó Szemle. 24—32. l. Önállóan is. — Ism. t. P. Lloyd. 122. esti sz.

Miklós Andor. *Lakatos László.* Miklós Andor. Társadalmunk. 21. sz.

Miklós Jutka. Miklós Jutka. Literatura. 536. l.

Mikszáth Kálmán. *Döry Ferenc.* Gróf Buttler János házassága. Pécs. 148 l. — Ism. Markó Árpád. Századok. 100. l.

György Lajos. Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz. IK. 19—31.; 140—152.; 244—260. l.

Kozocsa Sándor. Mikszáth Kálmán két ismeretlen levele. IK. 420—422. l.

Móricz Pál. Mikszáth szegedi boldogsága. Magyarság. 240. sz.

Milkó Izidor. *G. P.* Milkó Izidor. Irodtört. 93. l.

Milotay István. *György László.* Milotay István. Társadalmunk. 50. sz.

Molnár Ákos. Jóslat. (Novellák.) 127 l. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. 724—725. l. — Benedek Marcell. Prot. Szle. 605—606. l. — Turóczi-Trostler, Jos. P. Lloyd. 106. sz. — (—r. —r.) Magyarság. 204. sz. — Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 660—661. l. — U. az. Névtelen Jegyző. Okt. sz. — (—s. —i.) Esti Kurir. 141. sz. — P. Ujs. 228. sz. — Nemz. Ujs. 182. sz. — (p. g.) M. Hirl. 90. sz.

Molnár Ferenc. 1. Harmónia. (Családi idill 3 felvonásban.) Bemutatta a Magyar Színház 1932. okt. 7. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 829—830. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 400—401. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 615. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 342. l. — Berényi László. Élet. 359—360. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 480. l. — 2. Valaki. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Belvárosi Színház 1932. febr. 25. Könyvalakban is: 114 l. Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 288. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 343—344. l. — Prot. Szemle. 295. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 230. l.

Ahmet Gazanfer. Levél Molnár Ferenchez. Orsz.-Világ januári sz.

Faragó Sándor. Molnár Ferenc. Társadalmunk. 41. sz. — *Possonyi László.* Korunk Szava. 7. sz. — *Somfay Margit.* Vasárnap. 34—35. l.

R. L. Jubilál «Az ördög.» M. Hirl. 76. sz.

Sebestyén, Karl. Der verfilmte «Liliom.» P. Lloyd. 17. reggeli sz.

(—sz.) Hogyan temették el Molnár Ferenc Liliomát a bécsi színpadon? Uj Nemz. 103. sz.

Ujvári László. Harmonia vagy a polgári színjáték alkonya. Korunk. 838—841. l.

Molnár Ferenc és rajongói. Magyarság. 228. sz.

Molnárs Harmonie in Berlin. P. Lloyd. 274. reggeli sz.

«Édesanyám». Uj Magazin. 5. sz.

Molnár Ferenc mondja. M. Hirl. 2. sz.

Molnár Gyula. *G. P.* Molnár Gyula. Irodtört. 93—94. l.

Molnár János. *Géfin Gyula.* Molnár János szepesi kanonok és Szily János szombathelyi püspök két levélváltása. Győri Szle. 131—136. l.

Molnár Sándor, sajókereszturi 1. Székelyszív. (Versek.) és 2. Lélekvirágok. (Versek.) — Ism. A Társaság. 49. sz.

Moly Tamás. *Illés Endre.* Ötven uj magyar regény. Nyugat. 663. l.

Móra Ferenc. 1. Könnyes könyv. (Versek.) 1902—1922. — Ism. sz. á. Népszava. 275. sz. — (r. p.) M. Hirl. 274. sz. — 2. Arany koporsó. (Regény.) I.—II. köt. — Ism. Dékány András. Magyarság. 281. sz. — Pogány Béla. Bp. Hirl. 284. sz. — B. A. P. Hirl. 280. sz — J. T-T. P. Lloyd. 286. reggeli sz. — 8 Órai Ujs. 275. sz. — P. A. Ujs. 280. sz. — Relle Pál. M. Hirl. 279. sz. — K. Nemz. Ujs. 284. sz. — 3. Dióbél királyfi és társai. (Az író visszaemlékezései.) — Ism. r. p. M. Hirl. 274. sz.

Berzeviczy Albert. Elnöki üdvözlő beszéd. Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 239—240. l.

Goitein György. Móra Ferenc. Literatura. 472—474. l. — *Magyar László.* M. Hirl. 88. sz. — *Tonelli Sándor.* Literatura. 471. l. — *Voinovich Géza.* Uj Idők. 510. l.

Móra Ferenc ünneplése szerzői estjén a Zeneakadémiában. M. Hirl. 91. sz.

Boldogult költő koromról. M. Hirl. 19. sz.

Móricz Pál. Magyar Siratő. (Oreg kuriáktól a nagypusztákig.) 400 l. — Ism. László István. Nkelet. 670. l. — Tolnai Vilmos. Prot. Szemle. 350—352. l. — Várdai Béla. Kath. Szle. II. 237—238. l.

Móricz Zsigmond. 1. Forr a bor. (Regény.) 287 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Nkelet. 137—139. l — Gunda Béla. Erd. Helikon. 61—63. l. — Illés Endre. Nyugat. 34—40. l. — Hevesi András. U. o. 40—42. l. — Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 206—208. l. — Németh László. Tanu. 36—37. l. — Császár Károly. Pásztortüz. 18—19. l. — Possonyi László. M. Kultúra. 326. l. —

r. r. Bpesti Szemle. 225. köt. 314—317. l. — P. Lloyd. 12. esti sz. — Rónay György. Perspektíva. 63. l. — 2. Rokonok. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 277. sz. — P. Lloyd. 278. esti sz. — 8 Órai Ujs. 272. sz. — Lakatos László. P. Napló. 267. sz. — — a — Magyarország. 267. sz. — 3. Barbárok. (Novellák.) 94 l. — Ism. Kós Károly. Erd. Helikon. 272—275. l. — Kosztolányi Dezső. Nyugat. 235—238. l. — Fiatal Magyarság. 79. l. — P. Lloyd. 35. esti sz. — Dóczy Jenö. Magyarság. 78. sz. — Rónay György. Perspektíva. 95. l. — P. Hirl. 43. sz. — 8 Órai Ujs. 34. sz. — Bálint György. P. Napló. 34. sz. — (dkl.) Magyarország. 48. sz. — M. Hirl. 36. sz. — 4. Kerek Ferkó. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Nemzeti Színház 1931. okt. 30. — Ism. Bisztray Gyula. M. Szemle. XIV. 39. l.

Dóczy Jenő. Móricz Zsigmond mint szellemtörténész. Magyarság. 1. sz.

Göbl László. Móricz Zsigmond ifjúságszemlélete. Vasárnap. 277—278. l.

Halász Gábor. Álbarbárok. Nkelet. 274—276. l.

Hevesi András. A század vége a kis városban. Nyugat. 40—42. l.

Illyés Gyula. Két bevezető. Nyugat. II. 621—624. l.

Lengyel Vilma. Beszélgetés Alfréd Kerrel Molnár Ferencről és Móricz Zsigmondról. M. Hirl. 153. sz.

Possonyi László. Móricz Zsigmond. Korunk Szava 6. sz.

Quidam. Móricz Zsigmond félreértései. Nkelet. 301—302. l.

(S—r.) Móricz Zsigmond ellen forrong Kisujszállás. Debr. Hirl. 8. sz.

Ujházy György. Móricz Zsigmond, a gazda. Délibáb. 33. sz.

A kislány ujja. Csendőrségi Lapok. 193. l.

Az író felelős. Nyugat. 474. l.

Ki írta a Kerek Ferkó történeteit? Nemz. Ujs. 278. és 280. sz.

Moussong Piroska. Féluton. (Versek.) 40 l. — Ism. Korunk Szava. 24. sz. —(—t.) P. Napló. 278. sz. — M. Hirl. 262. sz.

Muraközy Gyula. Éjféli beszélgetés. (Versek.) Kecskemét. — Ism. Sylveszter Pál. Prot Szemle. 426—427. l.

Nadányi Zoltán. Ezüstkert. (Versek.) 164 l. — Ism. Juhász Géza. Nkelet. 433—435. l. — Fenyő László. Nyugat. 413—415. l. — Marconnay Tibor. Prot. Szemle. 209—210. l. — Kosztolányi Dezső. Uj Idők. 42. l. — Délibáb. 1. sz. — Molnár Imre. Magyarság. 25. sz. — M. Hirl. 30. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 2. sz.

Nádas Sándor. Kültelki muzsika. (Pesti történet 3 felvonásban.) Bemutatta a Vígszínház 1931. nov. 15. Könyv-alakban is. — Ism. Bisztray Gyula. M. Szemle XIV. 41—42. l. — (K.) Igaz Szó. 14. sz.

Nagy Elek. Erdély mosolya, könnye. (Elbeszélések.) Torda. 205 l. — Ism. Diarium. 31. l.

Nagy Endre. Fatornyos hazám. (Önéletrajz.) Nyugat. 560—565. l.

Nagy Endre mondja. M. Hirl. 19. sz.

Nagy István. Földi Jánost bekapta a város. (Regény.) Kolozsvár.

Nagy János furcsa versei. Kassa. 21 l. — Ism. P. Napló. 209. sz.

Nagy Lajos. 1. Bérház. (Novellák.) 109 l. — Ism. Kádár Kata. Szocializmus. 92. l. — 2. Uccai baleset. (Novellák.)

Bányay László. Nagy Lajos. Korunk. 928—930. l.

Vajda János. Nagy Lajossal, a kávéház remetéjével. Literaruta. 433—435. l.

Nagy Lajos mondja. M. Hirl. 113. sz.

Nagy Lili. *G. P.* Nagy Lili. Irodtört. 94. l.

Négyesy László. *Jaeger Imre.* Négyesy László és a szentesi középiskola. Szentesi áll. reálgimn. 1931/32. ért. — Ism. N. S. Irodtört. 10—11. l.

Németh László. *Féja Géza.* Didergő levél. Előörs. 3. sz.

Gulyás Pál. Németh László. Prot. Szemle. 371—388. l. Önállóan is: Kecskemét. 16 l. — Ism. Korunk Szava. 15—16. sz.

Hungarus Viator. Debr. Szle. 434—435 l. — *Kovács László.* Erd. Helikon. 742—743. l.

Iróvá avatnak. Nyugat. 84—85. l.

Némethi Hermin. *Hegyaljai Kiss Géza.* Némethi Ferenc. Prot. Szle. 542—544. l.

Nil. Literatura. Októberi sz.

Nógrádi Béla. A Windsor utasai. (Regény.) — Ism. (g.) M. Hirl. 199. sz.

Novák Dezsőné. Szívek, színek, szerelmek. (Novellák.) — Ism. (a. i.) Tolnavármegye. 3. sz.

Nyáry Andor. Az én embereim. (Novellák.) 190 l. — Ism. Csanádi János. Széphalom. 29. l.

Nyigri Imre. Megcsúfolt apostolok. (Regény.) 135 l. — Ism. Juhász Géza. Erd. Helikon. 354—355. l.

Nyilas Márton. Én is élek. (Versek.) — Ism. Fenyő László. Nyugat. 225—226. l. — B. A. Magyarság. 159. sz.

Nyilasi Lajos. *G. P.* Nyilasi Lajos. Irodtört. 61. l.

Nyírő József. Isten igájában. (Regény.) I—II. köt. 185, 176 l. — Ism. Hencze Béla. Nkelet. 277—278. l. — S. K. P. Lloyd. 6. esti sz. — P. Hirl. 66. sz. — Kemény István. M. Hirl. 30. sz.

Oláh Gábor. 1. Uj evangélium. (Regény.) — Ism. B. A. Magyarság. 42. sz. — 2. Pokol. (Rajzok.) Karcag. 288 l. — Ism. M. Szemle. XIV. 4. VIII. l. — M. Hirl. 36. sz.

Oláh György. Lázadás a Tiszánál. (Regényes korrajz.) — Ism. Possonyi László. Élet. 433. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 700—701. l. — Jankovics Nelly. Korunk Szava. 22. sz. — P. Hirl. 277. sz. — (T. L.) Nemz. Ujs. 273. sz.

Olosz Lajos. Barlanghomály. (Versek.) Kolozsvár. 73 l. — Ism. Illyés Gyula. Nyugat. 342—343. l. — Hamvas Béla. Prot. Szemle. 425—426. l. — M. Szemle. XIV. 2. IX. l. — Thurzó Gábor. Perspektiva. 64. l.

Orczy Lőrinc. *Kozocsa Sándor.* Orczy Lőrinc ismeretlen levele. IK. 205—206. l.

Osvát Ernő. *Laczkó Géza.* Osvát Ernő és a kinai versek. Nyugat. 76—77. l.

Pap Károly. Utolsó találkozás. Nyugat. 79—82. l.

Osváth Gedeon. Küzdő lelkek. (Misztérium.) Kecskemét. 118 l. — Ism. Hamvas József. Prot. Szemle. 211. l. — Szlávik Mátyás. Prot. Tanügyi Szemle. 123—125. l — N. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 119—120. l. — P. Lloyd. 35. esti sz.

Ölbey Irén. Senki szigete. (Versek.) — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Ölvedi László. *Mihály László.* Ölvedy László. Élet. 383—384. l.

Tanulmány Ölvedi Lászlóról. M. Minerva 96. l.

Palágyi Lajos. *P. A.* Palágyi Lajos. Ujs. 2. sz. — *Rédey Tivadar.* Nkelet. 140—141. l. — Bp. Hirl. 3. sz.

Pálma László. A fenyők gyantája kicsurran. (Versek.) Szombathely. 62 l. — Ism. Szegedi István. Prot. Szemle. 144—145. l.

Pálmay Ilka. *(—i.)* Látogatóban Pálmay Ilkánál. Ujs. 129. sz.

Pánczél Lajos. 1. Gentleman Jonny. (Regény.) — Ism. (b.) Ujs. 261. sz. — 2. Csak egy tangót? (Moziregény.) 200 l. — Ism. (sz.) Ujs. 239. sz.

Pap Károly. Megszabadítottál a haláltól. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Illés Endre. Nyugat. II. 559—561. l. — Halász Gábor. U. o. II. 551—562. l. — Korunk Szava. 24. sz.

Móricz Zsigmond. Pap Károly. Nyugat. II. 557—558. l.

Papp Ferenc. *Császár Ernő.* Papp Ferenc nyugalomban. (Bpesti gyakorló középiskola ért. 1931/32.) — Ism. N. S. Irodtört. 82. l.

Páriz Ferenc, Pápai. *Csüry Bálint.* Egy nevezetes régi erdélyi könyv. Pásztortűz. 136—137. l.

Csüry Bálint. Pápai Páriz Ferenc Faust-anekdotája. Erd. Múz. 233—234. l.

Pásztor József. Az atyafiak. (Regény.) Magyar Regények. 7. sz. 224 l. — Ism. Hamvas Béla. Prot. Szemle. 139—141. l. — (B. L.) Élet. 120. l. — R. M. Uj Idők. 134. l. — (L—n.) Uj Nemz. 7. sz. — (—s—) Nemz. Ujs. 70. sz.

Patai Éva. Ritter Karcsi utja Berzencétől Tel-Avívig. (Fantasztikus regény.) — Ism. M. Hirl. 240. sz.

Pázmány Péter Prédikációi. Sajtó alá rendezte: Petró József. I. köt. Eger. 306 l. — Ism. A. Zs. Élet. 16. l. — Nagy Miklós. M. Kultura. 390. l.

Brisits Frigyes. Pázmány világa. (Magyar Irodalmi ritkaságok. 20. köt.) 184 l. — Ism. Müller Gyula. M. Kultúra. 440. l. — A. Zs. Élet 392. l. — Korunk Szava. 24. sz. — P. Hirl. 240. sz. — Nemz. Ujs. 265. sz.

Petró József. Pázmány Péter teologiája. 20 l. — Ism. Oetter György. Kath. Szle. II. 317—318. l. — A. Zs. Élet. 296. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 295. esti sz.

Pilászy, György de. Péter Pázmány, le Grand Cardinal. Egyetem. 6. sz.

Pécsi Mária. Mezők lilioma. (Elbeszélések.) — Ism. Reichard Piroska. Nyugat. II. 223—224. l. — P. Lloyd. 140. esti sz. — (f. j.) P. Hirl. 147. sz. — (n. j.) Ujs. 245. sz. — Nemzeti Ujs. 186. sz.

Peér István. A sors örvényében. (Versek.) — Ism. Kováts József. Erd. Helikon. 661. l.

Pekár Gyula. *Kézai Simon. (Hevesi András.)* Pekár Gyula. Társadalmunk. 24. sz. — Literatura. 475—476. l.

Perneky Mihály. Uccai könyomatos. (Versek.) — Ism. (Sz. L.) P. Napló. 245. sz. — M. Hirl. 124. l.

Pesta Frigyes. *G. P.* Pesta Frigyes. Irodtört. 94. l.

Petelei István. *R. Berde Mária.* Szovátai emlék. Pásztortüz. 261—262. l.

Péter Aladár. Gáborka különös napjai. (Regény.) — Ism. (sz. zs.) Ujs. 261. sz. — M. Hirl. 274. sz. — P. Hirl. 262. sz.

Péter Károly. A sárházi csata. (Regény.) — Ism. (X. Y. Z.) Igaz Szó. 20. sz.

Péterfy Jenő Dramaturgiai dolgozatai. I.—IV. sorozat. Magyar Irodalmi Ritkaságok. 2, 13, 18, 19, sz. 157, 93, 82, 134 l. — Ism. Szabó Dávid. IK. 328. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 73—74. l. — Ópra Benedek. Erd. Múz. 360. l. — Németh László. Prot. Szle. 499—501. l. — G. L. M. Hirl. 147. sz. — Hungarus Viator. Debr. Szle. 433. l. — Nemz. Ujs. 249. sz.

Dénes Tibor. Péterfy Jenő. Képzőművészet. 236—239. l.

Petőfi Sándor. *Balassa Imre.* Utazás Petőfi sírdombja körül. Képes Krónika. 31. sz.

Dedinszky Gizella. Petőfi és Burns. 64 l. — Ism. Irodtört. 107. l.

Gyalui Farkas. Ahol Petőfi mézesheteit töltötte. Bp. Hirl. 198. sz. melléklete.

Gyalui Farkas. Koltó. Pásztortüz. 256—257. l.

Kardos Albert. Aranynál el, Petőfi le. M. Nyőr. 127—130. l.

Kristóf György. A kótyavetyére került Petőfi. Irodtört. 78—81. l.

Leffler Béla. Karlfeld és Petőfi. Nkelet. 789—793. l.

M. L. Petőfi kézirat eladó. Uj Nemz. 289. sz.

Szabó Mária. Petőfi nyomában. Képes Krónika. 35. sz.

Terbe Lajos. Petőfi és a nép (Mit vett át Petőfi a néptől.) 60 l. — Ism. Illyés Gyula. Nyugat. 174—175. l.

Petőfi Sándor. (Vázlat.) Népapostol. 37—39. l.

Petrichevich Horváth Lázár. *Rezek Román.* A Szent sir írójáról. Nemz. Ujs. 182. sz.

Pintér Ferenc. *f. g.* Pintér Ferenc. Előörs. 11. sz. — *G. P.* Irodtört. 61. l. — Századunk. 270. l.

Pintér Jenő. *(—a.)* Az Akadémia nagyjutalma. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny. 241—244. és 262—263. l.

Böhm Dezső. Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. Prot. Tanügyi Szle. 342—344. l.

Pintér Jenő. M. Középiskola. 114. l.

Pintér Károly. *G. P.* Pintér Károly. Irodtört. 26. l.

Pirkler Ernő. Csütörtök Boldizsár története. (Regényes korrajz a XVI. századból.) Szatmárnémeti. 236 l. — Ism. Gaudy László. Prot. Szle. 430. l.

Pitner Tivadar Tódor. Vérzivatar. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 274. sz.

Pogány Béla, M. Koldusok a Szajna-parton. (Regény.) 223 l. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. 114—115. l. — Géczy József. Perspektíva. 61—62. l. — (p. á.) P. Napló. 13. sz. — N. Ujs. 2. sz. — F. R. Ujs. 7. sz.

Prohászka Ottokár. *Aprily Lajos.* Megemlékezés Prohászka Ottokárról. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 157—161. l.

Ravasz László. A lélek embere. Kisf. Társ. Évl. 58. k. 81—95. l.

Schütz Antal. Prohászka rendkívülisége. Korunk Szava. 20. sz.

Zulawski Andor. A diadalmas világnézet. (Tanulmányok Prohászka Ottokárról.) 114 l. — Ism. Irodtört. 52. l. — K. Gy. Élet. 184. l. — M. Kultúra. 70. l. — Hungarus Viator. Debr. Szle. 435. l. — Magyarság. 60. sz. — Bp. Hirl. 107. sz. — (V. T.) M. Hirl. 107. sz. — Ujs. 60. sz.

Ráday Gedeon. *Vas Margit.* Ráday Gedeon élete és munkássága. 48 l. — Ism. Irodtört. 105. l.

Radnóti Miklós. 1. Ujmódi pásztorok éneke. (Versek.) 86 l. — Ism. Forgács Antal. Korunk. 238—239. l. — 2. Pogány köszöntő. (Versek.) — Ism. Juhász Géza. Debr. Szle. 284. l.

Radó Lili, B. Ketten a tükör előtt. (Versek.) 63 l. — Ism. Komlós Aladár. Nyugat. 726—727. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 295. esti sz. — P. Hirl. 43. sz. — P. Ujs. 239. sz.

Rájnis József. *Jenei Ferenc.* Két Rájnis-adalék a Magyar Hírmondóból. Győri Szle. 142. l.

Rákosi Jenő. *Sebestyén Károly.* Megemlékezés Rákosi Jenőről. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 166—173. l.

Schiller József. Rákosi Jenő és a magyar trón. Ujs. 198. sz.

Schiller József. Rákosi Jenő — mint apróhirdetés író. M. Hirl. 291. sz.

Emlékezés Rákosi Jenőre. P. Hirl. 31. sz.

Rákosi Jenő emlékezete. A Sajtó. 61. l.

Rákosi Szidi. *Gergely István.* Rákosi Szidi nyolcvan éves. Bp. Hirl. 117. sz.

Miklós Jenő. Rákosi Szidi ünneplése. Magyarság. 118. sz.

A nagyasszony. Magyarország. 117. sz.

Rákosi Viktor. Emmy. (3 felvonásos vígjátékká átírta Lengyel József.) Vígszínház 1932. szept. 3. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 291. l. — Ebeczki György. Uj Idők. II. 328—329. l. — Rédey Tivadar. Nkelet. 760. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 567—568. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 245. l. — (B. L.) Élet. 312. l. — Berényi László. Vasárnap. 375. l.

Andronikusz. Rákosi Viktor, Benedek Elek és Kozma Andor riportja az ötven év előtti pünkösdről. Bp. Hirl. 107. sz. melléklete.

Rákosy Zoltán. Magyar Pantheon. (Versek.) 136 l. — Ism. Irodtört. 14. l. — I. Gy. Nyugat. 728. l. — J. Élet. 79. l. — M. Kultúra. 186. l. — (K. S.) Igaz Szó. 1. sz. — Ujs. 1. sz.

Ráth József. Az utolsó Béllyeyek. (Regény.) — Ism. Képes Krónika. 12. sz.

Reinhold Alfréd. Irásai. (Versek.) — Ism. Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző. Jul.-aug. sz.

Reményi József. 1. Élni kell! (Regény.) Kassa. I.—II. köt. 332 l. — Ism. Literatura. 532. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 499—500. l. — Korunk Szava. 24. sz. — (te.) P. Hirl. 165. sz. — Nemz. Ujs. 203. sz. — Tamás Lajos. M. Minerva. 92—93. l. — 2. Emberek ne sírjatok! (Regény.) I—IV. köt. Berlin. — Ism. Baktay Ervin. Századunk. 379—381. l.

Reményik Sándor. Kenyér helyett. (Versek.) — Ism. Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 267. esti sz.

Makkai Sándor. A költő prófétasága. Pásztortűz. 319—320. l.

Tepliczky Aladár. Üzenem Reményik Sándornak. Pásztortűz. 240. l.

Beszélgetés Reményik Sándorral az erdélyi irodalom balfelé tolódásáról és az »új fiatalokról«. Uj Nemz. 57. sz.

Reményik Sándor mondja. M. Hirl. 107. sz.

Reményik Zsigmond. Bolhacirkusz. (Regény.) — Ism. Németh Andor. Nyugat. II. 562—563. l. — Nógrády Zoltán. M. Kultúra. 539. l. — P. Hirl. 262. sz. — (—t.) P. Napló. 261. sz.

Remsey György. 1. A boldogok szigete. (Álomköltemény 8 képben.) 224 l. — Ism. A. Zs. Élet. 435—436. l. — Strém István. Ujs. 158. sz. — (K. S.) Igaz Szó. 33. sz. — 2. Eszeveszettek. (Misztérium 4 felvonásban.) 120 l. — Ism. Literatura. Májusi sz. II. l. — J. M. Nkelet. 667—669. l.

Réti György. *G. P.* Réti György. Irodtört. 94. l

Révai Miklós. *Kicska Sándor.* Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz. Győri Szle. 129—131. l.

Pitroff Pál. Révai Miklós mint Faludi Ferenc kiadója. Nemz. Ujs. 90. sz.

Révész Béla mondja. M. Hirl. 7. sz.

Révész Kálmán. *G. P.* Révész Kálmán. Irodtört. 26. l.

Reviczky Gyula. *Ambrus Zoltán.* Pozitívizmus. Nyugat. 465—467. l.

Bárdos Gyula és *Vámossy Katalin.* Erkölcsi eszmék Arany János és Reviczky Gyula lírájában. Ujs. 123. sz.

Tamás Ernő. A «gyémántkoporsós« Reviczky Gyula szobra. A P. Hirl. Vas. 50. sz.

Tamás Ernő. Reviczky Gyula. Nyugat. II. 506—507. l.

Reviczky Gyula. Uj Nemz. 90. sz.

Réz Lola, Kosáryné. 1. Koldusok. (Regény.) 217 l. — Ism. sp. Pannonh. Szemle. 173—174. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 41—42. l. — h.—a. M. Középisk. 58. l. — Csura Miklós. Kath. Szle. 75—76. l. — 2. Egy hordó bor. (Regény.) Magyar Regények 5. sz. — Ism. Majthényi György. Nkelet. 61—62. l. — Pásztor József. Prot. Szle. 286—287. l. — H. J. Debr. Szle. 119—120. l. — Várkonyi Zoltán. Perspektíva. 64. l. — 3. Álom. (Magyar Regények. 12. köt.) 191 l. — Ism. Ijjas Antal. M. Kultúra. 566. l. — (Kozocsa Sándor.) Igaz Szó. 23. sz. — Halmi Bódog. M. Hirl. 142. sz.

Boross István. Kosáryné Réz Lola. — Ism. Uj Idők. 794—795. l.

Az én édesanyám. Uj Idők. 569—570. l.

Riedl Frigyes. *Dóczy Jenő.* Tavaszi séta a »Dunaszigeten«. Magyarság. 90. sz.

Riedl Frigyes emlékérme. Uj Idők. 162. l.

Rónai Mihály András. Első ének. (Versek.) Fametszetekkel díszítette: Reiter László. (Versek.) 68 l. — Ism. Szegedi István. Prot. Szle. 144—145. l.

Rónay György. 1. A tulipánok elhervadtak. (Versek.) — Ism. Melius N. József. Erd. Helikon. 211—212. l. — Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző. Júniusi sz. — G. A. M. Kultúra. 327—328. l. — Fábián István. Nkelet. 753—754. l. — Thurzó Gábor. Perspektíva. 61. l. — (K. S.) Igaz Szó. 7. sz. — 2. Híd. (Versek.) — Ism. Horváth Richárd. Nemz. Ujs. 284. sz.

Rosty Kálmán. *Farkas István.* Rosty Kálmán költészete. Kalocsai-Pécsi Diákszemle. 8—9. sz.

Lendvai István. Rosty Kálmán emlékezete. Nemz. Ujs. 117. sz.

Leopold Antal. Emlékezés P. Rosty Kálmánról. (A kalocsai gimn. ért. 1931/32.) és Kalocsai Néplap. 20. sz. — Ism. T. K. Irodtört. 84. l.

Matkovics László. P. Rosty Kálmán születésének százados évfordulója, életrajza és költészete. (Kalocsai gimn. ért. 1931/32.) — Ism. T. K. Irodtört. 84. l.

Timár Kálmán. Rosty Kálmán élete és müfordításai. Kalocsa. 30 l. — Ism. O. L. EPhK. 153. l. — Irodtört. 85. l.

Timár Kálmán. P. Rosty Kálmán anyai ösei. Kalocsai Néplap. 13. sz.

Timár Kálmán. Rosty Kálmán, a Badacsony költője. Sümegi Ujság. 26. sz.

Timár Kálmán. P. Rosty Kálmán, Szekszárd költője. Tolnamegyei Ujság. 57. sz.

Timár Kálmán. Rosty Kálmán és Marikovszky György százados évfordulója. Zempléni Ujs. 27. sz.

Timár Kálmán. Rosty Kálmán, Kalocsa nagy költője. Kalocsai Néplap. 27. és 28. sz.

Rózsa Ignác. 1. Szegény eladó leányok. (Regény.) 256 l. — Ism. Literatura. 784. l. — M. Hirl. 285. sz — 2. Áron öt könyve. (Regény.) I—V. köt. 305 l. — Ism. M. Szemle. XV. 2. VI. l. — (a. i.) M. Hirl. 13. sz.

Röck Gyula. A karácsony. (Misztérium.) — Ism. Nagy Miklós. M. Kultúra. 327. l. — (—ő.) Képes Krónika 2. sz.

Rudas Izsó. *G. P.* Rudas Izsó. Irodtört. 94. l.

Ruszkabányai Elemér. 1. Tüz van. (Elbeszélések.) — Ism. M. Hirl. 285. sz. — 2. Agyagtaposók. (Regény.) Szeged. 100 l. — Ism. Literatura. 384. l. — Várkonyi Zoltán. Perspektíva. 64. l. — Képes Krónika. 13. sz. — i. u. é. Ujs. 90. sz.

Ruzsinszky László. Tempus. (Regény.) Sopron. — Ism. P. Hirl. 268. sz.

Sáfáry László. Lendület. (Versek.) Munkács. 46 l. — Ism. J. M. Nkelet. 139. l. — Melius N. József. Erd. Helikon 212. l. — Illyés Gyula. Nyugat. 50—51. l. — K. Gy. Élet. 296. l.

Sajó Sándor. *Sárkány Loránd.* Sajó Sándor. (A budapesti X. ker. Szt. László-reálgimn. 1931/32. ért.) — Ism. N. S. Irodtört. 14. l.

Salgó Ignác. *G. P.* Salgó Ignác. Irodtört. 61. l.

Sámboki János. *Bach Imre.* Sámboky János és a francia humanisták. (Francia tanulmányok, 5. sz.) Szeged, 98 l.

Sándor Pál. Négyszáz év. (Dramatizált képek.) Pápa. 65 l. — Ism. S. B. Prot. Tanügyi Szemle. 130—131. l.

Sárközi György. Mint oldott kéve. (Történelmi regény.) I—III. köt. 175, 254, 218 l. — Ism. Járosi Andor. Erd. Helikon. 142—143. l. — Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 62—64. l. — Halász Gábor. M. Szemle. XIV. 365—367. l. — Pogány Kázmér. M. Kultúra. 231—233. l. — Óvári-Avari Károly. Bpesti Szemle. 227. köt. 379—384. l. — Rédey Tivadar. Nkelet. 889—891. l.

Erdős Renée. Gondolatok egy regényről. Ujs. 84. sz.

Sarudy Ottó. *G. P.* Sarudy Ottó. Irodtört. 26. l.

Sárváry Pál. *Dömötör Sándor.* A lunátikus és Sárváry Pál. Debr. Szemle. 38. l.

Sásdi Sándor. Szabaditó szerelem. (Regény.) — Ism. (Zso.) Dunántúli Helikon. 2. sz.

Schmidt Attila. *G. P.* Schmidt Attila. Irodtört. 61—62. l.

Schöpflin Aladár mondja. M. Hirl. 84. sz.

Sebestyén Károly. *Berzeviczy Albert.* Elnöki üdvözlő beszéd. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 191—192. l.

G—ő. Karl Sebestyén. P. Lloyd. 153. reggeli sz. — *P. A.* Ujs. 153. sz.

Selley S. József. Éjszaka irt novellák. — Ism. Thurzó Gábor. Perspektíva. 95. l.

Sértő Kálmán versei. P. Napló. 227. sz.

Féja Géza. Parasztok előretörése. Erd. Helikon. 505. l.

Siegescu József. *G. P.* Siegescu József. Irodtört. 26. l.

Sík Sándor. Fekete kenyér. (Verses önéletrajz.) Jaschik Almos rajzaival. 204 l. — Ism. Ijjas Antal. Nkelet. 54—55. l. — Szerb Antal. Nyugat. 167—168. l. — Reményik Sándor. Prot. Szle. 421—425. l. — Rónay György. Vasárnap. 256—257. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 95. esti sz. — Várdai Béla. Kath. Szle. 150—151. l. — Korunk Szava. 9. sz.

Ijjas Antal. Sík Sándor. M. Kultúra. 59—65. l.

Reischel Arthur Sík Sándor. Erdélyi Tudósító. 15—16. sz.

Simon Andor. *Juhász Géza.* Korunk lelke. II. Debr. Szle. 285. l.

Simonfay Margit. Az idegen asszony. (Regény.) 193 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Nkelet. 354—355. l. — Zs. Élet. 135—136. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 358. l. — P. Lloyd. 74. esti sz. — (m. i.) Magyarság. 25. sz. — M. Hirl. 7. sz. — K. Nemz. Ujs. 42. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 24. sz. — (sz. zs.) Ujs. 1. sz.

Sinka István. *Féja Géza.* Parasztok előretörése. Erd. Helikon. 505. l.

Sipos Domokos. *Tolnai Gábor.* Egy torzóban maradt erdélyi elbeszélő: Sipos Domokos. Debr. Szle. 34—36. l.

Somfay Margit. Fészekrakók. (Regény.) 199 l. — Ism. B. L. Élet. 80. l. — Korunk Szava. 3. sz. — M. Kultúra. 138. l. — (K. S.) Igaz Szó. 6. sz. — (L—n.) Uj Nemz. 10. sz. — —j. P. Lloyd. 18. esti sz. — —s. Magyarság. 48. sz.

Somogyi Gyula. Hableány-penzió. (Balatoni komédia 3 felvonásban.) Nemzeti Színház 1932. jan. 22. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 218—219. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 175—176. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 133—134. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 133. l. — Radványi K. Élet. 47. l.

Somogyi János. Lehullott a rezgőnyárfa... (Novellák.) 63 l. — Ism. F. I. Nkelet. 602. l.

Somogyvári Lajos és **Balassa Imre.** Virág az orkánban. (Regény.) 238 l. — Ism. P. Hirl. 268. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 245. sz.

Sréter Miklós. *Kozocsa Sándor.* Robinson-nyomok. I. K. 206. l. — Ism. Irodtört. 90. l.

Starosolsky Aranka. A férfi meg én. (Versek.) — Ism. (Sz. L.) P. Napló 245. sz.

Steinhofer Károly. Béni, a könyvmoly szomorú viszontagsága. (Regény.) 133 l. — Ism. Literatura. Március. III. l. — (K. S.) Igaz Szó. 8. sz. — t. t. P. Lloyd. 59. esti sz. — P. Hirl. 193. sz. — M. Hirl. 25. sz.

Stetina Ilona. *G. P.* Stetina Ilona. Irodtört. 94. l.

Stíma Ilona, Tartallyiné. A harminckettes ház. (Regény.) — Ism. (B. L.) Élet. 104. l.

Surányi Miklós. *H. A.* Nem igaz... Nyugat. 473—474. l.

Possonyi László. Surányi Miklós. Korunk Szava. 15—16. sz.

Szabados Árpád. Az asszony és a bolondok. (Színjáték 3 felvonásban.) Kamara Színház 1931. dec. 11. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 65—66. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 52. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 74—75. l. — Radványi Kálmán. Élet. 15—16. l. — Rausch Árpád. M. Kultúra. 34. l.

Szabó Béla. Éhes vagyok. (Versek.) — Ism. Fenyő László. Nyugat. 49. l.

Szabó Dezső. 1. Megered az eső. (Regénytöredék.) 272 l. — Ism. Kovács György. Erd. Helikon. 277—278. l. — Szegő Endre. Nyugat. II. 70—71. l. — Hamvas Béla. Prot. Szle. 204—206. l. — K. S. Igaz Szó. 13. sz. — Féja Géza. Élőörs. 4. sz. — Tamás Lajos. M. Minerva. 253—254. l. — Bódis György. Perspektíva. 61—62. l. — 2. Karácsony Kolozsvárt. (Regény.) 174 l. — Ism. Németh László. Tanu. 48—50. l. — Szabó Zoltán. Névtelen jegyző. Júniusi sz. — Gonda Ferenc. Kálv. Szle. 202. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 469—471. l. — r. r. Bpesti Szle. 227. köt. 248—251. l. — Kovács István Erd. Helikon. 511. l. — Török Sophie. Nyugat. II. 336. l. — Bakonyi József. Egyetem. 9—10. sz. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 106. esti sz. — Kemény István. M. Hirl. 101. sz. — Forbáth R. Ujs. 112. sz.

Csuka Zoltán. A zátonyrafutott Szabó Dezső. Reggeli Ujság melléklete. 24. sz.

Dénes Tibor. Szabó Dezső 1932-ben. Élet. 313—315. l.

Kézai Simon. (Hevesi András.) Szabó Dezső. Társadalmunk. 27. sz.

Makkai László. Két kritika Szabó Dezső új könyvéről. Pásztortűz. 221—222. l.

Nagy Károly. Egy láda optimizmust tartok raktáron és úgy dolgozom, mint egy gőzgép — mondja a «jubiláns» Szabó Dezső. Társadalmunk. 12. sz.

Rónay Mária. Resurrexit. (Négyszemközt Szabó Dezsővel.) M. Hirl. 90. sz.

Supka Géza. Szabó Dezső, szegényke. Literatura. 537—539. l.

Szücs Nándor. Egy hónap óta bezárt lakásban éhezik Szabó Dezső. Ujs. 255. sz.

Ujházy Elemér. Szabó Dezső nem változik. Korunk. 769—780. l.

(—) Kik kerestek Szabó Dezső segélyén a Népjóléti körül? Társadalmunk. 19—22. sz.

A makucskai feltámadásnak. Névtelen Jegyző. Okt. sz.

Szabó Dezső mondja. M. Hirl. 25. sz.

Szabó Géza. *G. P.* Szabó Géza. Irodtört. 117. l.

Szabó László. Csaba királyfi. Bevezetést írt hozzá: Mitrovics Gyula. Nagykőrös. 134 l. — Ism. Hungarus Viator. Debr. Szle. 435. l.

Szabó Lőrinc. 1. Te meg a világ. (Versek.) Gyoma. 156, (4) l. — Ism. Kárpáti Aurél. M. ország. 284. sz. — (h. a.) 8 Órai Ujs 282. sz. — Ignotus Pál. Esti Kurir. 292. sz. — (B. Gy.) Az Est. 279. sz. — 2. A szegény Villon balladái. (Műfordítások.) — Ism. Kardos László. Nyugat. 286. l. — Halász Gábor. Prot. Szemle. 203—204. l.

Szabó Mária. *Bisztray Gyula.* Irónők a tükör előtt. M. Szemle. XV. 66. l.

Szabó Pál. Békalencse. (Regény.) 181 l. — Ism. Németh László. Tanu. 43—45. l. — Gonda Ferenc. Kálv. Szemle. 265—266. l. — Ijjas Antal. M. Kultura. 531—533. l. — P. Lloyd. 122. esti sz. — Dóczy Jenő. Magyarság. 124. sz. — Hegedüs Géza. Névtelen jegyző. Júl.—aug. sz. — P. Hirl. 159. sz. — Polonyi György. M. Hirl. 177. sz. — Nemz. Ujs. 146. sz.

Féja Géza. Parasztok előretörése. Erd. Helikon. 504—505. l.

O. Szabó Pál, a parasztíró, akit a héten elárvereztek. Magyarság 280. sz.

Szabolcska Mihály. *Kozma Andor.* Szabolcska Mihály ravatalánál. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 342—343. l.

Papp Viktor. Emlékezés Szabolcska Mihályra. A Sajtó. 293—296. l.

Szalacsy Imre. A fekete ember. (Történelmi regény.) I—II. köt. — Ism. (n. k.) Bp. Hirl. 284. sz. — (f. j.) 8 Órai Ujs. 269. sz. — K. A. P. Napló. 278. sz. — Ujs. 284. sz. — M. Hirl. 277. sz. — Nemz. Ujs. 284. sz.

A királyi vérü selfmade-man. Literatura. 762—763. l.

Szalay József. *G. P.* Szalay József. Irodalomtört. 117. l.

Szalók József. Dalok a tanyákról. (Versek.) Orosháza. — Ism. Néptan. Lapja. 833. l.

Számadó Ernő. Ujsütet kenyér. (Versek.) — Ism. Ruszkabányai Elemér. Perspektíva. 4. sz. — Kováts József. Erd. Helikon. 661—662. l. — V. Zs. Pásztortűz. 15. sz. — (Sz. L.) P. Napló. 245. sz. — (—ö.) Képes Krónika. 41. sz.

Szamolányi Gyula. Szamolányi Gyula. Nemz. Ujs. 189. sz.

Szántó György. *Gunda Béla.* Négyszemközt Szántó Györgygyel. Literatura. 691—692. l.

Szántó Lajos. Döngetik a kaput. (Regény.) — Ism. 8 Órai Ujs. 148. sz. — (ny. i.) Népszava. 269. sz.

Szarvas Gábor. *Szigetvári Iván.* Megemlékezés Szarvas Gáborról. M. Nyör. 45—46. l.

Szinnyei József. Szarvas Gábor születésének századik évfordulójára. M. Nyelv. 1—5. l.

Szász Endre. *Kőmíves Nagy Lajos.* Imigyen szólok Szász Endréhez. Pásztortűz. 134—135. l.

Szász Károly püspök, *Győry Aranka.* Szász Károly mint költő. Rimaszombat. (1930.) 71 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. IK. 91—92. l.

Kéky Lajos. Titkári jelentés. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 13—17. l.

Ravasz László. A pap-literator. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 17—24. l.

Vargha Gyula. Szász Károly. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 7—12. l.

Voinovich Géza. Szász Károly. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 24—31. l.

Szász Károly. *Lengyel Menyhért.* Szász Károly védelmében. M. Hirl. 48. sz.

Szatmári Mór. *G. P.* Szatmári Mór. Irodtört. 26—27. l.

Szeben Klára. Hét esztendő. (Regény.) 215 l. — Ism. Literatura. 566. l. — g. P. Lloyd. 158. esti sz. — s. h. Magyarság. 171. sz. — P. Hirl. 199. sz. — Nógrádi Béla. M. Hirl. 147. sz.

Széchenyi István, gr. 1. Hitel, a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk. és bevezetéssel ellátta: ifj. Iványi-Grünwald Béla. (1930.) 737 l. — Ism. Török Pál. Bpesti Szemle. 224. köt. 309—313. l. — Pannonh. Szemle. 88. l. — 2. Gr. Széchenyi István írói és hirlapi vitája Kossuth Lajossal. Bevezetéssel ellátta: Viszota Gyula. I—II. köt. CDLX, 1211 l. — Ism. Török Pál. Prot. Szemle. 216—219. l.

Hlatky Endre. Széchenyi sajtópolitikai eszméi a Stádiumban. Bpesti Szemle. 224. köt. 367—387. l.

Skala István. Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus. 108 l. — Ism. Bariska Mihály. EPhK. 51. l. — Irodtört. 108. l. — (Bariska Mihály.) Diarium. 176. l.

Surányi Miklós. «...A gondolatnak szabadságot, Sire!...» Literatura. 549—552. l.

B. Szabó László. Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki kör 1848-ban. 26 l. — Ism. Szabó István. Századok. 230—231. l.

Tábori Kornél. Canova és Széchenyi. A P. Hirl. Vas. 15. sz.

Varga László. Görög reminiscentiák gr. Széchenyi István müveiben. Debrecen. 52 l. — Ism. (A. B.) Ung. Jahrb. XII. 137—138. l.

Weiss István. Széchenyi és az Akadémia. P. Napló. 13. sz.

Szederkényi Anna. Felszabadultak. (Regény.) 202 l. — Ism. Rózsahegyi György. Névtelen Jegyző májusi sz. — Török Sophie. Nyugat. II. 629. l. — (— y.) Uj Nemz. 135. sz. — P. Lloyd. 116. esti sz. — Ijjas Antal. M. Kultúra.

565—566. l. — Juhász M. Nkelet. 746—748. l. — Bodor Aladár. Magyarság. 193. sz. — P. Hirl. 97. sz. — Bodó Béla. P. Napló. 90. sz. — F. B. Magyarorsz. 90. sz. — Nemz. Ujs. 101. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 29. sz.

Hein Tádé. Szederkényi Anna. Pannonh. Szemle. 140—146. l.

Szegedy Róza. *Tamás Ernő.* Szegedy Róza száz éve nyugszik a sümegi temetőben. A P. Hirl. Vas. 21. sz.

Szegedy Róza. Bp. Hirl. 107. sz. melléklete.

Székely Imre. *G. P.* Székely Imre. Irodtört. 94. l.

Székely László. A parton ülők panasza. (Versek.) Szombathely. 100 l. — Ism. J. M. Nkelet. 437—438. l. — Magasi Artur. Pannonh. Szemle. 76. l. — Brisits Frigyes. Élet. 48. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 41. l. — Várdai Béla. Kath. Szle. 74—75. l. — y — s. Nemz. Ujs. 7. sz. — (—ö.) Képes Krónika. 2 sz.

Székely Tibor. Mátyástér — Rózsadomb. (Magyar regények. 17. k.) 238 l. — Balásházy Péter. M. Kultúra. 537—538. l. — B. P. Lloyd. 227. esti sz. — Zsigray Julianna. Uj Idők. 426. l. — (sz.) Ujs. 227. sz. — (V.) M. Hirl. 256. sz. — Nemz. Ujs. 255. sz.

Szekula Jenő. Az eszkimó lány. (Regény.) A Pesti Hirlap Könyvei. — Ism. P. Hirl. 123. sz.

Szelényi Ödön. *G. P.* Szelényi Ödön. Irodtört. 27. l.

Széll Pál. Hazudnak a május éjszakák. (Versek.) — Ism. P. Lloyd. 95. esti sz.

Szemere György. *Kéky Lajos.* Szemere György ravatalánál. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 341. l.

Móra Ferenc. Szemere György emlékezete. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 228—231. l.

Szemere Miklós. *Perényi József.* Mednyánszky Sándor levelei Szemere Miklóshoz. P. Hirl. 290. sz.

Viczmándy Tamás. Szemere Miklós, a vídám költő és hangos politikus. Bp. Hirl. Vasárnapi melléklete. 107. l.

Szenczi Molnár Albert. *Varga Bálint.* Szenczi Molnár Albert a magyar zsoltárénekszerző élete és írói működése. 81 l. — Ism. Waldapfel József. IK. 437—439. l.

Waldapfel József. Szenczi Molnár Albert religio-emblémája. IK. 431—432. l.

Zoványi Jenő. Szenczi Molnár Albert halála ideje. Prot. Szemle. 122—124. l.

Szendrey Júlia. *Kristóf György.* Szendrey Júlia egy ismeretlen leveléről. Nkelet. 813—817., 884—887. l.

Szendrő József. 17 év. (Versek.) — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Szenteleky Kornél. Isola Bella. (Regény.) Kolozsvár. 141 l. — Ism. Török Sophie. Nyugat. 226. l. — Hencze Béla. Prot. Szemle. 143—144. l. — Kovács László. Pásztortűz. 16—17. l. — B. I. M. Hirl. 90. sz.

Szenteleky Kornél mondja. M. Hirl. 96. sz.

Szepesi Zoltán. Mennyek csavargója. (Versek.) — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Szepessy László. *Timár Kálmán.* Visszaemlékezés Dombóvár nagy poétájára. Tolnavármegye. 52. sz.

Szerafini Blanka. A másik. (Elbeszélések.) — Ism. Zs. Élet. 80. l. — (t.) Nemz. Ujs. 2. sz.

Szeredai Gruber Károly. A knidoszi leány. (Versek.) Pozsony. — Ism. Ujs. 96. sz. — M. Hirl. 84. sz.

Szigethy Ferenc. Ezüstharangszó. (Versek.) — Ism. Sárospataki Ref. Lapok 58. l. — P. Hirl. 193. sz.

Szigligeti Ede. *Czeiner Géza.* Szigligeti társadalmi vígjátékai. 35 l.

Nobl Ilona. Shakespeare hatása Szigligeti tragédiáira. Pécs. 73, (3) l.

Sziklay Gyöngyike. Az élet. (Novellák.) Nagyvárad. 127 l. — Ism. Literatúra. 567. l. — (Y.) M. Hirl. 136. sz.

Szilágyi András. Az idő katonái. (Regény.) — Ism. Gaál Gábor. Korunk. 74—75. l.

Szilágyi István. *Szász Károly.* Szilágyi István két levele. I. K. 65—67. l.

Szilágyi Sándor. *Szent-Iványi Béla.* Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben. Hatvan. (1930.) 75 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 325. l.

Szilárd János. Jó pipák. (Regény.) Mannó Miltiadesz rajzaival. 114 l. — Ism. Hamvas József. Prot. Szle. 429—430. l. — A. Zs. Élet. 184. l. — Uj Nemz. 107. sz. — Barabás Endre. Magyarság. 65. sz. — P. Hirl. 66. sz. — Nemz. Ujs. 146. sz. — (—ő.) Képes Krónika. 24. sz.

Szilassy Zoltán. *G. P.* Szilassy Zoltán. Irodtört. 62. l.

Szili Leontin. Keresztúton. (Regény.) — Ism. (—r.) 8 Órai Ujs. 290. sz.

Szinegh Béla. Praeludium. (Versek.) Mezőkövesd. 48 l. — Ism. Literatúra. 783. l. — Ifj. D. B. Élet. 392. l.

Szini Gyula. *Elek Artúr.* Szini Gyula. (1876—1932.) Nyugat. 615—617. l. — *G. P.* Irodtört. 94—95. l. — P. Lloyd. 108. esti sz. — Uj Idők. 659. l.

Szirmai Rezső. Gyilkos vagyok! (Regény.) — Ism. M. B. Nyugat. II. 177. l. — t. t. P. Lloyd. 211. esti sz. — (dkl.) Magyarorsz. 4. sz. — (—ács.) M. Hirl. 36. sz. — Ujs. 19. sz.

Szitnyai Zoltán. 1. Nincs föltámadás. (Regény.) 278 l. — Ism. Féja Géza. Erd. Helikon. 434—435. l. — Németh László. Tanu. 41. l. — Rózsahegyi György. Névtelen Jegyző. Májusi sz. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 425—426. l. — Kerecsényi Dezső. Nkelet. 888—889. l. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 83. esti sz. — Dóczy Jenő. Magyarország. 204. sz. — Zádor Tamás. Bp. Hirl. 90. sz. — P. Hirl. 159. sz. — 8 Órai Ujs. 80. sz. — P. Napló. 75. sz. — Nemz. Ujs. 141. sz. — M. Hirl. 78. sz. — 2. Lángoló hegyek. (Regény.) 266 l. — Ism. r. r. Bpesti Szle. 225. köt. 158—160. l. — Várdai Béla. Kath. Szle. 396—397. l.

Szkalos Emil. *G. P.* Szkalos Emil. Irodtört. 95. l.

Szombathy Viktor. Én kedves népem. (Novellák.) Kassa. — Ism. Komlós Aladár. Nyugat. II. 73. l. — Barabás Endre. Magyarság. 193. sz. — Szilády Zoltán. Népünk és Nyelvünk. 203. l. — Erdőházy Hugó. M. Minerva. 125. l.

Szomjas Lajos. Hagion Oros. (Versek.) — Ism. M. B. Nyugat. II. 177. l. — P. Lloyd. 89. esti sz. — (p. a.) P. Hirl. 85. sz.

Szomory Dezső. Gyuri. (Regény.) 260 l. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 221—222. l. — Németh László. Tanu. 38—39. l. — I. Szemler Ferenc. Erd. Helikon. 589—590. l. — K. S. P. Lloyd. 182. esti sz. — P. L. Korunk Szava. 19. sz. — P. Hirl. 177. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló 176. sz. — (B. Gy.) Az Est. 116. sz. — M. Hirl. 183. sz. — Nemz. Ujs. 186. sz.

Kellér Andor. Szomory Dezső. Társadalmunk. 25. sz.

Kertész Manó. Nagyasszony. M. Nyőr. 104—107. l.

(k. i.) Szívhezszóló történet az «égi angyalról» és a «tündéri nagynéniről.» Literatura. 706—707. l.

Possonyi László. Szomory Dezső. Korunk Szava. 9. sz.

Robert-Kelen László. Igen tisztelt Szerkesztő Úr! Literatura. 734—735. l.

Szomory Dezső mondja. M. Hirl. 70. sz.

Szontágh Gusztáv. *Dékány Andor.* Szontágh Gusztáv irodalmi bírálatai. 83 l. — Ism. B. v. P. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 280. l.

Szontagh Pál. *Harsányi Zsolt.* A két szobor. A P. Hirl. Vas. 43. sz.

Szőke Sándor. *(K. S.)* Szőke Sándor. Igaz Szó. 6. sz.

Szőnyi Magda. Szobakonyhák. (Versek.) 40 l. — Ism. Literatura. 783. l. — Korunk Szava. 24. sz. — (—t.) P. Napló. 261. sz. — M. Hirl. 262. sz.

Sztárai Mihály. *Zoványi Jenő.* Sztárai Mihály és társai, mint képzelt püspökök. Prot. Szle. 647—549. l.

Szügyi Trajtler Géza. Hatvanasok. (Harctéri versek.) Eger. — Ism. Néptan. Lapja. 1018. l.

Tabán Gyula. Csend, Muzsika, Ünnep. (Versek.) Szeged. 48 l. — Ism. Literatura. 619. l. — (Sz. L.) P. Napló. 115. sz.

Tabéry Géza mondja. M. Hirl. 78. sz.

Takáts Sándor. *Horánszky Lajos.* Takáts Sándor hagyatéka. Bp. Hirl. 288. sz. — *K—i J—s.* Magyarság. 288. sz. — Bp. Hirl. 287. sz.

Tamás Ernő. Nem lehet örülni. (Versek.) — Ism. Juhász Géza. Debr. Szle. 283 l.

Tamás Lajos. Fonál mentén. (Versek.) Pozsony. 76 l. — Ism. Szegő Endre. Nyugat. II. 507. l.

Mezei Gábor. A kispolgárság énekese. M. Minerva. 209—214. l.

Tamás Sári. Isten felemeli a fejét. (Versek.) — Ism. P. Lloyd. 158. esti sz. — (te.) P. Hirl. 216. sz. — szp. á. Népszava. 173. sz. — M. Hirl. 183. sz.

Tamási Áron. 1. Címeresek. (Regény.) Kolozsvár. 324 l. — Ism. P. A. Ujs. 36. sz. — 2. Ábel a rengetegben. (Regény.) Kolozsvár. 192 l. — Ism. Reményik Sándor. Erd. Helikon. 624—629. l. — (F. K.) Literatura. 784. l. — Dénes. A Székelység. 2. sz. — 3. Helytelen világ. (Novellák.) Kolozsvár 147 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Prot. Szle. 278—280. l. — Szentgyörgyi Anna. Korunk. 71—72. l. — Gunda Béla. Nkelet. 744—745. l. — Ignotus. M. Hirl. 72. sz. Az erdélyi Helikon hetedszer. Literatura. 705. l.

Táncsics Mihály. *Móra Ferenc.* A népszó és a cenzura. M. Hirl. 60. sz. *Okolicsányi-Kuthy Dezső.* Táncsics Mihály és a «Munkások Ujsága». A P. Hirl. Vas. 11. sz.

Révész Mihály. A szegény szent öreg hagyatéka. Szociálizmus. 65—70. l.

Tanka János. Napsütésben. (Versek.) Kecskemét. — Ism. Kovács István. Erd. Helikon. 510. l. — Sylvester Pál. Prot. Szle. 560—561. l. — V. Zs. Pásztortüz. 15. sz.

Tatay Sándor. Az eke. (Regény.) Sopron. — Ism. K. D. Nkelet. 895—896. l. — Századunk. 336. l. — K. L. Nyugat. 728. l.

Teleki József. *D' Olay, François.* Rousseau et le comte Joseph Teleki. Gazette de Hongrie. 26. sz.

Teleki László. *Szász Károly.* Teleki Kegyence. Bpesti Szle. 224. köt. 181—194. l.

Telléry Gyula. *G. P.* Telléry Gyula. Irodtört. 62. l.

Temesi Győző. 1. Élni. (Regény.) 118 l. — Ism. Sz. Gy. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny. 295. l. — (Sz. E.) Nemz. Ujs. 4. sz. — 2. Az ember harcol. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 274. sz.

Temesvári Pelbárt müveiből. Kiadta Brisits Frigyes. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. 6. sz.) 163 l. — Ism. F. I. Nkelet. 362. l. — Karácsony Sándor. Prot. Szle. 137—139. l. — Torma Péter. Századok. 352. l.

Terescsényi György. 1. Hősök. (Regény.) 206 l. — Ism. Juhász Géza. Nkelet. 59—61. l. — Pásztor József. Prot. Szle. 141—142. l. — Járosi Andor. Pásztortüz. 122. l. — r. r. Uj Nemz. 13. sz. — (—fl.) Kath. Szle. 234—235. l. — M. Hirl. 13. sz. — 2. Lesz, ahogy lesz. (Regény.) 202 l. — Ism. Komlós Aladár. Nyugat. 723—724. l. — —yi. Bpesti Szle. 225. köt. 479—480. l. — Literatura. 462. l. — Falu Tamás. Uj Idők. 288. l — . . . yi. Pásztortüz. 125. l. — Juhász Géza. Nkelet. 593—596. l. — P. Lloyd. 59. esti sz. — Pitroff Pál. Kath. Szle. 478—479. l. — Bodor Aladár. Magyarság. 75. sz. — P. Hirl. 108. sz — Halmi Bódog. M. Hirl. 70. sz. — Nemz. Ujs. 123. sz.

Halmi Bódog. Költök, ha találkoznak. M. Hirl. 13. sz.

Tersánszky J. Jenő. A veszedelmes napló. (Regény.) — Ism. Németh László. Tanu. 37—38. l.

Nagy Endre. »Képesköny-kabaré«. Nyugat. 57. l.

Hogyan lettem íróvá? Nyugat. 78—79. l.

Thaly Kálmán. *Vitéz Veszprémy Dezső.* Thaly Kálmán védelme a tíz kuruc ballada hitelessége kérdésében. Eger. 37 l. — Ism. Solt (Speneder) Andor. IK. 105. l. — Irodtört. 52. l.

Thienemann Tivadar. *Németh László.* Irodalomtörténet. Tanu. 118—122. l.

Thury Lajos. *D. S.* Thury Lajos nyerte az Otthon-kör regénypályázatának első díját. Magyarság. 89. sz.

Thury Zsuzsa. A Szentpétery-gyerekek. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Ujs. 245. sz. — Török Sophie. Nyugat. II. 223. l.

Tímár József. Az ifjú megfürdött a folyóban. (Regény.) — Ism. Képes Krónika. 13. sz.

Tisbi Illés. Sötét percek éneke. (Versek.) — Ism. Mult és Jövő. 216. l. — Névai László. Névtelen Jegyző Jul.—aug. sz. — Kováts József. Erd. Helikon. 661. l. — szp. á. Népszava. 173. sz. — (l.) M. Hirl. 147. sz.

Tisza István. *Alfandry Rezső.* Gróf Tisza István és a háború. Egyetem. 9—10. sz.

Fábián István. Magyar úr — francia demokrácia. Nkelet. 502—505. l.

Horánszky Lajos A koreszmék hatása Tisza István fejlődésére. Bpesti Szle. 225. köt. 173—187. l.

Julier Ferenc. Gróf Tisza István befolyása a világháború hadvezetésére. M. Szle. XV. köt. 220—230. l.

Nadányi Emil. Tisza igazsága. Bp. Hirl. 84. sz.

Toldy Ferenc. *Földessy Gyula.* Toldy Goethénél. M. Hirl. 13. sz.

Hatvany Lajos. Magyar látogató Goethénél. M. Hirl. 7. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Toldy levele Kossuthhoz. IK. 198—199. l.

Molnár József. Toldy Ferenc levele Eduard Sayoushoz a «Bibliothèque Nationale»-ban. Debr. Szle. 111. l.

Tompa Mihály. *Gulyás József.* Tompa sírversei egy barátja arájának sírkövére. IK. 411—414. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Tompa Mihály ismeretlen verse 1842-ből. IK. 308—310. l.

Torbágyi-Novák Lajos. Mila. (Hősköltemény.) I. köt. 801 l. — Ism. yd. Ethnogr. 88. l.

Tormay Cecilia. Magyar legendárium. (Képekkel díszítette: Molnár C. Pál.) 134 l. — Ism. G. Nkelet. 131—132. l. — Irodtört. 12—13. l. — h. r. Pannonh. Szle. 172—173. l. — Szondy György. Debr. Szle. 117. l. — Deér József. Századok. 223—224. l. — Szondy György. Prot. Szle. 559—560. l. — V. Kath. Szle. 230. l. — P. Hirl. 26. sz.

Possonyi László. Tormay Cecile. Korunk Szava. 8. sz.

Rényey Győző. Tormay Cecile Bujdosó könyve egy francia tábornagy kezében. Nkelet. 783—788. l.

Tóth Árpád. *Kováts József.* Séta Tóth Árpád szülőháza körül. Prot. Szle. 635—638. l.

Tóth Béla. *Nagy József.* Tóth Béla élete és munkássága. 28 l. — Is n. Irodtört. 108. l.

Révész Imre. Tóth Béla levelei Révész Kálmánhoz. Debr. Szle. 329—339. l.

Tóth Kálmán. *Gondán Felicián.* Emlékkönyv Tóth Kálmán születésének 100-ik évfordulójára. Baja. 32 l. — Ism. T. K. Irodtört. 107. l.

Sajó Sándor. Emlékezés Tóth Kálmánra. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 253—262. l.

Tordai Ányos. Mikor Tóth Kálmán a gimnázium diákja volt . . . (Bajai reálgimn. ért. 1931/32.) — Ism. N. S. Irodtört 16. l.

Tóth László. Májusi szivárvány. (Regény.) — Ism. (M. V.) Nemz. Ujs. 4. sz.

Tömörkény István. *Rozgonyi Margit.* Tömörkény István. 39 l.

Török Gyula. *Kováts József.* Török Gyula élete. Kolozsvár. (1930.) 59 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 326. l.

Török Sándor. Az idegen város. (Regény.) I—II. köt. 220, 227. l. — Ism. Hencze Béla. Nkelet. 348—349. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 721—722. l. — Berényi László. Élet. 168. l. — . . . yi. Pásztortűz. 125. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 426—427. l. — Bodor Aladár. Prot. Szle. 501—503. l. — Sebestyén, Karl. P. Lloyd. 83. esti sz. — Korunk Szava. 8. sz. — P. Hirl. 204. sz. — 8 Órai Ujs. 175. sz. — Nemz. Ujs. 141. sz. — Gosztonyi Lajos. M. Hirl. 107. sz. — (K. S.) Igaz Szó. 40. sz. — Vándor Kálmán. Ujs. 129. sz.

Tüdős Klára, Sz. és Molnár Imre. Gyöngykaláris. Magyar nótás életkép. Losonczy Dezső és Nádor Mihály zenéjével. Kamara Színház. 1932. jan. 23. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 220—221. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 176. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 222—223. l. — Radványi Kálmán. Élet. 64. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 134. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 134. l. — (zs.) Előőrs. 7. sz. — Báthy Tamás. Perspektiva. 60. l.

Ugró Gyula. A mult világából. (Versek.) Ujpest, 96 l.

Ujvári Péter. A mécs mellett. (Regény.) 339 l. — Ism. Dóczy Jenő. Magyarság. 70. sz. — P. Hirl. 142. sz.

Urbán Eszter. És mentem át a hídon. (Versek.) 70 l. — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Urr Ida. Szent pokol. (Versek.) Kassa. 64 l. — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Vadnai Károly. *(—a.)* Egy névtelen levél Vadnai Károlytól. Ujs. 96. sz. *Siklóssy László.* Vadnai Károly és a Fővárosi Lapok. A Sajtó. 193—199. l. *Berthe Nándor.* Vadnai Károly. Vasárnap. 396—397. l. — *Diószilágyi Sámuel.* Literatura. 717—719. l. — *Perneszt S. Kálmán.* A P. Hirl. Vas. 37. sz. — *Szigetvári Iván.* Irodtört. 81. l. — Literatura. 431. l.

Vajda János. *Palágyi Lajos.* Arany János és Vajda János. Nyugat. II. 515—520. l.

Rubinyi Mózes. Az Arany—Vajda problémához. Nyugat. II. 644—646. l. *Rubinyi Mózes.* Vajda János és Endrődi Sándor. IK. 89—90. l.

Vajthó László. Névtelen Jegyző májusi sz.

Vanczák János. *G. P.* Vanczák János. Irodtört. 95. l.

Vándor Iván. Andrea találkozik az élettel. (Regény.) 240 l. — Ism. Literatura. 384. l. — Maderspach Viktor. M. Kultúra. 200—201. l. — (sz.) Ujs. 1. sz.

Vándor Kálmán. Dinasztia. (Komédia 3 felvonásban.) Kamara Színház. 1932. dec. 9. — Ism. Rausch Géza. M. Kultúra. 531. l.

Váradi István. Meztelen lelkem. (Versek.) Ujpest. 63 l. — Ism. Literatura. 565. l. — szp. á. Népszava. 173. sz. — Szegő Endre. Nyugat. II. 507. — M. Hirl. 204. sz.

Vargha Damján. Vargha Damján. Nemz. Ujs. 13. sz.

Vargha Gyula. *Berzeviczy Albert.* Vargha Gyula ravatalánál. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 339—340. l.

Gyallay Domokos. Megemlékezés Vargha Gyuláról. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 215—219. l.

Horváth János. Vargha Gyula. Bpesti Szle. 225. köt. 365—402. l. — Önállóan is: Vargha Gyula emlékezete 40 l.

Kozma Andor. Vargha Gyula síremléke előtt. A Kisf.-Társ. Évl. 58. k. 347—348. l.

Szabó Gizella. Vargha Gyula élete és irodalmi munkássága. 48 l. — Ism. Irodtört. 108. l.

Várkonyi László. A tizenkilencedik század ünneplése. (Versek.) 10 l. — Ism. Literatura. Szeptemberi sz. I—II. l. — P. Hirl. 183. sz. — M. Hirl. 101. sz.

Városi István. A napszemű ember. (Versek.) 116 l. — Ism. Lendvai István. M. Kultúra. 42. l. — Várdai Béla. Kath. Szle. 151—152. l. — — r—r. Nemz. Ujs. 117. sz.

Varsányi Irén. *Fóthy János.* Varsányi Irén. A P. Hirl. Vas. 46. sz. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 234. sz. — *Klár Zoltán.* Társadalmunk. 42. sz. — *K. T.* Ujs. 234. sz. — *Rédey Tivadar.* Nkelet. 826—827. l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat. II. 452—455. l. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 234. esti sz. — *Szomory Emil.* Ujs. 239. sz.

Vas István. Őszi rombolás. (Versek.) 61 l. — Ism. Literatura. 738. l. — Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 227. esti sz. — Sárközi György. Nyugat. II. 564. l.

Vaszary János. Jó házból való úrilány. (Valószínütlen történet 3 felvonásban.) Vígszinház, 1932. szept. 24. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 828—829. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 345—346. l. — Vajthó László. Prot. Szle. 616. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 342. l. — (B. L.) Élet. 328. l.

Váth János. Ledöntött bálvány. (Regény.) — Ism. (—i—s.) P. Hirl. 222. sz.

Vécsey Zoltán. A síró város. (Riport-regény.) Kassa. I—III. köt. 228+222+240 l. — Ism. Bíró Bertalan. M. Kultúra. 144—146. l. — B. A. Magyarság 30. sz.

Verseghy Ferenc. *Gálos Rezső.* Ismeretlen részletek Verseghy Ferenc életéből. IK. 410—411. l.

Gálos Rezső. Verseghy Ferenc könytára. Győri Szle. 294—303. l.

Neubart Flóra. Verseghy forrásaihoz. EPhK. 137—139. l.

Valent István. Verseghy Ferenc hamvainak hazaszállítása. Szolnoki reálgimn. ért. 1931/32. — Ism. N. S. Irodtört. 85. l.

Vida György. *Dömötör Sándor.* Vida György facetiái. Erd. Múz. 272—293. l. Önállóan is: Erdélyi Tud. Füz. 48. Kolozsvár. 24 l.

Vikár Béla. Nevető rímek. (Versek.) — Ism. Literatura. 540—541. l. — Illyés Gyula. Nyugat. II. 564—565. l. — P. Lloyd. 111. esti sz. — P. Hirl. 159. sz. — (b. e.) M. Hirl. 124. sz. — — k — Gazette de Hongrie. 24. sz.

Vissnyovszky Rezső. Néhány tiszta könny. (Versek.) Balassagyarmat. — Ism. Néptanítók Lapja. 110—111. l.

Voinovich Géza. Magyar mondák világa. — Ism. Török Sophie. Nyugat. 47. l.

Szász Károly. Az 1931. évi Vojnits-érem odaítélése. Ak. Ért. 73—77. l.

Vörösmarty Mihály. *Brisits Frigyes.* Börzsönyben. Élet. 297—299. l.

Brisits Frigyes. Vörösmarty és Kazinczy. Irodtört. 33—43.; 65—77. l.

Gerő József. Vörösmarty Mihály évi járadéka. IK. 313—315. l.

Hajas Béla. Teslér (Tischler) László. IK. 88—89. l.

Hlatky Endre. Vörösmarty Mihály az első sajtótörvényről. A Sajtó. 289—292. l.

Kiss Ferenc. Vörösmarty és Ossián. Debrecen. 31 l. — Ism. O. L. EPhk. 152—153. l. — Dercze Lajos. Debr. Szle. 286—287. l.

Miklós Jenő. Csongor és Tünde. Magyarság. 275. sz.

Schöpflin Aladár Csongor és Tünde fölújítása. Nyugat. II. 641—642. l.

Szerb Antal. Vörösmarty-tanulmányok. (Minerva-Könyvtár.) 79 l. — Ism. Német László. Nyugat. 45—46. l.

Amikor Vörösmarty a pesti «nemzeti csizmadiákkal» kvaterkázott. Bp. Hirl. 107. sz. melléklete.

Ez Vörösmarty? Nemz. Ujs. 188. sz.

Wagner Lilla. Julia, Augustus leánya. (Regény.) 311 l. — Ism. Literatúra. 335—336. l. — (ő.) Uj Nemz. 84. sz. — P. Lloyd. 18. esti sz. — Bibó Lajos. Bp. Hirl. 284. sz. — M. Hirl. 165. sz. — s. m. Nemz. Ujs. 164. sz. — (—ó.) Képes Krónika. 11. sz. — P. Ujs. 1. sz.

Waisbecker Irén, Thirring Gusztávné. Tallózás. (Elbeszélések.) — Ism. M. Hirl. 285. sz.

Waldapfel József. *Császár Elemér, Papp Ferenc és Pintér Jenő.* Jelentés Az Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. c. jutalomtétel eredményéről. Akad. Ért. 156. l.

Wiener János. Igy korholom magam. (Versek.) Szeged. 64 l. — Ism. B. A. Magyarság. 159. sz.

Wlassics Tibor báró. *G. P.* Wlassics Tibor báró. Irodtört. 27. l.

Wolfner József. *Herczeg Ferenc* emlékbeszéde. Uj Idők. 245—246. l.

Ijjas Antal. M. Kultúra. 282—283. l. — Nyugat. 295. l. — Literatura. Március. IV. l.

Zabányi Alajos. Tizenkét hónap. (Versek.) Szekszárd. 30 l. — Ism. Literatúra. 450. l.

Zágon István. 1. Dzsimbi. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Magyar Színház. 1932. nov. 5-én. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 900—901. l. — A Társaság. 46. sz. — Rausch Géza. M. Kultúra. 485. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 508. l. — (B. L.) Élet. 391—392. l. — 2. Szegény leányt nem lehet elvenni. (Regény.) — Ism. (—ő.) Képes Krónika. 37. sz. — 3. Mindenkivel megtörténhetik. (Karcolatok.) — Ism. P. Ujs. 1. sz. — Képes Krónika 22. sz.

Zaymus Gyula. Beléndeki udvarház. (Regény.) — Ism. Falk Zsigmond. Orsz-Világ. Januári sz.

Zelk Zoltán. Ülj asztalomhoz. (Versek.) — Ism. 8 Órai Ujs. 278. sz.

Zelliger Vilmos. *G. P.* Zelliger Vilmos. Irodtört. 27. l.

Zichy Géza. *Pukánszky Béla.* Hohenlohe Mária hercegnő levele gróf Zichy Gézához. Akad. Ért. 287—297. l.

Zilahy Lajos. 1. A lélek kialszik. (Regény.) 245 l. — Ism. I. Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 738—739. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 246—248. l. — P. Lloyd. 203. esti sz. — Szabó Zoltán. Névtelen Jegyző Okt. sz. — Korunk

Szava. 19. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 201. sz. — Nemz. Ujs. 209. sz. — 2. A jégcsap. (Bohózat 3 felvonásban.) Nemzeti Színház. 1932. jan. 21. — Ism. Rédey Tivadár. Nkelet. 142. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 133. l. — 3. Tűzmadár. (Színmű 5 képben.) Művész Színház. 1932. jan. 17. — Ism. Rédey Tivadar. Nkelet. 222—223. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 287—289. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 293—294. l. — Berényi László. Élet. 79. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 258. l. — Rausch Géza. M. Kultúra. 230. l. — Biró Sándor. Perspektiva. 91—92. l.

Lengyel Menyhért. Zilahy Lajos. P. Napló. 87. sz.

Nagy Lajos. «Szélsőbaloldali» vallomás, vagyis: Zilahy Lajos és a társadalomszemlélet. Társadalmunk. 27. sz.

Rónai Mihály András. Zilahy Lajos. Társadalmunk. 26. sz.

Possonyi László. Zilahy Lajos. Korunk Szava. 11. sz.

Szeri Endre. Két fogoly. Széphalom. 58—60. l.

Zilahy Lajos mondja. M. Hirl. 54. sz.

Zolnai Béla. *Pogány Kázmér.* Zolnai Béla. Nemz. Ujs. 90. sz.

Zrinyi Miklós. *Joó Tibor.* Zrinyi történetszemlélete és a barokk. Századadok. 261—305. l.

Kardos Tibor. Zrinyi a XVII. század világában. IK. 153—163.; 261—273. l. — Ism. Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 295. esti sz.

Zsarnay Gaál Irma, Vidáné. Ne tagadj meg! (Versek.) — Ism. A Társaság. 43. sz.

Zsigmond János. Agave. (Versek.) Hatvan. — Ism. J. M. Nkelet. 600—601. l. — Uj Nemz. 106. sz. — K. Vasárnap. 478. l. — P. Hirl. 183. sz. — (Sz. L.) P. Napló. 209. sz. — l. n. e. Ujs. 261. sz. — M. Hirl. 84. sz. — (—ő.) Képes Krónika 29. sz

Zsigray Julianna. 1. Szüts Mara házassága. (Magyar Regények. 2. k.) — Ism. (i—s a—l.) Nkelet. 62—63. l. — 2. Férficél. (Magyar Regények.) — Ism. S. Bokor Malvin. Uj Idők II. 132. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 299—300. l.

Zsolt Béla. 1. A királynő családja. (Regény.) 346 l. — Ism. Németh László. Tanu. 42—43. l. — Hegedüs Géza. Névtelen Jegyző Júniusi sz. — Török Sophie. Nyugat. II. 279—280. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 116. esti sz. — Korunk Szava. 11. sz. — P. A. Ujs. 117. sz. — (f. g.) M. Hirl. 101. sz. — 2. Bellegarde. (Regény.) 228 l. — Ism. Hevesi András. Nyugat. 171—172. l. — Literatura. 336. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra 373—374. l. — Turóczi-Trostler, Josef. P. Lloyd. 41. esti sz. — P. A. Ujs. 30. sz.

Faragó Sándor. Zsolt Béla. Társadalmunk. 51. sz.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

MTA KÖNYVTÁR

R 1935

R 1956